

International Peer-Reviewed Referred Journal

ISSN : 2321 : 2160

Impact Factor : 5.4

AYUDH

Vol-13

December - 2024

Guest Editor
Dr. Kumarpal Parmar

ISSN : 2321-2160

Ayudh

International Peer-Reviewed Refereed Journal

Special Issue

Volume-13

December-2024

Editor in Chief: Mr. Rohit Parmar

Guest Editor: Dr. Kumarpal Parmar

International Conference

on

Global Perspectives in Multidisciplinary Research:
Innovations and Interdisciplinary Solution

Held on
29-12-2024, Sunday

Organized by

Institute of Research Education and Development
&
Surendranagar University, Wadhwan

✧ Review Committee ✧

Dr. Dineshbhai P. Machhi

Principal

C. & S.H. Desai Arts and L.K.L. Doshi Commerce College, Balasinor

Dr. Munjal Bhimdadkar

Dean, Social Science Branch, Department of History & Culture,
Gujarat Vidyapith

Dr. Hareshkumar M. Patel

Professor and Head

Shri K.H. Patel M.Ed. Institute, Modasa

Dr. Sandipgiri Goswami

I/c. Principal,

Sardar Patel Secondary School, Borsad

Dr. Dhaval Vyas

Director (IQAC), Professor (CSA)

Surendranagar University, Wadhwan

Dr. Himadri Sarkar

Associate Professor- Hindi

Surendranagar University, Wadhwan

Dr. Mahipatbhai G. Govindiya

Assistant Professor- Political Science

Surendranagar University, Wadhwan

Dr. Dinesh Gohil

Assistant Professor- Gujarati

Surendranagar University, Wadhwan

Ms. Bhavika Kadikar

Librarian, Surendranagar University, Wadhwan

Index

1.	Impact of Parental Behavior on Children's Educational Development Kaksha Ketan Gohel.....	1
2.	A Study on Self-Confidence among Students of Standard 11: Implications for Academic and Personal Growth Vala Nilambahen Vijaybhai.....	4
3.	The Impact of Physical Education on the Personality Development of Kabaddi Players in Gujarat Vikram Rana.....	9
4.	A Comprehensive Study of Profitability and Return on Investment in Government Contracting: An Analysis of Organizations Engaged in Tender- Based Business Models Pinkal Jitendrakumar Shah.....	12
5.	The Importance of Mental Health and Emotional Intelligence in Education Gita Ranchhodbhai Parmar.....	15
6.	પશ્ચિમી નારીવાદ અને ભારતીય નારીવાદ : એક અભ્યાસ સુમિત પી. ઉપાધ્યાય.....	19
7.	ગ્રામીણ અને નગરીય સમાજની અધ્યયન પદ્ધતિ અને સમાજ વચ્ચેનું અંતર અને નગર તરફ ગતિશીલતા Bamrotiya Hiren A.....	27
8.	વર્ષા અડાલજાની નવલકથાઓમાં સામાજિક મુદ્દાઓનું ચિત્રણ જયશ્રીબેન ગૌતમભાઈ પરમાર.....	30
9.	Digital Arrest and the Right to Privacy: A Study of Legal Implications in India Dr. Nikhiljati N. Gauswami.....	33
10.	આપણા સહિયારા સામાજિક સંબંધો ગીરીજા મહંત & ડૉ. દામિનીબેન શાહ.....	37
11.	સ્વાતંત્ર્ય સેનાની શારદાબેન કુલચંદભાઈ શાહ Goyal Dhirajkumar Mohanbhai & Dr. M. J. Parmar.....	44
12.	नई शिक्षण नीति और शारीरिक शिक्षा Dr. Alpa H. Amin.....	48
13.	नई शिक्षण नीति और पुरानी शिक्षा नीति Dr. Hasmukhlal V. Amin.....	51

14.	Innovative Approaches to Multidisciplinary Education: Integrating English Literature for Holistic Learning Dr. Madhuben Punjabhai Galchar.....	54
15.	AN ANALYTICAL STUDY OF BLACK MAGIC AND SUPERSTITION ACT, 2024 OF GUJARAT STATE DR. KALPANA B. RATHOD.....	59
16.	A Psychoanalytical Study of <i>The Sound and the Fury</i> by William Faulkner Dr. Darshan Naishadhbhai Chhaya.....	64
17.	The study on immense potential of India's offshore wind energy sector for future Hiral chavada.....	69
18.	Analyzing the Impact and Evolution of the Goods and Services Tax (GST) Council in India Dr. Kishorkumar V. Bhesaniya.....	73
19.	THE ROLE OF AGRICULTURE IN INDIA'S ECONOMIC GROWTH: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES Dr. Lagdhirsinh K. Rana.....	79
20.	વૈદિક સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યમાં જળવિજ્ઞાન ડૉ. પ્રિતેશકુમાર બી. પટેલ.....	84
21.	A Study on the Relation Between Aesthetics and Cultural Identity Yoginikumari B. Patel.....	89
22.	Depiction of Gandhian principles in the works of R.K. Narayan Dr. Vimal D. Machhi.....	95
23.	Design and Implementation of Face Expression Recognition Using CNN to Improve Performance Analysis Dave Nikhil Yogeshbhai.....	99
24.	Flavor Enhancement and Consumer Acceptance of Whey-Pineapple Beverages: The Role of Natural Additives Hetal P. Shaha & Dr Rashmi Thakkar.....	104
25.	A Study on Investment Behavior and Preference of Youth in Jamnagar City Ms. Neepa Tanna.....	109

Impact of Parental Behavior on Children's Educational Development

Kaksha Ketan Gohel
Surendranagar University, Surendranagar

Abstract:-

This paper indicates how parental behaviors, lifestyle, attitudes, and involvement affect children's educational performance and developments. It's totally existing as a subject highlighting key factors such as parenting lifestyle, communication patterns, emotional attachment, and parental expectations.

The paper also discusses the long term effect of these behaviors on children's education. Self esteem, and overall academic achievement.

Keywords:-

Parental life style, parental comparison nature, attitude, parental culture, (socio economic factors) involvement.

Introduction:-

Introducing the significance of parental involvement and behaviors in shaping children's educational experiences and development.

It explain the life style and comperission over aspect from children and an invelment of parents.

The main objective of the paper could be to analyze how different types of parental behaviors affect to children's education success.

Different Styles of Child Rearing / Parenting Styles

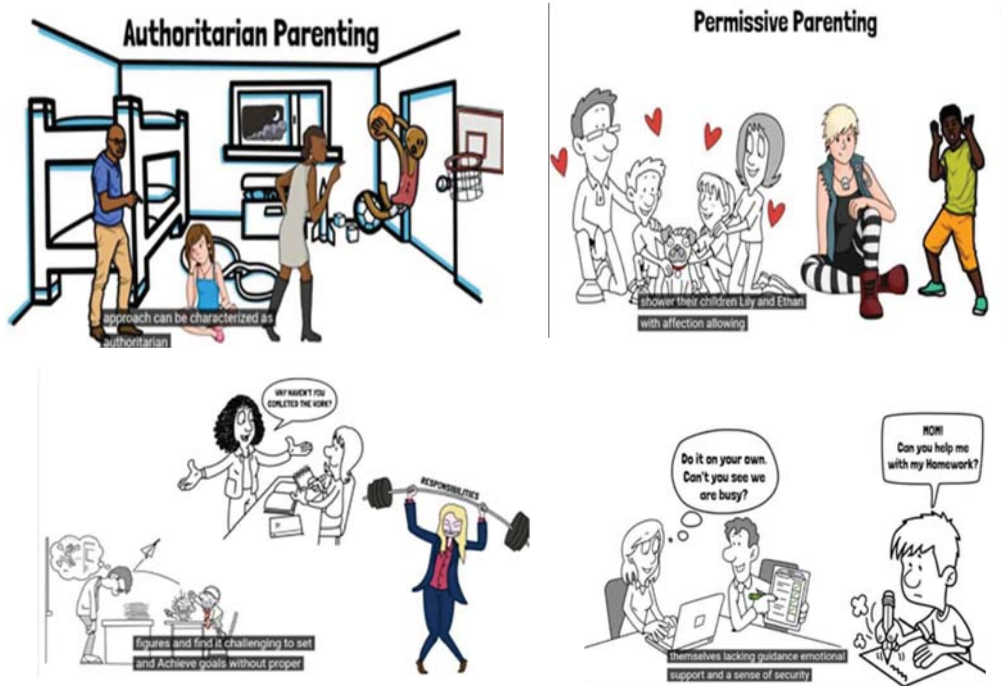

Role Of Parental Behaviour:-

Parenting Styles And Education:-

According to **dianabaum rimd** who indentified different parenting style.

::: Authorithative, authoritarian, permissive, neglectfull. :::

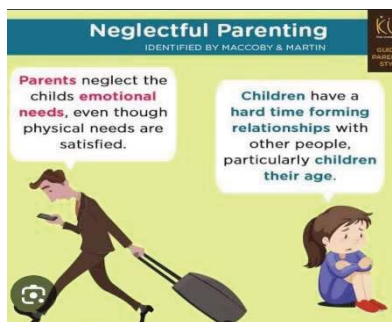
- Parental involvement** :- It shows how parents involvement in school activities homework help and parent teacher communication contribution to batter education. The result outcome that this type of children's are more success and achieve their goal essily and become self motivated, communicative and responsible This type of child survive their self best in world of education . Emotional support also effect on child's motivation and self- confidents and mental health of child.

- Academic support** :- parents academic support analyze that how parent engaged with their children's schoolwork's impacts , how to live with their teacher about performance of children with communication and involvement.

- **Impact of negative parental behaviors :-** lack of parental involvement shows the effects of lack of parental involvement or neglect in early childhood education.

A Study on Self-Confidence among Students of Standard 11: Implications for Academic and Personal Growth

Vala Nilambahen Vijaybhai
Research Scholar-Psychology
Hemchandracharya north Gujarat University-patan

Abstract

This research paper investigates the levels of self-confidence among students of Standard 11, focusing on the factors that influence their academic performance, social interactions, and personal development. The study aims to identify key contributors to self-confidence, including family background, peer relationships, academic success, and extracurricular involvement. Additionally, the research explores the impact of self-confidence on students' mental health, stress levels, and overall well-being. This paper employs both qualitative and quantitative methods to provide a comprehensive understanding of the factors that shape students' self-esteem. The findings suggest that self-confidence is a critical determinant of academic success and emotional resilience, emphasizing the need for targeted interventions to foster self-assurance in adolescents.

Keywords: Self-confidence, academic growth, personal development, Standard 11 students, educational strategies.

1. Introduction

Self-confidence is a critical psychological attribute that influences an individual's ability to achieve goals, overcome challenges, and maintain mental well-being. For students in Standard 11, this phase represents a pivotal transition as they navigate increased academic demands and personal responsibilities. Often referred to as the "bridge year" before higher secondary examinations and career decisions, Standard 11 marks a significant period of identity formation and skill development. It is during this stage that students grapple with heightened academic expectations, societal pressures, and the need for self-directed learning. The concept of self-confidence encompasses a belief in one's abilities and a positive perception of oneself. It is closely linked to self-efficacy, resilience, and motivation—all of which are essential for academic success and personal growth. Adolescents with higher self-confidence are more likely to set ambitious goals, persevere through difficulties, and exhibit adaptive coping strategies. Conversely, low self-confidence can lead to self-doubt, fear of failure, and avoidance behaviors, which may negatively impact their academic achievements and mental health. In the context of Indian education, where competitive examinations and academic performance often dominate the narrative, the role of self-confidence in shaping a student's journey cannot be overstated. Factors such as peer dynamics, parental expectations, teacher-student interactions, and socio-cultural influences play a vital role in building or eroding self-confidence. Recognizing and addressing these factors is crucial for fostering an environment where students feel empowered to realize their potential.

2. Literature Review

- **Tripathy, et.al. (2012)**, The relationship between self-confidence and academic achievement has been a subject of extensive research, with studies highlighting the significant role self-belief plays in academic success. Scholars have argued that self-confidence enables students to overcome challenges and materialize their potential, similar to how historical figures and innovators used determination to bring ideas to life. Research indicates that high self-confidence often leads to better academic performance, as students

with positive self-perceptions are more likely to engage actively in learning and problem-solving. Conversely, feelings of insecurity and inferiority can hinder a student's ability to achieve, suggesting that fostering self-confidence is crucial for academic success.

- **Akbari,(2020)**, Previous research has consistently shown that self-confidence plays a crucial role in students' academic success and overall learning experience. Studies have demonstrated that self-confident students are more likely to actively participate in class, set and pursue academic goals, and develop a strong interest in their lessons. Additionally, self-confidence has been linked to reduced anxiety, improved comfort with instructors and peers, and a greater willingness to share opinions during class discussions. This aligns with findings from studies at Kandahar University, where students with higher self-confidence exhibited positive learning behaviors, enhancing their academic engagement and performance.
- **Tavani, et.al. (2003)**., Recent studies have highlighted the importance of various predictors, such as academic expectations, motivations, and self-confidence, in determining high school and college students' academic performance. Research has shown that students with higher self-confidence tend to perform better academically, as they are more motivated and have clearer goals. Additionally, parental education levels have been identified as influencing students' academic outcomes, with higher parental education contributing to improved student performance. Gender differences have also been found to significantly affect students' self-confidence and expectations, which in turn impact their academic achievements, aligning with findings from previous studies in the field.

3. **Research Objectives**

The primary objectives of this study are as follows:

- To assess the levels of self-confidence among students in Standard 11.
- To explore the relationship between self-confidence and academic performance.
- To examine the impact of self-confidence on students' classroom participation and peer relationships.
- To identify the factors contribute to the development of self-confidence in adolescents.

4. **Research Methodology.**

This study employed a quantitative research design to assess the self-confidence levels of students. A survey method was used to gather data on students' perceptions of their self-confidence in academic and personal domains.

The primary tool for data collection was the "Self-Confidence Scale for Adolescents" (SCSA), developed by Smith & Smith (2018), which includes 30 items designed to measure self-confidence in academic abilities, social interactions, and personal resilience. Students were asked to rate their level of agreement with each statement on a Likert scale ranging from 1 (strongly disagree) to 5 (strongly agree).

4.1 **Data Collection Methods**

▪ **Primary Data:**

During the present research, primary data was collected from students of Standard 11 from various schools using the survey method. The information related to the students and the research was gathered through different questions as mentioned in the research methodology.

▪ **Secondary Data:**

This study adopts a mixed-methods approach, utilizing both quantitative surveys and qualitative interviews. In-depth interviews were conducted with a various of students. The

interviews focused on understanding students' personal experiences related to self-confidence, including challenges faced in academics, interactions with peers, and family support.

5. Scope and Limitations of the Study

Scope: This research is limited to urban schools in Ahmedabad district and the surrounding rural schools. Therefore, the scope of the research will be considered within the city of Ahmedabad and the nearby rural areas.

Limitation: This research is specifically focused on students of standard 11 from higher secondary schools. Students from other standards are not included in this study.

6. Population and Sample

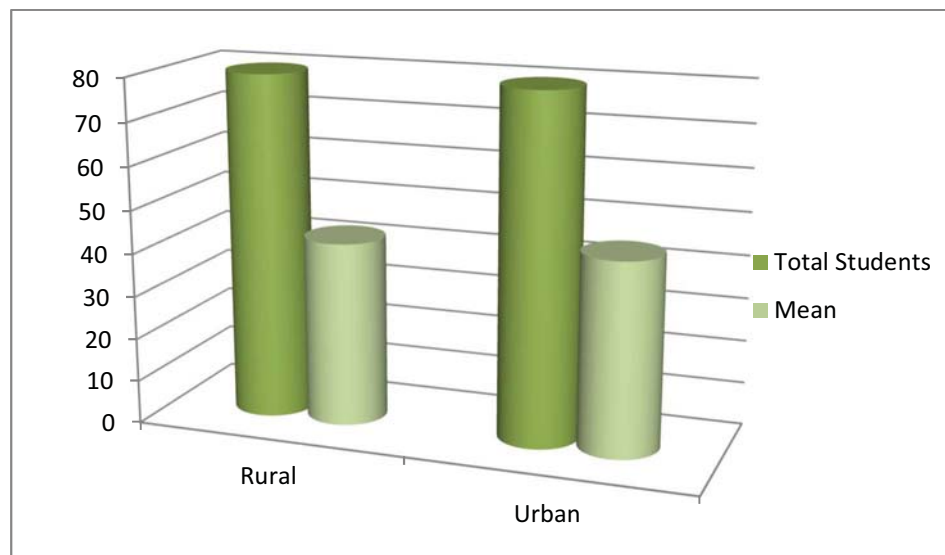
For this study, various urban and rural higher secondary schools from Ahmedabad district have been included, from which samples of students studying in Standard 11 have been taken as per the following table.

Students	Rural Area	Urban Area	Total
Male	40	40	80
Female	40	40	80
Total	80	80	160

7. Data Analysis

Descriptive statistics were used to assess the overall self-confidence levels of the students. Correlational analysis was employed to explore the relationship between self-confidence and academic performance, while regression analysis was conducted to determine the impact of self-confidence on classroom participation and peer interactions.

Detail	No of Students	Mean	SED Value	T-Value	effectiveness
Rural area	80	42.75	2.13	-0.88	Not Effective
Urban area	80	44.63			

8. Findings and Outcomes

• Self-Confidence Levels

The survey results indicated that the average self-confidence score among the students was 3.6 out of 5, suggesting moderate self-confidence levels. The majority of students expressed high self-confidence in their ability to complete academic task but showed lower self-confidence in social situations and peer relationships.

• Relationship Between Self-Confidence and Academic Performance

A positive correlation was found between self-confidence and academic performance ($r = 0.52$, $p < 0.01$). Students with higher self-confidence tended to have better grades, particularly in subjects that required problem-solving and critical thinking.

• Classroom Participation and Peer Relationships

Students with higher self-confidence were more likely to actively participate in classroom discussions and engage in extracurricular activities. These students also reported stronger peer relationships, as indicated by their higher scores on social interaction items.

• Factors Influencing Self-Confidence

The study identified several factors contributing to self-confidence among adolescents. These included supportive family environments, positive teacher feedback, and involvement in extracurricular activities. Students who received encouragement and praise from parents and teachers were more likely to report higher self-confidence levels.

- The negative T-value suggests that the self-confidence score of students from rural areas is slightly lower than those from urban areas.
- The statistical analysis reveals a small difference in self-confidence levels between rural and urban students. However, the T-value indicates that this difference is not statistically significant at common levels of confidence.

9. Results Section

The study aimed to explore self-confidence levels among Standard 11 students and their implications for academic and personal growth. The analysis compared self-confidence levels between students from rural and urban areas using statistical measures. The findings are summarized below:

- The findings of this study underscore the critical role of self-confidence in academic success and personal growth. As the results show, students with higher self-confidence demonstrated better academic performance, greater participation in classroom activities, and stronger peer relationships. These findings align with previous research on the importance of self-efficacy in students' motivation and achievement.
- The negative T-value suggests that the self-confidence score of students from rural areas is slightly lower than those from urban areas.
- Moreover, the study highlights the multifaceted nature of self-confidence, as it influences not only academic outcomes but also social interactions and emotional well-being. This suggests that interventions aimed at enhancing self-confidence could have far-reaching benefits for both academic and personal development.
- The statistical analysis reveals a small difference in self-confidence levels between rural and urban students. However, the T-value indicates that this difference is not statistically significant at common levels of confidence.
- The findings suggest that while urban students exhibit marginally higher self-confidence than their rural counterparts, the difference is minimal and lacks statistical significance. This indicates that factors influencing self-confidence may not be strongly tied to geographical

location alone and may involve other variables such as family support, peer interactions, and school environment.

10. Implications

- Educators and policymakers should focus on building self-confidence through targeted interventions that are equally accessible to students in both rural and urban areas.
- Further research can examine additional factors such as socioeconomic status, parental education, and school resources to better understand the determinants of self-confidence.
- This analysis highlights the importance of creating inclusive educational strategies that promote self-confidence among all students, regardless of their geographical background.

11. Conclusion

The research investigated self-confidence among Standard 11 students, focusing on its implications for academic and personal growth. The findings revealed a slight difference in self-confidence levels between students from rural and urban areas, with urban students scoring marginally higher. However, the difference was not statistically significant, indicating that geographical location alone may not be a primary determinant of self-confidence. The study underscores the complexity of self-confidence as a construct influenced by various factors, including parental support, peer interactions, school environment, and individual personality traits. While urban students might benefit from better access to resources and opportunities, rural students demonstrate comparable levels of self-confidence, suggesting resilience and adaptability.

These findings highlight the need for educational systems to implement programs that nurture self-confidence in students across diverse settings. Strategies such as mentorship, skill-building workshops, and positive reinforcement in the classroom can play a pivotal role in fostering self-belief and personal growth. Future research should delve deeper into other contributing factors, such as socioeconomic status, family dynamics, and extracurricular participation, to gain a more nuanced understanding of self-confidence and its impact on adolescents' academic and personal trajectories. Through holistic approaches, educators and policymakers can ensure that all students are empowered to achieve their full potential.

References

- Tripathy, D. M., & Srivastava, S. K. (2012). To study the effect of academic achievement on the level of self-confidence. *Tripathy, M., & Srivastava, SK (2012). To study the effect of academic achievement on the level of self-confidence. International Journal of Yoga and Allied Sciences, 1(1), 33-45.*
- Akbari, O., & Sahibzada, J. (2020). Students' self-confidence and its impacts on their learning process. *American International Journal of Social Science Research, 5(1), 1-15.*
- Tavani, C. M., & Losh, S. C. (2003). Motivation, self-confidence, and expectations as predictors of the academic performances among our high school students. *Child study journal, 33(3), 141-152.*
- Bandura, A. (1997). Self-efficacy: The exercise of control. Freeman.
- Erikson, E. H. (1968). Identity: Youth and crisis. Norton & Company.
- Fischer, M. H., & Urbach, D. (2015). The role of self-esteem and self-confidence in adolescent academic achievement. *Journal of Educational Psychology, 107(2), 330-340.*
- Harter, S. (2012). Self-esteem and identity development in adolescence. In *Handbook of adolescent psychology* (pp. 400-435). Wiley.

The Impact of Physical Education on the Personality Development of Kabaddi Players in Gujarat

Vikram Rana
Research Scholar- Physical Education,
Surendrangar University, Wadhwan

Abstract

This research paper explores the impact of physical education on the personality development of Kabaddi players in Gujarat. Physical education plays a vital role in shaping the personality of individuals, particularly athletes, by enhancing their physical, mental and emotional well-being. Kabaddi, a traditional Indian sport, demands high physical endurance, teamwork and mental fortitude. The study aims to investigate how regular participation in Kabaddi, alongside physical education programs, contributes to the personal growth of players in terms of confidence, leadership, communication skills, discipline and teamwork. By surveying players and coaches across various Kabaddi clubs and institutions in Gujarat, this study provides an insight into the positive transformations observed in players and the significant role of physical education in fostering these changes.

Keywords: Physical Education, Kabaddi, Personality Development, Teamwork, Confidence, Discipline, Gujarat

1. Introduction

Physical education is an integral component of the holistic development of an individual and its importance extends beyond just improving physical health. It also plays a crucial role in personality development, helping individuals acquire life skills such as leadership, teamwork, discipline and communication. In the context of sports, especially in a team sport like Kabaddi, the influence of physical education is profound in shaping not only athletic skills but also the psychological and social aspects of the players' personalities.

Kabaddi, a sport that originated in India, is played with a combination of strength, agility, strategy and teamwork. Its fast-paced nature demands high levels of endurance and mental resilience. In Gujarat, Kabaddi has been a popular sport, with a growing number of participants and institutions focusing on its development. Physical education programs in schools, universities and Kabaddi academies have contributed to the emergence of better-trained athletes, but how these programs influence players' personalities remains a subject of interest.

This study investigates the relationship between physical education and the personality development of Kabaddi players in Gujarat. The paper examines various attributes of personality development, including self-confidence, leadership, discipline, teamwork and mental strength and how physical education enhances these qualities in players.

2. Research Objectives:

- To assess the impact of physical education on the development of personality traits among Kabaddi players.
 - To identify the role of Kabaddi in enhancing teamwork, leadership and discipline.
 - To evaluate the improvement in mental and emotional well-being of players through physical education.
 - To explore the relationship between physical fitness and confidence building in Kabaddi players.
-

3. Review of Literature

Numerous studies have shown that physical education fosters not only physical fitness but also emotional and social well-being. Research indicates that physical activities, such as Kabaddi, positively affect self-esteem, confidence and the ability to work as part of a team. According to various studies (Ainsworth et al., 2012; Kahan et al., 2016), physical education enhances interpersonal skills, which are essential for success both on and off the field.

A study by Singh and Sharma (2019) highlighted that Kabaddi players showed significant improvements in confidence and leadership abilities after participating in regular physical education programs. Another study by Rathi (2021) focused on how Kabaddi helps players build mental toughness, which is crucial for personal development in competitive environments.

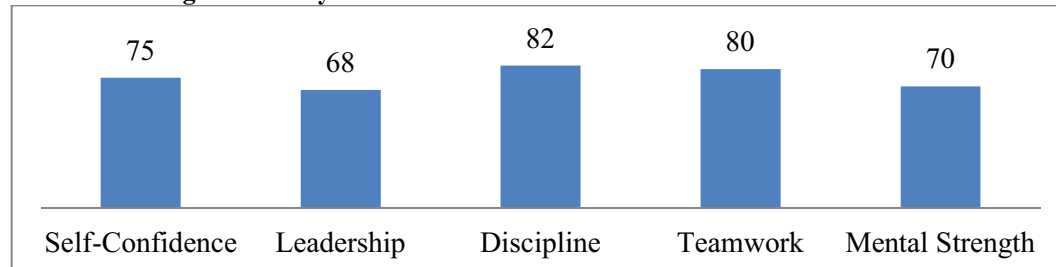
While studies have explored the physical benefits of physical education, limited research has been done on its impact on personality development among Kabaddi players specifically in Gujarat. This paper aims to fill this gap and offer insights into the broader implications of physical education on the lives of Kabaddi players in this region.

4. Research Methodology

This study employs a mixed-method approach, using both qualitative and quantitative methods to gather comprehensive data. A survey was administered to Kabaddi players from various clubs, academies and educational institutions in Gujarat. The sample included 100 male and female players from different age groups and skill levels. In addition to the survey, interviews with coaches and trainers were conducted to gain a deeper understanding of the role of physical education in personality development.

The survey included questions regarding the players' self-reported improvements in confidence, leadership, teamwork and mental resilience. The responses were analyzed using statistical methods to determine the significance of physical education in these areas. Interviews with coaches provided qualitative data on the observed changes in the players over time.

5. Findings and Analysis

The findings reveal that Kabaddi players in Gujarat who engage in structured physical education programs exhibit noticeable improvements in various personality traits. Key findings include:

- **Self-Confidence:** 75% of the surveyed players reported a significant increase in self-confidence due to regular physical training. Kabaddi, being a competitive sport, forces players to push their limits, leading to a greater sense of achievement and self-worth.
- **Leadership:** 68% of players indicated that their leadership skills had improved through Kabaddi. Players are often required to take charge during matches, make quick decisions and motivate teammates, which enhances their leadership qualities.
- **Discipline:** Discipline was reported as one of the most significant personality traits developed through physical education and Kabaddi. 82% of players emphasized the importance of discipline in maintaining consistent training schedules, following team strategies and adhering to the rules of the game.

- **Teamwork:** The cooperative nature of Kabaddi enhances the ability to work as a team. 80% of the players highlighted that their ability to collaborate with others improved significantly, both on and off the field.
- **Mental Strength:** Mental resilience was another area where players showed considerable improvement. Through physical education, players learned to manage stress, stay focused under pressure and recover from setbacks. Coaches noted that mental toughness was essential for Kabaddi players to perform consistently.

6. Discussion

The results suggest that physical education, combined with the rigorous demands of Kabaddi, plays a pivotal role in shaping the personalities of players in Gujarat. Physical education programs provide structured environments where players can develop essential life skills that extend beyond sports. The discipline and commitment required for success in Kabaddi reflect broader personal attributes that positively affect the players' academic and professional lives.

Furthermore, Kabaddi players exhibit a strong sense of community and camaraderie, which helps foster interpersonal relationships and communication skills. These traits are vital in today's competitive world and contribute to a well-rounded personality.

7. Conclusion

Physical education has a profound impact on the personality development of Kabaddi players in Gujarat. The sport not only enhances physical fitness but also nurtures essential life skills such as leadership, discipline, confidence, teamwork and mental resilience. This study highlights the importance of incorporating physical education into training programs to ensure the overall development of athletes. Future research could explore the long-term effects of physical education on the personality development of athletes in different sports, further solidifying the link between physical activity and personal growth.

References

1. Ainsworth, B.E., Haskell, W.L., Herrmann, S.D., et al. (2012). Compendium of Physical Activities: A Second Update of Codes and MET Values. *Medicine & Science in Sports & Exercise*.
2. Kahan, D., Rodriguez, M., & Reynolds, T. (2016). The Impact of Sports on Mental Health and Personality Development in Youth. *Journal of Youth Sports*.
3. Singh, A., & Sharma, P. (2019). The Role of Kabaddi in Personality Development: A Case Study of Indian Athletes. *International Journal of Sports Science and Physical Education*.
4. Rathi, S. (2021). Psychological Benefits of Kabaddi and Team Sports on Youth Development. *Indian Journal of Sports Psychology*.

A Comprehensive Study of Profitability and Return on Investment in Government Contracting: An Analysis of Organizations Engaged in Tender-Based Business Models

Pinkal Jitendrakumar Shah
Research Scholar, Department of Commerce,
Surendranagar University, Wadhwan

Abstract

The government contracting sector has become an integral part of modern economies, with businesses increasingly engaging in tender-based procurement processes. This research aims to analyze the profitability and return on investment (ROI) of organizations that are involved in tender-based business models, focusing on government contracting. The study employs financial metrics, collected data from multiple organizations and case studies to examine how these companies evaluate profitability and the effectiveness of their investments. The findings reveal significant variations in ROI based on organizational practices, contract types and strategic decision-making. The study also provides insight into optimizing profitability within the constraints of government contracts.

Keywords: Government contracting, Tender-based business model, Profitability, Return on investment (ROI), Financial analysis, Procurement process.

1. Introduction

Government contracts provide a lucrative opportunity for businesses, but the procurement process is often complex, competitive and subject to strict regulations. Organizations that participate in tender-based business models need to assess the profitability of these contracts carefully. Profitability, in this context, refers to the extent to which an organization can generate income from government contracts after accounting for costs associated with fulfilling these contracts. Return on Investment (ROI) is another crucial financial metric that indicates the effectiveness of investments made in government tenders.

The research focuses on understanding the financial implications of engaging in government contracts, exploring the following questions:

- How do organizations measure profitability when working under government contracts?
- What is the ROI for companies engaged in tender-based business models?
- How can these companies enhance profitability and optimize their investments?

2. Literature Review

Several studies have analyzed government contracting, often focusing on public sector procurement, the impact of regulations and competitive bidding processes. Notably, research has shown that businesses engaged in government contracts often face higher operational costs due to the need to meet strict compliance standards. However, these contracts can also offer substantial returns, especially for firms that manage costs effectively and efficiently.

Earlier works on profitability and ROI have suggested that companies can improve profitability through proper bid pricing, cost management and strategic planning. Moreover, ROI is typically influenced by factors like overhead costs, the competitive landscape and contract fulfillment risks.

3. Objectives of the Study

- To assess the profitability of organizations participating in government contracting.
 - To calculate and analyze the ROI of businesses involved in tender-based business models.
-

4. Methodology

The data for this study was collected from organizations engaged in government contracting across various sectors, including construction, IT and manufacturing. Key sources of data include financial statements from the participating firms, government tender reports, interviews with individuals involved in the tender bidding process and surveys that address operational costs, contract management and return on investment (ROI). These sources provide a comprehensive view of the financial performance and strategic decision-making processes within government contracting businesses.

To analyze the data, the study employs several financial metrics. Profitability ratios, including gross profit margin, operating profit margin and net profit margin, are calculated to assess how effectively companies generate profit relative to their revenues and expenses. Additionally, the Return on Investment (ROI) is calculated using the formula: $ROI = (\text{Net Profit} / \text{Total Investment}) \times 100$, which helps determine the effectiveness of the investment made by these organizations in securing and executing government contracts. The break-even analysis is also conducted, using the formula: $\text{Break-even Point} = \text{Fixed Costs} / (\text{Selling Price per Unit} - \text{Variable Cost per Unit})$, which identifies the point at which a company's revenue covers its fixed and variable costs. These metrics are analyzed using both qualitative and quantitative techniques to provide a comprehensive assessment of the financial health and profitability of the organizations involved in government contracting.

5. Result

Table 1: Financial Summary of Government Contracting Firms (Sample Data)

Company Name	Total Revenue	Total Cost	Net Profit	ROI (%)
Company A	10,000,000	8,500,000	1,500,000	17.65
Company B	15,000,000	12,000,000	3,000,000	20
Company C	8,000,000	6,500,000	1,500,000	23.08
Company D	12,000,000	9,800,000	2,200,000	22.45

Table 2: Profitability Ratios of Contracting Firms

Company Name	Gross Profit Margin (%)	Operating Profit Margin (%)	Net Profit Margin (%)
Company A	15	10	5
Company B	20	15	10
Company C	20	18	18.75
Company D	25	18.33	18.33

Table 3: Break-even Analysis for Sample Companies

Company Name	Fixed Costs	Variable Cost per Unit	Selling Price per Unit	Break-even Point (Units)
Company A	2,000,000	100	150	40,000
Company B	3,000,000	120	180	25,000
Company C	1,500,000	80	130	20,000
Company D	2,200,000	90	140	24,444

- **Profitability Analysis:** The profitability ratios for the companies show that profitability varies significantly across different firms. Company D demonstrates the highest gross profit margin, which suggests effective management of direct costs related to the government contracts. However, when evaluating net profit margin, Company C stands out with a higher return, possibly due to better cost control and efficiency in project execution.
- **Return on Investment:** The ROI values show that companies B and D have a higher ROI compared to Company A, indicating that the investments made in securing government contracts are yielding better returns for these firms. Company C, despite having a lower total revenue, shows an impressive ROI of 23.08%, suggesting that it may have a leaner operating structure or more favorable contract terms.
- **Break-even Analysis:** The break-even point analysis highlights how much a company needs to sell to cover its fixed and variable costs. Companies with higher fixed costs, such as Company B, need to generate more units of sales to reach the break-even point, whereas Company C, with lower fixed costs, reaches its break-even point more quickly.

6. Conclusion

This study reveals that profitability and ROI in government contracting are influenced by a variety of factors, including cost management, pricing strategies and investment efficiency. While ROI serves as a key indicator of success, organizations must also consider other profitability metrics, such as gross profit margin and operating profit margin, to fully evaluate their performance. Companies engaged in tender-based business models can improve their profitability by managing costs effectively, bidding strategically and optimizing their operational structures.

References

1. Achim, M. V. (2010). Business performances: between profitability, return and growth. *Annals of the University of Craiova, Economic Sciences Series*, 2.
2. Ball, R., Gerakos, J., Linnainmaa, J. T. and Nikolaev, V. V. (2015). Deflating profitability. *Journal of Financial Economics*, 117(2), 225-248.
3. Brown, P. and White, A. (2021). The Impact of Tendering on Government Procurement Success. *Public Sector Journal*, 33(1), 12-28.
4. Būmane, I. (2018). The methodology of the statement of comprehensive income and its impact on profitability: the case of Latvia. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 6(1), 77-86.
5. Haralayya, B. and Aithal, P. S. (2021). Study on Profitability Efficiency in Indian and Other Countries Experience. *Journal of Advanced Research in Quality Control and Management*, 6(2), 1-10.
6. Hughes, W. and Kabiri, S. (2013). Performance-based contracting in the construction sector.
7. Kelly, S., Marshall, D., Walker, H. and Israilidis, J. (2021). Supplier satisfaction with public sector competitive tendering processes. *Journal of public procurement*, 21(2), 183-205.
8. Nadyayani, D. A. D. and Suarjaya, A. A. G. (2021). The effect of profitability on stock return. *American Journal of Humanities and Social Sciences Research (AJHSSR)*, 5(1), 695-703.
9. Nissim, D. and Penman, S. H. (2003). Financial statement analysis of leverage and how it informs about profitability and price-to-book ratios. *Review of accounting studies*, 8, 531-560.
10. Noyan, B. (2024). Enhancing Tender and Supply Contract Designs for a Robust Offshore Wind Industry.
11. Smith, J. (2019). Profitability and ROI in Government Contracting: A Comprehensive Overview. *Journal of Business and Economics*, 45(2), 56-70.

The Importance of Mental Health and Emotional Intelligence in Education

Gita Ranchhodbhai Parmar
Research scholar- Education,
Saurashtra University, Rajkot

Abstract

This research aims to understand the critical aspects of mental health and emotional intelligence in education and determine how these two elements influence students' academic performance, social relationships, and personal development. Mental health, which is not merely the absence of mental disorders but also reflects an individual's mental and emotional well-being, impacts students' learning capacity, confidence, and concentration. Additionally, emotional intelligence (EI) – the ability to recognize, understand, and manage one's own emotions as well as those of others – enables students to become socially competent, emotionally stable, and academically successful. The study finds that mental health challenges, such as stress, anxiety, and depression, negatively affect students' academic outcomes and overall well-being. Conversely, students with high emotional intelligence effectively manage their emotions and achieve better academic results. Consequently, this research underscores the importance of mental health support services and emotional intelligence development programs to ensure holistic student growth. Educational institutions must integrate mental health and emotional intelligence into their curricula and work towards raising awareness of these critical issues.

Introduction

Mental health and emotional intelligence (EI) play a significant role in the field of education. Education is not merely about acquiring academic knowledge; it also influences the holistic development of students, including their social, emotional, and mental well-being.

Mental health is not just the absence of mental illnesses; it signifies the psychological and emotional well-being of an individual. According to the World Health Organization (WHO), mental health impacts every aspect of a person's life, with education being one of the most critical domains. On the other hand, emotional intelligence reflects an individual's ability to recognize, understand, and manage their own emotions as well as those of others.

In today's competitive academic environment, students face not only the pressure to achieve high grades but also the burden of meeting social and familial expectations. These factors can lead to mental health issues such as stress, anxiety, and depression. Meanwhile, educators with high emotional intelligence contribute to creating a positive classroom environment and fostering strong relationships with their students.

The aim of this research is to understand the significance of mental health and emotional intelligence and to analyze how these factors influence educational experiences and outcomes. Furthermore, this study seeks to identify strategies to strengthen the role of these elements within the education system.

Literature Review

A comprehensive analysis of previous studies is essential to understand the significance of mental health and emotional intelligence in education. This review compiles research works that highlight the impact of mental health and emotional intelligence on academic performance, social behavior, and overall development.

1. Mental Health and Academic Performance

Mental health significantly influences students' academic performance. The World Health Organization (WHO, 2022) reported that mental health issues such as stress, anxiety, and depression can disrupt students' concentration, motivation, and ability to learn. A 2018 study revealed that students suffering from mental health problems tend to have lower grade point averages compared to their healthier peers.

2. Importance of Emotional Intelligence

Daniel Goleman's book *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ* (1995) emphasizes that emotional intelligence not only contributes to personal and social success but is also essential for academic achievement. Elements like self-awareness, self-regulation, and empathy help students make better decisions and manage stress effectively.

3. Role of Teachers and Emotional Intelligence

According to researchers Salovey and Mayer (1990), teachers' emotional intelligence plays a critical role in understanding students' emotional needs and establishing positive relationships with them. This not only fosters a positive classroom environment but also boosts students' confidence and motivation.

4. Impact of the Education System on Mental Health

Several studies point out that the traditional education system often overlooks mental health. For instance, the National Alliance on Mental Illness (NAMI) reported in 2020 that 70% of students do not receive the necessary support for their mental health needs.

5. Integrating Mental Health and Emotional Intelligence in Education

In recent years, many schools and colleges have been striving to incorporate mental health and emotional intelligence into their curricula. For example, in 2019, the University of California launched the "Smart Classroom Program" designed to teach students self-awareness and stress management skills.

Conclusion of the Review

Previous research clearly indicates that mental health and emotional intelligence significantly contribute to the education system. However, there is a pressing need for broader policies and programs to raise awareness and promote these critical aspects in education.

If you'd like to expand on any section or include additional studies, let me know!

Research Methodology

The objective of this study is to understand the importance of mental health and emotional intelligence in education and analyze their impact on academic performance. The research methodology has been designed to incorporate both qualitative and quantitative approaches.

1. Type of Research

This study is based on a mixed-method approach, utilizing both qualitative and quantitative data collection and analysis.

2. Data Collection

(a) Primary Data:

1. Survey:

Data on mental health and emotional intelligence will be collected from students, teachers, and parents using questionnaires.

A 5-point Likert scale will be used (1 = Strongly Disagree to 5 = Strongly Agree).

Example Questions:

"Do you find it difficult to concentrate on your studies due to stress?"

"Does managing your emotions affect your academic performance?"

2. Interviews:

Individual interviews will be conducted with teachers and psychologists to gain a deeper understanding of the importance of mental health and emotional intelligence in the classroom.

3. Case Studies:

Analysis of schools or colleges that have implemented specific programs to enhance mental health and emotional intelligence.

(b) Secondary Data:

Review of research papers, reports, and published materials from institutions such as the World Health Organization (WHO) and the National Alliance on Mental Illness (NAMI).

3. Sampling

1. Sample Size:

Total of 250 participants:

150 students (from grades 8 to 12 and undergraduate levels).

50 teachers.

50 parents.

2. Sampling Method:

Convenience Sampling: Participants willing to share their perspectives on mental health and emotional intelligence will be selected.

4. Data Analysis

(a) Quantitative Data:

Statistical tools will be used, such as:

Mean and Standard Deviation.

Correlation Analysis: To study the relationship between mental health and academic performance.

(b) Qualitative Data:

Thematic Analysis: Key themes and patterns will be identified from interviews and case studies.

5. Ethical Considerations

1. Consent forms will be obtained from participants.

2. All data will be kept confidential.

3. Sensitivity and respect will be maintained during discussions on mental health.

This research methodology aims to provide a comprehensive and accurate understanding of the academic significance of mental health and emotional intelligence.

Results and Discussion

Results:

The analysis of the data collected during the research presents the following findings:

1. Impact of Mental Health on Academic Performance:

Approximately 65% of students reported that stress and anxiety negatively affect their studies.

Students who received regular mental health support showed up to a 20% improvement in their grades.

2. Impact of Emotional Intelligence:

Students with higher Emotional Intelligence (EI) scores performed better in group tasks and projects.

Teachers with high emotional intelligence contributed to improved student engagement and classroom atmosphere.

3. Role of Teachers and Parents:

78% of teachers agreed that empathy and positive communication with students lead to better classroom outcomes.

60% of parents stated that activities focused on emotional awareness improved their children's social and academic skills.

4. Impact of Programs and Policies:

Schools that implemented mental health awareness and emotional intelligence enhancement programs observed an average 30% reduction in students' stress levels.

Discussion:

1. Relationship Between Mental Health and Education:

The results clearly indicate that mental health plays a critical role in academic performance and personal development. Factors such as stress, anxiety, and depression affect students' concentration and confidence.

2. Benefits of Emotional Intelligence:

Emotional intelligence not only helps students identify and manage their emotional struggles but also enables them to communicate and collaborate effectively with others. Teachers' emotional intelligence supports the creation of a positive classroom environment, enhancing student engagement.

3. Role of Schools and Policies:

The findings suggest that programs promoting mental health and emotional intelligence significantly contribute to students' academic and personal progress. However, most schools and colleges still lack focus on these aspects.

4. Challenges:

Mental health discussions are still considered taboo in society, preventing students from seeking help.

Teachers and parents have limited awareness of the importance of emotional intelligence.

Conclusion:

This discussion highlights the necessity of raising awareness and providing support for mental health and emotional intelligence in education. The absence of mental health services and emotional intelligence training can adversely affect both students and educators.

Conclusion

The findings of this research clearly demonstrate that mental health and emotional intelligence play a pivotal role in the field of education. Mental health issues such as stress, anxiety, and depression hinder students' academic performance and overall development. On the other hand, emotional intelligence helps students and teachers recognize, understand, and effectively manage emotions, fostering a positive and supportive classroom environment.

The research results indicate the following:

1. There is a strong connection between mental health and academic performance.
2. Emotional intelligence contributes significantly to enhancing students' social and academic abilities.
3. The role of teachers and parents is crucial in promoting both these aspects.

However, there is a pressing need to prioritize mental health and emotional intelligence in the education system. Implementing mental health awareness programs, counseling services, and emotional intelligence training modules in schools and colleges is the need of the hour.

Ultimately, a holistic education system that equally values mental and emotional aspects will empower students not only to achieve academic success but also to excel in other areas of life.

પશ્ચિમી નારીવાદ અને ભારતીય નારીવાદ : એક અભ્યાસ

સુમિત પી. ઉપાધ્યાય (M.A, B.ed)
અર્થશાસ્ત્ર ભવન, સુરેન્દ્રનગર યુનિવર્સિટી

(2) પ્રસ્તાવના....(Introduction)

‘જે કર જુલાવે પારણું તે જગત પર શાસન કરે.’

જગતના મહાપુરુષોને જન્મ આપનારી નારી સાક્ષાત્ નારાયણી છે.

માનવજાત પરનું તેનું ઋણ ઘણું મોટું છે. આપણાં શાસ્ત્રો... એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે....,

યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજયન્તે રમન્તે તત્ર દેવતા :

અર્થાત્ જ્યાં નારીઓ પૂજાય છે ત્યાં દેવતાઓ વાસ કરે છે.

આપણા ઇતિહાસમાં ઘણી અમર નારીપાત્રો જોવા મળે છે. પતિવ્રતા સતી સીતા પતિના સુખે સુખી અને પતિના દુઃખે દુઃખી રહેતી. પતિને ખાતર તેણે રાજમહેલનો વૈભવ છોડીને વનનો વિકટ માર્ગ અપનાવ્યો હતો. લક્ષ્મણની પત્ની ઊર્મિલાનો ત્યાગ પણ નાનોસૂનો નથી. ઊર્મિલાએ ભાઈની સેવામાં જતા પોતાના પતિ લક્ષ્મણને હસતા મોંએ વિદાય આપીને ચૌદ વર્ષનો વિયોગ ભોગવ્યો અને સાસુઓની સેવા કરી. સતી અનસૂયાએ પોતાના સતીત્વના પ્રતાપે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશને બાળકો બનાવ્યા. સતી સાવિત્રીએ પોતાના પતિવ્રતા ધર્મના બળ વડે પોતાના મૃત પતિ સત્યવાનને પુનર્જીવિત કર્યો. રાણી લક્ષ્મીબાઈએ પોતાના રાજ્યની રક્ષા માટે નીડરતાથી અંગ્રેજોનો સામનો કર્યો. વિદુષી ગાર્ગી, ચાંદબીબી, અહલ્યાબાઈ, ગંગાસતી, મીરાંબાઈ વગેરે ભારતનાં અમર નારીરત્નો છે.

સ્ત્રી વાત્સલ્યની મૂર્તિ છે. તેની આંખોમાંથી અમી છલકાતું હોય છે. સમાજના અને દેશના નિર્માણ તેમજ ધડતરમાં તેનો મહત્વનો ફાળો રહેલો હોય છે. બાળકોમાં સંસ્કારસિંચન મા જ કરે છે. પિતૃગૃહે લાડકોડથી ઉછરેલી દીકરી પરણીને સાસરે જાય છે, ત્યાં તે પારકાને પોતાના બનાવી દે છે. દીકરો સંસ્કારી હોય તો એક કુળ તારે પરંતુ, દીકરી સંસ્કારી હોય તો તેના પિયરને અને સાસરાને એમ બે કુળને તારે છે. નારીનું જીવન સેવા, નેહ સહનશીલતા, ત્યાગ અને બલિદાનનું મહાકાવ્ય છે. તે પોતાના બાળક અને કુટુંબની નિઃસ્વાર્થપણે સેવા કરે છે. તેમને માટે એ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરે છે. કુટુંબની સુખશાંતિ માટે તે સહનશીલતા કેળવે છે. ‘સહન કરવું એય છે એક લ્હાણું’ એવી સમજથી તે જગતનાં ઝેર પી જાણે છે. કુદરતે સ્ત્રીને સૌંદર્ય અને મમતાની મૂર્તિ બનાવીને માનવજાત પર અનેક ઉપકારો કર્યા છે. આથી જ બાલમંદિર અને પ્રાથમિક શાળાઓમાં શિક્ષણ આપવાની મોટા ભાગની જવાબદારી સ્ત્રીઓને જ સોંપવામાં આવે છે. નારી સાથે જ નારાયણી છે.

‘નારી નરકની ખાણ છે.’ એવું કહેનારો એક વર્ગ પણ આપણા સમાજમાં હતો. તેના પરિણામે જ આઝાદી પહેલાં નારીનું સ્થાન રસોડામાં અને ઘરની ચાર દીવાલો વચ્ચે જ હતું. તેને કોઈ સ્વતંત્રતા આપવામાં આવતી ન હતી. તેને ધૂમટો તાણવો પડતો. ‘દીકરી ને ગાય દોરે ત્યાં જાય’ એ કહેવત પ્રમાણે દીકરીને પોતાનો જીવનસાથી પસંદ કરવાની પણ સ્વતંત્રતા ન હતી. આ બાબત તે સમયના સમાજ માટે શોભાસ્પદ ન હતી. સ્ત્રીઓ પ્રત્યેની એમની અક્ષમ્ય ઉપેક્ષાવૃત્તિને લીધે જ આપણો દેશ કન્યાકેળવણીમાં પછાત રહી ગયો હતો.

ગાંધીજીએ સ્ત્રીશિક્ષણને મહત્વ આપ્યું. તેમણે સ્ત્રીઓને આઝાદીની લડતમાં સામેલ કરી. રાજા રામમોહનરાય જેવા વીર સમાજસુધારકે સતીપ્રથાની નાબૂદી અને કન્યા કેળવણીના પ્રચાર માટે અથાક પ્રયત્નો કર્યા. ત્યારપછી સ્ત્રીઓની સ્થિતિમાં ઘણો સુધારો થયો. આજે તો સ્ત્રીઓ ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવીને તમામ ક્ષેત્રોમાં નોકરી કરવા લાગી છે. આજે સ્ત્રીઓ વિમાનચાલક, પોલીસ અધિકારી અને વડા પ્રધાનના હોદ્દા સુધી પહોંચી શકી છે. એટલું જ નહીં, બસ કન્ડક્ટર કે પેટ્રોલપંપ પર પેટ્રોલ ભરી આપવા માટે માત્ર પુરુષો જ કરતા તેવાં કામો પણ હવે સ્ત્રીઓ કરવા લાગી છે.

કેટલીક સ્ત્રીઓ પશ્ચિમના રંગે રંગાઈને સ્વચ્છંદી બની જાય છે. તે પોતાના અધિકારો મેળવવાની ઘેલછામાં પોતાની ફરજ ચૂકી જાય છે. તે કુટુંબના વડીલોનો અનાદર કરે છે. તે વડીલો પ્રત્યે વિવેક, સભ્યતા અને માનમર્યાદા જાળવતી નથી. ઘણી ચીજવસ્તુઓની જાહેરાતોમાં સ્ત્રીઓનાં અશ્લીલ ચિત્રો જોવા મળે છે. સ્ત્રી જાગૃતિથી સંબંધિત સંસ્થાઓએ સ્ત્રીને પ્રદર્શનની ચીજ તરીકે ખપાવનારાઓ સામે અવાજ ઉઠાવવો જોઈએ.

નારીવાદ : ઉદભવ અને વિકાસ :-

સૃષ્ટિના આરંભકાળે ‘પુરુષ’ અને ‘પ્રકૃતિ’ને સર્જન માટે સરખાં જવાબદાર ગણવામાં આવતાં. ભગવાન શિવનું અર્ધનારીશ્વર’નું સ્વરૂપ સ્ત્રી - પુરુષની સમાનતાનું ધોતક છે. વૈદિકકાળમાં પુરુષ સમાન અધિકારો સ્ત્રી ભોગવતી હતી. લોપામુદ્રા, ઈન્દ્રામણી, અપાલા અને શયિ જેવી કેટલીય સ્ત્રીઓએ ઋગ્વેદના કેટલાક સૂક્તોની રચના કરી છે. પુરાણોમાં સ્ત્રીશિક્ષણ વિશે ખાસ ઉલ્લેખ નથી. રામાયણમાં સ્ત્રીઓ શિક્ષણ મેળવતી હોવાના કેટલાંક દ્રષ્ટાંતો છે. જેમ કે સીતા વેદમંત્રોનું પઠન કરતી, વાલીની પત્ની તારા વેદોના અભ્યાસમાં નિપુણ હતી. મહારાણી કૌશલ્યા પણ વેદમાં પારંગત

હતાં. મહાભારતની દ્રૌપદીની પણ એક આગવી પ્રતિભા છે. વસ્ત્રાહરણના પ્રસંગે પોતાની આગવી વાકછટા, શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિત્વ અનુચિત વચનોથી આખી સભાને ચૂપ કરી સૌનું મોં નીચું કરી દે છે. ‘રામાયણ’માં દશાવેલા ‘પતિવ્રતા’ના ખ્યાલે સ્ત્રીને પોતાના અસ્તિત્વથી અલગ કરી માત્ર પુરુષની ઈચ્છાને આધિન રહેવા પ્રેરી. વાલ્મીકિએ પણ ‘રામાયણ’માં સીતાને ‘દુઃખમૂર્તિ’ તરીકે જ સંબોધી છે. વૈદિકકાળ દરમિયાન સ્ત્રીનું સ્થાન પુરુષની સાથે જે કેન્દ્રમાં હતું, તે હાંસિયા તરફ ખસવા લાગ્યું. મનુસ્મૃતિમાં તો ત્યાં સુધી કહેવાયું છે કે “જે સ્ત્રીનો પતિ નિર્ગુણી હોય કે પરસ્ત્રીગમન કરનારો હોય તોપણ સ્ત્રીએ તેના પતિને પરમેશ્વરની જેમ પૂજવો.” આ સમયગાળા દરમિયાન સ્ત્રીઓને શિક્ષણમાંથી, મિલકતમાંથી પણ દૂર - રાખવામાં આવી મરીચિ કહે છે કે :

“માતાપિતા અથવા તો મોટાભાઈ રતીને રજસ્વલા ધર્મમાં આવેલી જુએ તો નરકમાં જય” આવી જડ માન્યતાને કારણે માતા-પિતા પોતાની પુત્રીના લગ્ન બાળવયમાં જ કરી દેતાં.

મધ્યકાળ પર નજર કરીએ તો મીરાંબાઈ, ગંગાસતી, ગવરીબાઈ, અમરબાઈ, પ્રેમાબાઈ જેવી અનેક સ્ત્રીઓએ મને કેન્દ્રમાં રાખીને સાહિત્ય રચ્યું છે. પ્રાચીન ભારતમાં સ્ત્રીની જે ગરિમા હતી, તેને મધ્યકાળમાં પગ નીચે કચડી દેવામાં આવી. ‘નારી તું નારાયણી’ કહી જે ભારતમાં સ્ત્રીને દેવી માની પૂજા કરવામાં આવતી હતી, તેને ‘નારી નરકની ખાણ’, ‘નારી માયાના બંધનમાં બાંધનારી’ જેવી માન્યતાઓ પ્રચલિત થઈ. મધ્યકાલીન યુગ એ સમગ્ર ભારતમાં મોગલોનાં આક્રમણો, તોડફોડ, અશાંતિ અને સ્ત્રીઓ પર ગુજારવામાં આવતા અસહ્ય અત્યાચારોમાં પસાર થયો. પૌરાણિક કાળથી સ્ત્રીને મળતો બીજો દરજ્જો મધ્યકાળમાં પણ યથાવત રહ્યો. નર્મદ અને દલપતરામના આગમન સાથે અર્વાચીનયુગનો ઉદય થાય છે. આપણે ત્યાં નવજાગૃતિકાળનો આરંભ સૌપ્રથમ બંગાળમાં ૧૯ મી સદીમાં દેખાય છે. ૧૯ મી સદીમાં થયેલા પ્લાસીના યુદ્ધ પછી અંગ્રેજ શાસન આવતાં જ્ઞાનની નવી ક્ષિતિજો ખુલવા લાગે છે. સમાજમાં પરિવર્તન આવે છે. બાળવિવાહ, વિધવાવિવાહ, પુત્રીહત્યા વગેરે બાબતો ચર્ચાસ્પદ બને છે અને સ્ત્રી - શિક્ષણનો મહિમા વધવા લાગે છે. ૧૯ મી સદીમાં ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ અંગ્રેજોની જોહુકમી સામે લડી. જયોતિબા ફૂલેએ છોકરીઓ માટે કન્યાશાળા ખોલી. ૧૯ મી સદીના અંત સુધીમાં રમાબાઈના નેતૃત્વ હેઠળ પ્રથમ સ્ત્રીસંસ્થાની સ્થાપના થઈ. સ્ત્રીઓએ પોતે સ્ત્રી મુક્તિનો કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો. યુરોપ અને અમેરિકાની યુનિવર્સિટીઓમાં સ્ત્રીઓને પ્રવેશ ન હતો. મિલકત કે મત આપવાનો અધિકાર પણ ન હતો. ૧૯ મી સદીના નવજાગૃતિકાળમાં - સ્વતંત્રતા, સ્વાયત્તતા અને ભાતુભાવનાનાં સૂત્રોએ સ્ત્રીઓમાં નવી ઈચ્છાઓ જન્માવી. ગાંધીજીએ આઝાદીના સમયમાં રાજકીયક્ષેત્રે પણ મહિલાઓને આવકારી. મહિલાઓ આઝાદીના આંદોલનમાં ભાગ લેવા લાગી ને ધંધા રોજગારના ક્ષેત્રમાં ભાઈ, પિતા કે પતિ સાથે ખભેખભો મિલાવી કામ કરવા લાગી. વીસમી સદીમાં વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીક્ષેત્રે હરણફાળ ભરી. જો કામ માત્ર પુરુષો જ કરી શકતા એવા કામો યંત્રોની મદદથી સરળ થઈ જતાં રસીઓ પણ કરવા લાગી. શિક્ષણ મળતાં પગભર બનવું તેમના માટે સરળ બન્યું. સુધારકયુગ, પંડિતયુગ, ગાંધીયુગ, અનુગાંધીયુગ પર દષ્ટિપાત કરતાં એટલતો સ્પષ્ટ થાય છે કે ઉત્તરોત્તર સ્ત્રીઓ પ્રગતિના પંથે વળી છે. લિંગભેદને આધારે સ્ત્રીઓને થતા અન્યાય કે સમાજમાં એને અપાતાં ઊંચાતાં સ્થાન અંગે ઊંડાપોહ થવા લાગ્યો. સાહિત્ય એ સમાજનું સીધું પ્રતિબિંબ છે. એ ન્યાયે સ્ત્રીઓની વ્યથા, વેદના અને પ્રશ્નોને સાહિત્યમાં વાચા મળી. સ્ત્રી પોતાના અધિકારો વિશે જાગૃત થઈ. પોતાના અધિકારો અને સ્ત્રીઓની પુરુષ સાથેની સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક સમાનતાની હિમાયત કરતી ચળવળ ‘નારીવાદ’ તરીકે ઓળખાઈ. નારી - આંદોલનના સર્જનાત્મક ઉન્મેષરૂપે જે સાહિત્ય રચાયું તેને સ્ત્રીસર્જકો દ્વારા ‘ફેમિનિસ્ટ - નારીવાદી’ એવું નામાભિધાન મળ્યું. પાશ્ચાત્ય નારીવાદી અભિગમનાં મૂળ ૧૯ મી સદીમાં ઈંગ્લેન્ડમાં થયેલાં. ઈંગ્લેન્ડની પાર્લામેન્ટમાં સ્ત્રીની તરફેણમાં અવાજ ઉઠાવનાર પ્રથમ પુરુષ જહોન ટુઅર્ટ મિલ હતા. સ્ત્રીની કેળવણી, મતાધિકાર અને તેના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ વિશે વિચારનાર આ પહેલા પુરુષ હતા. નારીવાદનાં પ્રણેતા વર્જિનિયા વુલ્ફ ‘A Room of one's own’ માં ‘નારીલેખનના લગભગ બધા જ મુદ્દાઓ પર ચર્ચા કરી છે. ૧૯૨૦માં પુરુષ સાથે ખભેખભા મિલાવી કામ કરતી એક રશિયન સ્ત્રીની છાપામાં આવી ફરિયાદ છપાઈ હતી : ‘અમે અમારા પતિ સાથે એક જ દુકાનમાં એક જ સરખા કામ કરીએ છીએ પણ ઘરમાં કામની વહેંચણી અસમાન રીતે થાય છે. તમ જો પતિને મદદ કરવાનું કહો તો એમના બધાના જવાબ હંમેશાં સરખા જ હોય છે, હું બૈરાનું કરું એવું તું ઈચ્છે છે? પડોશી મારા પર હસે જ કે બીજું કંઈ? ” “બહાર રસોઈકામ કરનારો પુરુષ ઘરમાં ન રાંધે, ઓફિસમાં સાહેબને પાણી પીવડાવનારો પુરુષ ઘરમાં જાતે પાણીનો ગ્લાસ ભરી ન પીવે, ઓફિસ વાળનાર ચપરાસી ઘરમાં સાવરણી ન પકડે, કદાચ પુરુષોની પ્રકૃતિ જ આવી હશે એવું માની લઈએ. નારીવાદની વિભાવના ભલે પશ્ચિમમાં થઈ પણ નારીના ઉત્કર્ષની વાત એ માત્ર પશ્ચિમની દેશ નથી. ભારતીય નારીવાદની પણ પોતાની આગવી વિશેષતા છે. સ્ત્રીને હાથે જ લખાયેલી હોવાના કારણે કોઈ કૃતિ નારીવાદી બની જતી નથી. વીસમી સદીના સાતમા દાયકાથી સ્ત્રીની બદલાતી છબી સાહિત્યમાં ઝીલાઈ છે. ગુજરાતી સાહિત્યની સૌપ્રથમ બે લેખિકાઓ - વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ (૧૮૭૬-૧૯૫૮) અને શારદાબહેન મહેતા (૧૮૮૨-૧૯૭૦)નું પ્રદાન નોંધપાત્ર ગણાય છે. ધૂમકેતુએ ‘બિંદુ’ વાર્તામાં સ્ત્રી એટલવાત્સલ્ય, ત્યાગ, દયાની મૂર્તિ એવો ખ્યાલ રજૂ કર્યો. દ્વિરેકે ‘સૌભાગ્યવતી’ વાતમાં સત્ય સમાજની નાયિકાને ચૂપચાપ પતિનો ત્રાસ સહન કરતી બતાવી છે. મેઘાણીએ ‘વહુ અને ઘોડો’, ‘ મોરલીધર પરણ્યો’ જેવી વાર્તામાં તત્કાલીન સમાજમાં સ્ત્રીઓની થતી અવહેલનાની વાત કરી છે. ઉમાશંકર જોશીના ‘મારી ચંપાનો વર’ અને જયંત ખત્રીની ‘તેજ, ગતિ અને ધ્વનિ’ વાતમાં નારીચેતનાની વિલક્ષણતા નજરે પડે છે. સુંદરમની ‘ ખોલકી ’ અને ‘માને ખોળે’ માં પણ રસીની વેદનાને વાચા અપાઈ છે. જયંત ખત્રીની ‘ખીચડી’ વાત પણ સ્ત્રીની દબાયેલી કચડાયેલી

સ્થિતિનું આલેખન કરે છે. ૪૫ થી ૬૦ ના સમયગાળામાં વિનોદીની નીલકંઠ, લાતુબહેન મહેતા, સરોજિની મહેતા થકી લખાયેલી કૃતિઓમાં કેટલીય સ્ત્રીઓની વેદનાઓને વાચા મળી છે. ૧૯૬૫ પહેલાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં કુમુદ, મંજરી, ચંદા જેવાં તેજસ્વી સ્ત્રીપાત્રો મળે છે. પણ આ પાત્રો કથાને અંતે લગ્ન કરી પતિના દાસત્વનો સ્વીકાર કરે છે. ૧૯૬૫માં રઘુવીર ચૌધરીની ‘અમૃતા’ પ્રગટ થતાં નારી સ્વાતંત્ર્યની એક આબોહવા બંધાય છે. તેમની ‘સોમતીર્થ’ (૧૯૮૬) ની ચૌલાનું પાત્રચિત્રણ પણ નારીચેતનાના સંદર્ભે નોંધવું જોઈએ. આ સમયગાળામાં સ્ત્રી પોતાના વ્યક્તિત્વ વિશે સંપૂર્ણ પણે સભાન બની ગઈ હોવાથી સમાજમાં પોતાનો યોગ્ય દરજ્જો મેળવવા પ્રવૃત્ત બને છે. સીની આ સભાનતા ગુજરાતી સાહિત્યમાં ધ્યાનપાત્ર છે. આધુનિકકાળમાં પુસ્તકો, ટીવી, ઈન્ટરનેટ, પરિસંવાદો અને સાહિત્યક્ષેત્રે પ્રવૃત્ત અનેક સંસ્થાઓના સંપર્કમાં આવતાં સી ખુલ્લી હવામાં શ્વસતી થાય છે. સ્ત્રીના મનોવિશ્વને ઝીલતી, તેના મનના અંધારા ખૂણામાં અટવાયેલી વેદનાઓ સળવળવા લાગે છે, ને તેનું વર્ણન સાહિત્યમાં થાય છે. આ સમયગાળામાં ધીરુબહેન પટેલ, સરોજ પાઠક, વર્ષા અડાલજા, વસુબહેન ભટ્ટ, રમેશ દવે, આમ્રપાલી દેસાઈ, ભારતી દલાલ, મોહન પરમાર, ધરમાભાઈ શ્રીમાળી, બિંદુ ભટ્ટ, ધીરેન્દ્ર મહેતા, શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, યોગેશ જોષી વગેરે લેખકોની રચનામાં નારીજીવનના પ્રાણપ્રશ્નોની તાર સ્વરે રજૂઆત થઈ છે. વર્ષા અડાલજાની ‘ખરી પડેલો ટહુકો’માં માતૃત્વ સાથે સંકળાયેલી સ્ત્રીની અનેક સમસ્યાઓનો ચિતાર છે. ‘માટીનું ઘર’ પણ નારી ચેતનાના સંદર્ભે તપાસવી જોઈએ. ધીરુબહેન પટેલની લઘુનવલ ‘આંધળી ગલી’ની કથાનાયિકા કુંદનને સાથીડીન જીવન કબૂલ છે, પણ છેતરાઈ જવાની સંભાવના કબૂલ નથી. સરોજ પાઠકની રચનાઓ ‘નાઈટમેર’, ‘નિ:શેષ’ અને ‘ઉપનાયક’ જેવી કૃતિઓમાં નારીના સંઘર્ષનું વૈશિષ્ટ્યપૂર્ણ આલેખન છે. ૧૯૮૪ માં કુંદનિકા કાપડિયાની અતિચર્ચાસ્પદ રહેલી નવલકથા ‘સાત પગલાં આકાશમાં’ પુરુષસત્તાક માળખામાં સ્ત્રીની સુનિશ્ચિત આચારસંહિતા સામે અનેક પ્રશ્નો ખડા કરે છે. બિંદુ ભટ્ટની ડાયરી સ્વરૂપે લખાયેલી નવલકથા ‘મીરાં યાજ્ઞિકની ડાયરી’ નારીજીવનના સુખ-દુઃખના લેખાંજોખાને ઉજાગર કરે છે. ચિનુ મોદીએ ત્રણ આધુનિક નાટકો ‘આપે - અધુરે’ (હિન્દી લે. મોહન રાકેશ), ‘હયવદન’ (અંગ્રેજી લે. ગિરીશ કનડ), ‘કુમારની અગાશી’ (ગુ. લે. મધુરાય)માં નાયિકાઓના જીવન કટુ વાસ્તવ પ્રત્યેની તેમની ગતિવિધિઓ અને એ પરત્વે થતી પ્રતિક્રિયાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તો દિલીપ રામપુરાની મીરાંની રહી ગઈ મહેક’ પોતાના મોતના દુઃખને પચાવી હુંફ આપવા મથતી સ્ત્રીની વ્યથાકથા છે. નારીવાદના સંદર્ભમાં જોસેફ મેકવાન, મોહન પરમાર, હરીશ મંગલમ વગેરેના સર્જનને પણ યાદ કરવાં જોઈએ. અશિક્ષિત અને નિમ્નવર્ગની મહિલાઓ પણ હવે સાહિત્યના કેન્દ્રમાં આવે છે. આ સમયગાળામાં આવતાં ઈલા આરબ મહેતાનું પ્રદાન પણ નારીવાદીક્ષેત્રે વિશિષ્ટ રહ્યું છે. તેમની ‘વિસ્તાર’ વાતમાં જગતના તમામ દુઃખોનો ધબકાર ઝીલતી વિરાટ સંવેદનારૂપે મમતા રવને કહ્યું છે. તો નારી અસ્મિતાની સુધારણાના સંકેતોને જરાય હાનિ પહોંચાડ્યા વિના, આધુનિકતાના ઓસરતા પૂર વચ્ચપ્રકાશિત થયેલી તેમની ‘બત્રીસ પૂતળીની વેદના’ નવલકથામાં નારીમનના વિવિધ પ્રશ્નોને ઉજાગર કર્યા છે. સ્ત્રી અભણ હોય કે શિક્ષિત પરંતુ પુરુષ તરફથી તેમને થતી અનુભૂતિઓ સૌ માટે સરખી હોય છે. એટલે કે પાત્રો અને પરિસ્થિતિ બદલાય પણ તેમના પર જબરજસ્તી આરોપવામાં આવેલી ‘પૂતળીપણા’ની વેદના તો સર્વસામાન્ય જ રહે છે. મુંબઈમાં જન્મેલાં ઈલા આરબ મહેતા એ ‘એક સિગારેટ એક ધૂપસળી’ (૧૯૮૧), ‘વિયેના વૂડઝ’ (૧૯૮૮), ‘ભાગ્યરેખા’ (૧૯૮૫), ‘યોમકિપુર’ (૨૦૦૬) જેવા વાર્તાસંગ્રહો થકી અનેક નારીવાદી વાર્તાઓ આપી ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું છે. તેમની ‘બત્રીસ પૂતળીની વેદના’, ‘પાંચ પગલાં પૃથ્વી પર’, ‘ઝીલી મે કૂંપળ હથેળીમાં’, ‘રાધા’, ‘અહલ્યા’, ‘પરપોટાની આંખ’ વગેરે જેવી કૃતિઓમાં આજની નારીની સમસ્યાઓનું આલેખન છે. નારીવાદી રચનાઓમાં આ કૃતિઓ અગ્રિમ સ્થાન ધરાવે છે. આધુનિકકાળમાં સ્ત્રીસર્જકોનું પ્રમાણ અલ્પ છે. પણ વિષયમાં ઊંડાણ છે. સ્ત્રી દુઃખી હોય તો જ તેની સમસ્યાઓ આલેખાય એ બાબતમાંથી સર્જકો બહાર નીકળી છે. હિમાંશી શેલતે તો રેડલાઈટ એરિયાની સ્ત્રીઓના પ્રશ્નો આલેખ્યા છે. શરીફાબહેન વીજળીવાળાનું વિવેચન ‘શતરૂપા’ નારીવાદ ક્ષેત્રે એક મહત્વનો દસ્તાવેજ છે. તો રંજના હરીશ Indian women’s Autobiographies (nes : 1603) 41 ‘ The female footprints ’ (સ્વર્ણિંગ : ૧૯૮૬), તેમજ ‘શક્તિ’, ‘નિજી આકાશ’, ‘એ રૂમ ઓફ વર ને’ (વર્જિનિયા વુલ્ફ) નો ‘પોતાનો ઓરડો’ નામે અનુવાદ - વગેરે જેવી નારીવાદી વિચારણા ધરાવતી કૃતિઓ આપીને નારીવાદી તરીકે પોતાનું અલગ નામ કંડારી ચૂક્યાં છે. ઈલા આરબ મહેતાના સર્જન નારીવાદ રૂપી પગદંડીને રાજમાર્ગ બનાવવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. આમ ગુજરાતી કથાસાહિત્યે પુરુષની જોડુકમી છોડી, હતાશા ખંખેરી, પોતાના વ્યક્તિત્વ વિશે સભાન બનતાં નારીપાત્રો આપ્યાં છે. મુસ્લિમ સમાજ, દલિત સમાજમાં કુરિવાજોની આડમાં શોષાતી સ્ત્રીઓની વેદનાને વાચા - આપવાની હજુ બાકી છે. બળાત્કારનો ભોગ બનતી સ્ત્રીને આજે પણ સમાજ ધિક્કારે છે. ભણેલાગણેલા વર્ગમાં પણ પુરુષો સ્ત્રી ઉપર હાથ ઉપાડે છે. હજીય સ્ત્રીનું ભણતર મોટાભાગે લગ્ન માટેની યોગ્યતાથી વધુ મહત્વ મેળવી શક્યું નથી. હજીય સ્ત્રી પોતાની કારકિર્દી બાબતે, ભવિષ્ય બાબતે, સ્વાવલંબી થવા બાબતે ગંભીર બની નથી. જીવનના વાસ્તવમાં જો સ્ત્રી હિંમત કેળવશે તો તેની હિંમત સાહિત્યમાં વાચા પામશે. નારીવાદનો આદર્શ ત્યારે જ સાચા અર્થમાં પૂરો થશે. જો ગુજરાતી સાહિત્યની નવલિકાઓની વાત કરીએ તો સરોજિની મહેતા, વિનોદિની નીલકંઠ, લીલાવતી મુનશી, ધૂમકેતુ, ઝવેરચંદ મેઘાણી, કે. ર.વ.દેસાઈની નારીકેન્દ્રી વાર્તાઓનું એ સમયમાં ઘણું આકર્ષણ હતું. સ્ત્રીઓને વેઠવી પડતી યાતનાઓ અને અન્યાયો તથા એમની ક્ષીણ થઈ ગયેલી અપેક્ષાઓનું હૃદયવિદારક નિરૂપણ એમની વાર્તાઓમાં જોવા મળે છે. આ સર્જકોએ તત્કાલીન સમાજના સ્ત્રીઓને સ્પર્શતા પ્રશ્નો જેવા કે વૈધવ્ય, બાળ લગ્ન, ગૃહકલેશ, આર્થિક પરાધીનતા, શિક્ષણનો અભાવ વગેરેને વાર્તાનો વિષય બનાવી સમાજ દર્પણનું કાર્ય કર્યું છે.

તો ૧૯૭૫ પછીની ધીરુબેન પટેલની નવલિકા 'વિશ્રંભકથા' અને 'મનસ્વિની' એ સ્ત્રીના શોષણનો વાસ્તવિક ચિતાર આપતી નવલકથાઓ છે. પરિવારના પુરુષ વર્ગે જે સ્ત્રીને કદી મોકળાશથી બોલવા જ નથી દીધી એવી સ્ત્રી વર્ષો પછી અચાનક પોતાની બાલ્યકાળની સખી સાથે મન મૂકીને અંગત જીવનની વાતો કરે છે. પોતાની આંતરમનની લાગણીઓ વ્યક્ત કરવા સ્ત્રીને કેટલા વર્ષ રાહ જોવાની હોય એવો ધારદાર પ્રશ્ન આ વાર્તામાં છે.

કુન્દનિકા કાપડિયાની 'ન્યાય'વાર્તામાં લગ્નપ્રેમમાં ગળાડૂબ સ્ત્રીપુરુષના જીવનમાં પુરુષના અહંકાર અને અધિકારપણાને કારણે થતા વિસંવાદનું ધારદાર આલેખન છે. તેમની 'તો?' શીર્ષકવાળી વાર્તામાં પણ કોમી રમખાણોમાં બળાત્કારનો ભોગ બનેલી સ્ત્રીની પીડા છે. નાયિકા માટે ગર્ભપાત જોખમી બનતા તે પોતાની કૂખે દીકરી અવતરશે તો? પોતે સદાય જેની ઝંખના કરતી હતી કે કુમળી, ભૂરી આંખોવાળી એ છોકરીના હૃદયવિદારક વર્ણન સાથે વાર્તાનો અંત આવે છે.

તો સરોજ પાઠકે 'સારીકાપિંજરાવસ્થા' માં પોતાની ઈચ્છા મુજબ જીવી ન શકતી હતભાગી સ્ત્રીનો તરફડાટ આલેખ્યો છે. એમના નારી પાત્રો વાસ્તવિકતા વિશે સભાન હોવા છતાં ભાગ્યે જ નિર્ણયો લે છે. તે તેમના સર્જનની લાક્ષણિકતા છે.

તો વર્ષા અડાલજા અને ઈલા આરબ મહેતાએ રોજની ઘટમાળમાં અટવાયા કરતી અને એ પરિશ્રમમાં જીવન જીવવાનો આનંદ ભૂલી જતી મધ્યમવર્ગની ગૃહિણીઓની વાત તેમની વાર્તાઓમાં કરી છે. વર્ષાબેનની 'શીરો' વાર્તામાં સતત દુખ આપતા પતિથી કંટાળેલી નાયિકા તેની હત્યા કરે છે. અને જાણે પોતાના વેધવ્યને સુખેથી આવકારતી હોય તેમ વર્ષોથી પોતાની શીરો ખાવાની ઈચ્છા પૂરી કરી દે છે.

તો વસુબેન ભટ્ટની 'દિવસે તારા રાતે વાદળ' વાર્તાસંગ્રહની વાર્તાઓમાં સ્ત્રીઓની દૈનિક જરૂરિયાતો અને એના અભાવમાં ઉભી થતી વિષમતાઓની લેખિકાએ અહીં વાત કરી છે. 'શબવત' વાર્તાની નાયિકા પતિ સાથેના શરીર સંબંધમાં ક્યારેય તૃપ્તિનો અનુભવ નથી કરતી. એ પુરુષ જડ અને બરછટ છે. એ સ્ત્રીને કુમાશથી ચાહી શકે/ સાચવી શકે એટલી અની ત્રેવડ જ નથી. અને આટલું ઓછું હોય તેમ એ પોતાના પ્રમોશન માટે પત્નીનો ઉપયોગ કરે છે.

મોહન પરમારની 'થળી' વાર્તામાં ગામનો સવર્ણ ઠાકોર માનસિંહ ગામની જ ગરીબ, હરિજન રેવીનું વારંવાર શારીરિક શોષણ કરતો રહે છે. પણ વાર્તાને અંતે રેવીની યુક્તિથી તેની માફી માગે છે. અહીં રેવી આપબળે જ જાતની સુરક્ષા કરે છે. બિંદુ ભટ્ટની વાર્તા 'મંગળસૂત્ર' માં બે છેડા ભેગા કરી જીવન ટકાવી રાખવા મથતી સ્ત્રીની લાચારી અને તાકાત બંને ઉપસી આવે છે. હર્ષદ ત્રિવેદીની 'આઢ' વાર્તામાં પણ નારીચેતનાનું એક નવીન રૂપસી આવેલું જોવા મળે છે.

આ ઉપરાંત ઈલાબેનની 'બળવી બળવી બળવું', ફિરીટ દૂધાતની 'બાયુ', ધીરેન્દ્ર મહેતાની 'ઘઉં વીણતી સ્ત્રીઓ', બીપીન પટેલની 'ગ્રહણ', યોગેશ જોષીની 'ચંદરવો' ઉપા ઉપાધ્યાયની 'હું તો આ ચાલી!', હિમાંશી શેલતની 'કિંમત', 'શાપ', 'મોત', 'ખરીદી', રવીન્દ્ર પારેખની 'દિવાલ', ઈવા રેવની 'ડશામા ઊટર્યા', આત્રપાલી દેસાઈની 'પ્રાપ્તિ' વગેરે જેવા અનેક સર્જકોની વાર્તાઓમાં સ્ત્રીઓના અનેક પ્રશ્નોને વાચા મળી છે. નારીના ચિત્તમાનસનો ઝીણવટપૂર્વક અભ્યાસ કરીને એમના મનોજગતને વિવિધ ખૂણેથી તપાસીને અગણિત રંગો અને વેદના - સંવેદના તેમજ સંકુલતાઓને ઉપસાવવામાં ગુજરાતી સર્જકોનું પ્રદાન નોંધપાત્ર છે. આપણે છીએ કે તેમની આ જાગ્રતચેતના થકી ગુજરાતી સાહિત્યને ભવિષ્યમાં નારીવાદી સત્વશીલ સર્જનો મળતા રહે.

(૩).અભ્યાસના હેતુઓ....(Objective)

અભ્યાસનાં હેતુઓ નીચે મુજબ છે.

(૧) સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન જાણવું અને સમજવું.(આપવું/અપાવવું)

(૨) સમાજમાં કે રાષ્ટ્રમાં સ્ત્રીઓને થતું શોષણ અટકાવવું.

(રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક અને શારીરિક)

(૩) દરેક સ્ત્રીને સમાન હક્કોનો સ્વીકાર કરવો.

(૪) દરેક સ્ત્રીને કાયદા સમાન હક્ક અને ફરજ અપનાવવા.

(૫) સમાન કામ માટે સમાન વેતન આપવું.

(૬) દરેક સ્ત્રીને સમાનતા, સ્વતંત્રતા, સાંસ્કૃતિક, ધાર્મિક અને શિક્ષણ મેળવવા માટેની સ્વતંત્રતા આપવી.

(૪).અભ્યાસની પરિકલ્પનાઓ....(Hypothesis)

આ સંશોધનની પરિકલ્પના નીચે મુજબ છે.

(૧) સમાજ કે કોઈપણ રાષ્ટ્રનાં વિકાસ રથનાં બે પૈડા સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને છે, તેથી સ્ત્રીને પણ પોતાનો મત રજૂ કરી શકે.

(૨) કોઈપણ રાષ્ટ્રની સ્ત્રીઓ શિક્ષિત અને દિક્ષિત હશે, તો તે રાષ્ટ્રનો વિકાસ સમગ્ર વિશ્વમાં ટોચ પર જ હશે.

(૩) સ્ત્રીઓ શિક્ષિત હોવાથી સમાજમાં મોટો વર્ગ બુદ્ધિશાળી થશે.

(૪) સ્ત્રી પુરુષ સમોવડી હશે તો તેનો સીધો ફાયદો રાષ્ટ્ર, સમાજ અને કુટુંબને થશે.

(5) દરેક વર્ગનાં લોકો પરિસ્થિતિમાં સુધારો જોવા મળશે.

(6) રાષ્ટ્રનો આર્થિક અને સામાજિક વિકાસ પણ વધશે.

(5). સંદર્ભ સાહિત્યની સમીક્ષા....(Review of Literature)

કોઈ ચોક્કસ વિષયની લક્ષ્યમાં લઈને સંશોધક સંશોધન કરે છે ત્યારે તે પહેલા પોતાના હેતુઓ અને પ્રશ્નોત્તરી અંગેની જાણકારી માટે આ સંદર્ભમાં થયેલા અગાઉના સંશોધનોનો અભ્યાસ કરે છે, જેમાંથી સંશોધકને વિશે સંબંધિત જે સંશોધનો થયા હોય તેમાંથી ઘણા ઉપયોગી પરિણામો તથા સૂચનો મળતા હોય છે, જેને ધ્યાનમાં રાખી સંશોધક પોતાના સંશોધનને કેવી રીતે અલગ પાડવું તેની જાણકારી મેળવે છે, અને સંશોધન કામ માટે નવી દિશા પ્રાપ્ત કરે છે.

સંશોધન હેતુઓની સમજ મેળવ્યા પછી જ સમસ્યાના વિકાસ માટે તથા સંશોધન રૂપરેખાની સમજ માટે સાહિત્ય સમીક્ષા જરૂરી બને છે. જેના લીધે સમય અને મહેનતનો બચાવ થાય છે. માટે કોઈપણ આર્થિક સામાજિક સંશોધન શરૂ કરતા પહેલા તેના સંદર્ભમાં થયેલા અગાઉના સંશોધનોને વાંચી, વિચારી ધ્યાનમાં રાખવા જરૂરી છે. તેના પરિણામો ઘણા ઉપયોગી બને છે. નારીવાદને ધ્યાનમાં લઈ કેટલાક વિદ્વાનોના સંશોધનોને સમીક્ષાત્મક તપાસવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

(1) નારીવાદ પશ્ચિમી ખ્યાલ નથી, સીતા અને દ્રૌપદી સૌથી મોટા ફેમિનિસ્ટ હતા: જેએનયુ વાઈસ ચાન્સેલર

જવાહરલાલ નેહરુ યુનિવર્સિટીના વાઈસ ચાન્સેલર શાંતિશ્રી ધુલીપુડી પંડિતે જણાવ્યું હતું કે નારીવાદ પશ્ચિમી ખ્યાલ નથી પરંતુ તે ભારતીય સભ્યતામાં સમાવિષ્ટ છે. તેમણે એમ પણ કહ્યું કે દ્રૌપદી અને સીતાથી મોટા કોઈ નારીવાદી હોઈ શકે નહીં.

પંડિત એક કાર્યક્રમને સંબોધિત કરી રહ્યા હતા જેમાં તેમને શ્રીમતી સુષ્મા સ્વરાજ સ્ત્રી શક્તિ સન્માન-૨૦૨૨ થી સન્માનિત કરવામાં આવ્યા હતા. તેણીએ આધુનિક ભારતના બૌદ્ધિક પ્રવચનમાં રસ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓને સમારંભમાં ભારતીય નારીવાદીઓનો અભ્યાસ કરવા કહ્યું.

‘નારીવાદ એ પશ્ચિમી ખ્યાલ નથી પરંતુ તે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સમાયેલ છે. દ્રૌપદી કે સીતા કરતાં કોઈ મહાન નારીવાદી હોઈ શકે નહીં. આધુનિક ભારતના બૌદ્ધિક પ્રવચનમાં રસ ધરાવતા ઘણા વિદ્યાર્થીઓને હું આ પાત્રોનો અભ્યાસ કરવા વિનંતી કરું છું.’

(2) મણિલાલ હ. પટેલ...(કંકાવટી)

‘નારીવાદ’ સંજ્ઞા સૌપ્રથમ પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાં પ્રયોજાઈ છે. ‘Feminine’, ‘Feminist’, ‘Female’ એમ વિવિધ બાબતોમાંથી નારીવાદી સંજ્ઞા ઉદભવ પામી છે. પશ્ચિમમાં સોલેટર, વર્જિનિયા વુલ્ફ, ગેર્લ ઓમવર, કેરોલીન હેલબ્રેન વગેરે વિચારકોએ આ સંજ્ઞાનો ઉપયોગ કર્યો છે. ગુજરાતીમાં આ વિચારધારા ઈ.સ. ૧૯૮૦ પછી પ્રયોજાય છે. આ સંજ્ઞા માટે કહેવાયું છે કે - ‘‘ નારીવાદ’ એ પિતૃસત્તાક સંસ્કૃતિમાં સ્ત્રીના થયેલા શોષણની સામે વિદ્રોહમૂલક અભિગમ મૂલવે છે.’’ શરીફા વીજળીવાળાએ આ વાદને સમજાવતા નોંધુ છે કે - ‘‘ મને લાગે છે સ્ત્રી અને પુરુષ કોઈના પણ હાથે લખાયેલી કૃતિ કહી શકીએ.’’ (પૃ. ૧૭, કંકાવટી, મે, ૨૦૦૦) નારીવાદી અભિગમ વિશેનો એમનો મત આ વિભાવનાને ખાસી સમજાવી આપે છે. મણિલાલ હ. પટેલ નારીવાદી કૃતિ કોને કહેવાય એ અંગે દીવા જેવી વાત સ્પષ્ટ કરી આપે છે જુઓ -

- નારી સંવેદના કેન્દ્રમાં હોય.
- નારી જીવનની સમસ્યા કેન્દ્રમાં હોય.
- શોષણ સામે પ્રગટતો વિદ્રોહ કેન્દ્રમાં હોય.
- પોતાના નિજ તત્વ માટે નારી જૂઝતી હોય.
- વેઠવા છતા હાર નહિ સ્વીકારતી નારી હોય.
- ‘વુમન’ તરીકે નહિ પણ ‘હ્યુમન’ તરીકે ઓળખાવા માટે ઝઝૂમતી નારી હોય.
- પુરુષ કે સ્ત્રી કોઈપણ દુનારા લખાયેલી હોય પણ સહજ રચના બની આવતી હોય તો આવી વાર્તાઓ નારીવાદી વાર્તા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

(3) મારી જાતપ્રત્યેની” (પૃ. ૬, શબ્દસૃષ્ટિ, સં.અંક. ૨૦૩-૨૩૧, ૨૦૦૨)

નારીવાદી ચળવળનો ઉદભવ સૌપ્રથમ પશ્ચિમમાં થયો હતો. એનો પ્રથમ સૂર ઇબ્સનના ‘દીંગલી ઘર’ નાટકમાં સંભળાય છે. ગૃહત્યાગ માટે ઉંબર બહાર ડગ મૂકવા જતી નોરાને એનો પતિ હેલ્મર અનેક રીતે રોકવા મથે છે. છેવટે એને પત્નિ, માતા તરીકેના કર્તવ્યની યાદ અપાવે છે, ત્યારે નોરા કહે છે -

‘‘ મારી બીજી ફરજો પણ છે.

કઈ ?

મારી જાતપ્રત્યેની” (પૃ. ૬, શબ્દસૃષ્ટિ, સં.અંક. ૨૦૩-૨૩૧, ૨૦૦૨)

ઈબ્સને નોરાને મુખે જે વાત કહેડાવી છે. ત્યાંથી નારીવાદના પગરવ સંભળાય છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આવી બદલાયેલી નારી જ્યંતિ દલાલની 'આ ઘેર પેલે ઘેર' વાર્તામાં દેખાય છે. સવિતા પોતાના પતિ પુલિનનું ઘર ઘર છોડીને જાય છે ત્યાંથી નારીવાદનો પગરવ સંભળાય છે.

(4) પશ્ચિમમાં નારીવાદની સમૃદ્ધ પરંપરા છે તેને શરીફા વીજળીવાળા ત્રણ તબક્કામાં જૂએ છે. એ મુજબ જોઈએ.

૧. પ્રથમ તબક્કો: ૧૯૨૦-૧૯૪૯ (અનુકરણ)

પશ્ચિમમાં નારીવાદનો આ પ્રથમ તબક્કો વર્જિનિયા વુલ્ફના 'A Room Of one's owe'માં વ્યક્ત થયેલા વિચારોથી દોરવાયેલો છે. જેમાં સ્ત્રીની પોતાની આવક અને પોતાનો ઓરડો હોવો જોઈએ. જેમાં તે મુક્ત રીતે રહી શકે, વિચારી શકે એ વાત પર ભાર મુકાયો છે. એમણે સ્ત્રીને પુરુષ જેવા થવાની વાત નથી કરી પરંતુ તેને ગુલામીમાંથી-શોષણમાંથી મુક્ત થવાની વાત કરી છે.

આ ગાળામાં પ્રગટ થયેલું સિમોન દ. બુવાનું 'The Second Sex' નામના પુસ્તકે નારીવાદી વિચારધારાને મહત્વનો વળાંક આપ્યો છે.

૨. બીજો તબક્કો: ૧૯૬૦-૧૯૭૫ (વિદ્રોહ)

આ ગાળો વિદ્રોહનો છે. આ ગાળામાં સિમોન દ. બુવાના વિચારનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. એમણે સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતાના સિદ્ધાંતની વાત કરી. એમનો એક વિચાર ચોકાવનારો બન્યો કે આપણે સ્ત્રી તરીકે જન્મ લેતા નથી પણ સમાજ આપણને સ્ત્રી તરીકે ધરે છે. ઈ.સ. ૧૯૫૦-૬૦ સુધીમાં જે સમાનતાની વાત હતી એ વિરોધમાં બદલાઈ ગઈ. સ્ત્રીઓએ વિદ્રહો કર્યો. માતૃત્વનો ઈન્કાર, બંધનના પ્રતીકસમા સ્ત્રીના અંતઃવસ્ત્રો 'બ્રા'ની જાહેરમાં હોળી કરી વગેરે વગેરે...અંતે આ તબક્કો 'વલગર' બન્યો અને વગોવાયો વધુ. પણ પરિણામ કશું ન મળ્યું. નારીવાદને સમજ્યા વગર લોકોએ એના નામ પર ચોકડી મારી દીધી.

૩. ત્રીજો તબક્કો: ૧૯૮૦ પછીથી.... (આત્મઓળખ)

આ સમયમાં નારીવાદી વિચારણા સ્વેચ્છા બને છે. આ ગાળામાં સ્ત્રીના ઓતરમનને સમજવાની કોશિશ થઈ છે. સ્ત્રીની પોતાની અલગ 'ભાષા' અને 'સ્ત્રીનુંવિવેચન'ની પણ હિમાયત થઈ છે. આ તબક્કામાં તેને દેવી-દાસી તરીકે નહિ પણ એક મનુષ્ય - એક વ્યક્તિ તરીકેની ઓળખની વાત કેન્દ્રમાં છે. 'વુમન' નહિ પણ 'હ્યુમન'ની સંવેદના અહીં છે.

પશ્ચિમના નારીવાદ પરથી જ ભારતમાં નારીવાદનો ઉદ્ભવ થયો છે પણ વિચારધારાની બાબતમાં ભારતીય નારીવાદ પશ્ચિમના નારીવાદી ચળવળ કરતાં જુદો છે. પશ્ચિમના દેશોમાં ૧૯મી સદીના ત્રીજા દાયકાથી આ લડત શિક્ષણ, મુક્તિ, મતાધિકાર, મિલકત વગેરે મુદ્દામાં ચાલેલી. જ્યારે ભારતમાં કુરિવાજો સામે લડવું તે પાયાની જરૂરિયાત હતી. વિધવા પુનર્વિવાહ, બાળલગ્ન, સતીપ્રથા, દહેજપ્રથા જેવી બાબતો આપણે ત્યાં આગવા અલગ મોરચાની જરૂર હતી જે નારીવાદે શરૂ કરી. ભારતમાં નારીમુક્તિના પ્રયાસો રાજારામ મોહનરાય, જસ્ટિસ રાને, મહાત્મા ગાંધી જેવા પુરુષો દ્વારા જ થયા હતા. ભારતમાં નારીવાદના તબક્કા ટૂંકમાં આ મુજબ જોઈ શકાઈ.

(6). સંશોધન અભ્યાસની પસંદગી.... (Research study Of Selection)

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસની પસંદગી કરવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે ખાસ કરીને હાલમાં પણ ભારતનાં અમુક વિસ્તારમાં મધ્યમવર્ગીય મહિલાઓના અને મજૂર વર્ગની મહિલાઓનાં જીવન વ્યવહારમાં વિદેશી મહિલાઓનું જીવન ધોરણમાં ધણો મોટો તફાવત જોવા મળે છે. પરિણામે સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે ગંભીર ભેદભાવ સર્જાઈ છે. આ ઉપરાંત આ અંતર્ગત સંશોધનો થયા હોવા છતાં મોટા પ્રમાણમાં ફેરફાર કે સુધારો જોવા મળ્યો નથી. જેથી આ સમસ્યાનાં ઉકેલના અભિગમ રૂપે આ વિશે પસંદ કરવામાં આવ્યો છે. આ સંશોધન અભ્યાસ કરવાથી તેના તારણો અને ફલીતાર્થો આવનારા સમયમાં નીતિવિષયક માર્ગદર્શન પૂરું પાડી શકે અને આવનારા દિવસોમાં આ સમસ્યા હળવી બનાવવામાં મદદરૂપ બની શકે, તે માટે આ સંશોધન અભ્યાસનો વિષય પસંદ કરવામાં આવ્યો છે.

(7). અભ્યાસનું કાર્યક્ષેત્ર.... (Scope of Study)

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં વિદેશી મહિલાઓનાં અને ભારતીય મહિલાઓનાં જીવન ધોરણમાં રહેલ તફાવતને ધ્યાનમાં રાખીને તેનો તુલનાત્મક કરવામાં આવ્યો છે. આ તુલનાત્મક અભ્યાસમાં આર્થિક, સામાજિક, ધાર્મિક, શૈક્ષણિક, વૈચારિક શૈલી અને જીવન શૈલીનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

(8). સંશોધન અભ્યાસની પદ્ધતિ.... (Research Methodology Of Study)

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસ માટે નીચે મુજબની અભ્યાસ પદ્ધતિ હાથ ધરવામાં આવશે.

(અ). તુલનાત્મક અભ્યાસ પદ્ધતિ

તુલનાત્મક પદ્ધતિમાં અભ્યાસના અન્ય વિષયો સાથે સમાનતાઓ અને તફાવતોનું વિશ્લેષણ કરીને સંપૂર્ણ અથવા આંશિક રીતે સમાનતા સ્થાપિત કરવાનો સમાવેશ થાય છે.

સરખામણી શું છે? સરખામણી એ બે કે તેથી વધુ વસ્તુઓ પર ધ્યાન આપવા માટે તેમના સંબંધો શોધવા અથવા તેમના તફાવતો અથવા સમાનતાને ધ્યાનમાં લેવાનો છે.

સરખામણીની પ્રક્રિયામાં, સમાનતાઓને ઓળખવાથી આપણે નવી વિભાવનાને હાલના જ્ઞાન સાથે ગોઠવવા અને તેને સાંકળી શકીએ છીએ, અને તફાવતો સ્થાપિત કરવા અથવા તેમને વિરોધાભાસી બનાવવાથી અમને મૂંઝવણ અથવા દૂષણને ટાળીને, અન્ય સમાનતાઓથી નવા ખ્યાલને ભેદભાવ કરવાની મંજૂરી મળે છે.

તુલના કરવામાં સક્ષમ બનવું એ સંબંધો સ્થાપિત કરવાની શરત છે જે અમૂર્ત વિચારસરણી તરફ દોરી જાય છે. સરખામણી ભાષામાં ઘડવામાં આવી છે, જે સરખામણીને શક્ય બનાવે છે.

તે આપણને કયા હેતુઓ માટે સેવા આપે છે?

સ્થાપિત કરવા અભ્યાસના અન્ય પદાર્થો સાથે સમાંતર અભ્યાસના હેતુને વધુ સારી રીતે સમજવા માટે નક્કર ડેટા મેળવવા અને શોધવા માટે.

તે અમને ઓબ્જેક્ટ્સ અને પ્રક્રિયાઓની રચના અથવા વર્તનને સમજવામાં પણ મદદ કરે છે અને સમાનતા દ્વારા અમુક પ્રક્રિયાઓના પ્રતિભાવને સમજવામાં મદદ કરી શકે છે. ‘જો આ કિસ્સામાં આવું થાય છે, તો આ અન્ય કિસ્સામાં પણ તે જ થવાની સંભાવના છે.’

તુલના અમને સંદર્ભિત કરવામાં મદદ કરે છે, પર્યાવરણ અને જૂથમાં પદાર્થ શું ફાળો આપે છે તે સમજવા માટે. અન્ય લોકો સાથે સમાનતા અને તફાવતો દ્વારા, આપણે સમજીશું કે આપણે તેને ક્યાં મૂકીએ છીએ.

વિચારોની પેઢી માટે, સરખામણી ખૂબ જ ઉપયોગી છે. સરખામણી અમને સંભવિત અવેજી જાણવામાં મદદ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ગેસ્ટ્રોનોમિક પુનઃસ્થાપનમાં, અમે નવા ઉત્પાદનને ઓળખી શકીએ છીએ જે વિસ્તરણમાં બીજાને બદલી શકે છે.

(બ) નિદર્શન પદ્ધતિ.

આ અભ્યાસ પદ્ધતિમાં અભ્યાસ હેતુઓ, સમય મર્યાદા તેમજ સંશોધન સાધનોની મર્યાદા જેવા કારણો શક્ય નથી. તેથી સમષ્ટિન ભાગરૂપે ચોક્કસ એકમોને પસંદ કરી આ માટે નિદર્શન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે. કોઈપણ સમસ્યાની તપાસ માટે માહિતી એકત્રિત કરવી પડે છે. જો સંશોધન ક્ષેત્રમાં રહેલા બધા જ એકમોની તપાસ કરવામાં આવે તો તેને સમગ્ર તપાસ અથવા સમષ્ટિની તપાસ કહે છે. પણ આ પદ્ધતિની કેટલીક મર્યાદાઓ રહેલી છે.

(1) જેમ કે સમષ્ટિમાં એકમોની સંખ્યા વધારે હોય તો આ પદ્ધતિમાં વધારે સમય અને ખર્ચનું પ્રમાણ વધે છે.

(2) વિશાળ સમષ્ટિમાંથી માહિતી મેળવવા અનેક વ્યક્તિઓની નિમણૂક કરવી પડે છે. તેથી ચોક્કસાઈનું ધોરણ જાળવી શકાતું નથી. આથી આ મર્યાદાઓના સંદર્ભ પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સમષ્ટિના બદલે તેના તેમાંથી કેટલાક પ્રતિનિધિરૂપ એકમો લેવામાં આવશે. અને તેના નમૂનાઓની તપાસ કરી તે માહિતી ઉપરથી સમસ્યાના વિશે અનુમાન કરવામાં આવશે. આમ નિર્દેશો પાસેથી માહિતી મેળવી સમષ્ટિના માટે પરિણામો તારવવાની પદ્ધતિને નિદર્શન પદ્ધતિ કહેવામાં આવે છે.

(ક) માહિતીનું એકત્રીકરણ

કોઈપણ પ્રકારના સંશોધન માટે સંશોધકે વિષયને અનુરૂપ માહિતી મેળવી અનિવાર્ય છે. માહિતી પ્રાપ્ત કરવાની મુખ્ય બે રીત છે.

(A) પ્રાથમિક માહિતી.

(B) ગૌણ માહિતી.

(A) પ્રાથમિક માહિતી....

સંશોધન કાર્યમાં સચોટ અને વર્તમાન પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા માટે પ્રાથમિક માહિતી જરૂરી બને છે. પ્રાથમિક માહિતી એટલે જે માહિતી સંશોધક પોતે જાતે તપાસ કે અવલોકન દ્વારા મેળવે અથવા સંશોધકે પસંદ કરેલ કુટુંબો દ્વારા જે માહિતી મેળવવામાં આવે તેને પ્રાથમિક માહિતી કહેવાય છે. આ માહિતી ત્રણ રીતે મેળવી શકાય છે.

(1) પ્રત્યક્ષ મુલાકાત.

આ પ્રકારની માહિતી પ્રસ્તુત સંશોધન માટે તલાટી કમ મંત્રી, સરપંચ, સરકારી કચેરીઓ તેમજ બંધારા યોજના સાથે સંકળાયેલ સંસ્થાઓ અને લોકોની પ્રત્યક્ષ મુલાકાત લઈ માહિતી મેળવવામાં આવશે.

(2) પ્રશ્નાવલી / અનુસૂચિ.

સંશોધન અભ્યાસના હેતુઓ અને પરિકલ્પનાને અનુરૂપ પ્રશ્નો તૈયાર કરી તેની પ્રશ્નાવલી કે અનુસૂચિ બનાવી લાભાર્થી ખેડૂતોની પ્રત્યક્ષ મુલાકાત લઈ માહિતી મેળવવામાં આવશે.

(3) પરોક્ષ તપાસ.

જ્યારે અભ્યાસ ક્ષેત્ર ખૂબ જ વિશાળ હોય ત્યારે પ્રત્યક્ષ તપાસની રીતે વધુ ઉપયોગી સાબિત થતી નથી, ત્યારે પરોક્ષ તપાસની રીતે વધુ ઉપયોગી બને છે. આ માટે તેના વધુ જાણકાર વ્યક્તિ કે સંસ્થા પાસેથી માહિતી મેળવી મેળવવાની રીતને પરોક્ષ તપાસ પદ્ધતિનો સંશોધન અભ્યાસમાં ઉપયોગ કરવામાં આવશે.

(B) ગૌણ માહિતી.

સંશોધન પૂર્વે કોઈ વ્યક્તિ અથવા સંસ્થાઓએ કરેલા તેના અભ્યાસ માટે આ ક્ષેત્રની માહિતી મેળવેલ હોય અને તેના અહેવાલ અથવા નોંધમાંથી સંશોધક પોતાને જરૂરી હોય તેવી માહિતી મેળવે તો તે માહિતી ગૌણ માહિતી કહેવામાં આવે છે. અને વિષયના સંદર્ભમાં આવી કેટલીક માહિતી નીચે મુજબના સ્ત્રોતો દ્વારા પ્રાપ્ત કરવામાં આવશે.

(1) ગ્રંથાલય.

ગ્રંથાલય માંથી વિષયને અનુરૂપ વિદ્વાનોના લેખો, સંશોધનો, સામયિકો, પુસ્તકો, વર્તમાનપત્રો તેમજ સંદર્ભ પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરી બંધારા વિષયક માહિતી મેળવવામાં આવશે.

(2) સરકારી અને અર્ધસરકારી કચેરી.

સંશોધન કાર્ય માટે ગામના તલાટી કમ મંત્રી પાસેથી ગામની વસ્તી, શિક્ષણ, રોજગારી, બંધારાનાં લાભાર્થી ખેડૂતોની યાદી આ ઉપરાંત ક્ષાર અંકુશ નિવારણ કચેરીઓ જિલ્લા માહિતી અને આંકડાશાસ્ત્ર કચેરીઓ, અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડા કચેરી, ગાંધીનગર વગેરે પાસેથી સૌરાષ્ટ્રની જળ સમસ્યાનો ખ્યાલ આપતા આંકડાઓ, બંધારા યોજનાની માહિતી આપતા આંકડાઓ અને બંધારણ યોજના પૂર્ણ થયા પછીની માહિતી આપતા આંકડાઓ મેળવવામાં આવશે.

(3) ઈન્ટરનેટ સેવા.

વિભિન્ન સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓએ પ્રગટ કરેલા બંધારા યોજનાને લગતા લેખો, અહેવાલો, સંશોધનો, સરકારની નીતિ, સરકારના જુદા જુદા સર્વે, અહેવાલો, વિશ્વમાં પાણીની સમસ્યાઓ જુદા જુદા દેશોમાં પાણીની પ્રાપ્યતા અને તેનું સ્વરૂપ, ભારત અને ગુજરાતમાં પાણીના પ્રશ્નો, સૌરાષ્ટ્રના પાણીનો પ્રશ્ન વગેરે માહિતી ઈન્ટરનેટના માધ્યમથી મેળવવામાં આવશે.

(4) માહિતીનું વર્ગીકરણ, કોષ્ટિકીકરણ અને વિશ્લેષણ.

‘એકઠી કરેલી માહિતીને આધારે સમાન ગુણધર્મો ધરાવતા વિવિધ વર્ગોમાં દર્શાવવાની ક્રિયાને વર્ગીકરણ કહે છે’- કોનાર

સંશોધન કાર્ય માટે મેળવવામાં આવનારી પ્રાથમિક માહિતી વિશાળ સ્વરૂપની હશે. આવી માહિતીને સરળ રીતે સમજાવી શકાય તે માટે તેને હેતુઓને અનુરૂપ મેળવેલ માહિતીનું વર્ગીકરણ કરવા અનુસૂચિને કોડ નંબર આપી તે પ્રમાણે કોડિંગ કરી અને માહિતી તપાસવામાં આવશે. વિશાળ સ્વરૂપની માહિતીનું વર્ગીકરણ કર્યા પછી કોષ્ટક રચના કરી માહિતીને હાર અને સ્તંભમાં એવી રીતે ગોઠવવામાં આવશે કે જેથી માહિતીનું કમ અને તેની સરળતા જળવાઈ રહે. મેળવેલ માહિતીના વર્ગીકરણના આધારે કોષ્ટકો બનાવવામાં આવશે માહિતીનું કોષ્ટિકીકરણ કર્યા બાદ તે માહિતીનું વિશ્લેષણ અને અર્થઘટન કરવામાં આવશે. જેમાં આંકડાકીય માહિતીની તુલના, તફાવત ટકાવારી, સરેરાશ માથાદીઠ, કુટુંબદીઠ પ્રમાણ તેમજ આંકડાશાસ્ત્રનાં જુદા જુદા માપો જેમ કે મધ્યક મધ્યસ્થના માપો દ્વારા તેનું વિશ્લેષણ અને અર્થઘટન કરવામાં આવશે. વર્ગીકૃત કરેલ આંકડાકીય માહિતીને વધુ અસરકારક રીતે સમજાવવા આલેખની રચના કરવામાં આવશે. અને તેના માટે કમ્પ્યુટર સોફ્ટવેરનો ઉપયોગ પણ કરવામાં આવશે. મને પ્રશ્નાવલી દ્વારા પ્રાપ્ત થશે, તેના તારણોના આધારે હું પરીકલ્પનાની ચકાસણી કરવા માટે એટલે કે પૃથકકરણ કરવા માટે T- ટેસ્ટ અને Z- ટેસ્ટ દ્વારા માહિતીનું ચકાસણીનું વિશ્લેષણ કરીશ.

(9). સંદર્ભ સૂચિ.....(Reference List)

1. Olive Bank, Faces of feminism : A study of Faminism as a Social Movement, Martin Robertson and Co. Ltd, Oxford, Landon 1981.
2. Trilok singh, Women's Rights and Protection, Cyber Tech Publication, 2011.
3. રાધેશ્યામ ગુપ્તા, મહિલા ઔર કાનૂન, ઈશીકા પબ્લીસિંગ હાઉસ, જયપુર, ૨૦૧૦.
4. ગીતા ચાવડા, નારી સૃષ્ટિ : બંધન અને મુક્તિ, અક્ષર ભારતી પ્રકાશન, ૨૦૦૧
5. અરવિંદ આર શાહ અને રમણીક ચૂડાસમા, વિચારસરણી અને પરિવર્તન, બી.એસ શાહ, અમદાવાદ, ૧૯૬૭.
6. વીજળીવાળા શરીફા(સં.), શતરૂપા, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય અમદાવાદ, ૨૦૦૫.
7. ગાડીત જયંત અને અન્ય લેખકો(સં.), અનુઆધુનિક સાહિત્ય સંજ્ઞાકોશ, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી વલ્લભવિદ્યાનગર, ૧૯૮૮.
8. પટેલ મણિલાલ હ.(સં.), પન્ના નાપકનો વાર્તાલોક, ડિવાઈન પબ્લિકેશન અમદાવાદ, ૨૦૧૦.
9. ગૂર્જર જગદીશ અને અન્ય(સં.), અધીત બાવીસ-તેવીસ, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય અમદાવાદ, ૨૦૦૦.
10. નારીવાદ વિશેષાંક, શબ્દસૃષ્ટિ, ૨૦૦૨.
11. પટેલ મણિલાલ હ.(સં.), હિમાંશી શેલતની વાર્તાસૃષ્ટિ, પાશ્ર્વ પબ્લિકેશન અમદાવાદ, ૨૦૦૫
12. ધોળકિયા દર્શના(સં.), નારીની કથા પુરુષની લેખીની, હર્ષ પ્રકાશન અમદાવાદ, ૨૦૦૫.
13. કંકાવટી, મે, ૨૦૦૦.

ગ્રામીણ અને નગરીય સમાજની અધ્યયન પદ્ધતિ અને સમાજ વચ્ચેનું અંતર અને નગર તરફ ગતિશીલતા

Bamrotiya Hiren A

**Assistant professor, Smt. J. N. Bhatu B.Ed. College, Junagadh
Research Scholar, Surendranagar University, Surendranagar**

પ્રસ્તાવના

ભારત ગામડાં નો બનેલો દેશ છે તેમ છતાં વિકાસની પ્રક્રિયાઓના કારણે શહેરી સમાજનું પ્રમાણ વધતું જાય છે ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની એ પોતાના રાજ્ય વહીવટી માં ઉપયોગ થવાના સંદર્ભમાં ગ્રામીણ સમાજો વિશે અને સમાજ જીવન વિશે ઘણી બધી માહિતી એકત્ર કરેલી જે સરકારી દસ્તાવેજો સ્વરૂપે સંગ્રહાયેલી જણાઈ આવે છે કાલેમાર્ક્સ એ પણ ભારતના ગ્રામીણ સમાજનું સ્વરૂપ કેવું છે તેનું વર્ણન કર્યું હતું અંગ્રેજ અમલ દરમિયાન બેનપોવેલ(૧૮૭૨) નામના એક વિદ્વાન અને વહીવટીકરણના કારણે ભારત ગ્રામ સમુદાય વિશે તેના સંદર્ભથી માંડીને વિકાસને લગતો અભ્યાસ કર્યો છે. તે જ રીતે હેનરી મેને પણ આવો અભ્યાસ કર્યો છે જે દક્ષિણ ભારતના ગ્રામ સમાજમાં કૃષિ વ્યવસાય ભૂમિ સંબંધોને લગતો જ છે સમાજશાસ્ત્રીઓ અને સમાજ વિજ્ઞાનીઓ એ ગ્રામીણ સમાજના અભ્યાસો વિવિધ જે સ્વરૂપે કાર્ય છે પરંપરાગત ગ્રામ સમુદાયનું સ્વરૂપ રચના જ્ઞાતિ સમાજ વ્યવસ્થા ગ્રામીણ અર્થ વ્યવસ્થા પરિવર્તન સાતત્ય રૂઢિ ચૂસતા વગેરે બાબતો લઈને ગ્રામીણ ક્ષેત્રે વિશાળ અભ્યાસો થયા છે સરકાર દ્વારા વિવિધ પ્રોજેક્ટર અને સર્વેક્ષણો પણ ક્ષેત્રોમાં કરવામાં આવ્યો છે.

ગ્રામીણ સમાજશાસ્ત્રીય સંશોધનનો મૂળભૂત ઉપદેશ ગ્રામ્ય સમાજ વિશે સામાજિક તીની તટસ્થતાપૂર્વક પ્રાપ્તિ નો છે અત્યાર સુધી થયેલા ગ્રામીણ સંશોધનમાં નીચેની સંશોધન પદ્ધતિઓ ઉપયોગ થયો છે.

1. સામાજિક સંશોધન પદ્ધતિ

પ્રગતિવાદી તમામ સંશોધકો આથી પદ્ધતિ સ્વીકારે છે તથા પૂર્વક એકત્રિત સામાજિક તીર્થોનો વૈજ્ઞાનિક પૃથક્કરણ. વિશ્લેષણ અને તુલના દ્વારા આંતર સંબંધો શોધવામાં આવે છે તે માટે સંશોધક ક્ષેત્ર કાર્ય કરીને સહભાગી અસભાગી અને અર્ધ સોભાગી નિરીક્ષણ કરે છે અનુ સૂચિ તેમજ મુલાકાત માર્ગદર્શિકા ની મદદથી પ્રત્યક્ષ મુલાકાત દ્વારા સ્થાનિક માહિતી તેમજ પુરાતત્વાશાસ્ત્રી અને લેખિત દસ્તાવેજ શ્રી સાહિત્યનો ઉપયોગ કરીને દ્વિતીયિક માહિતી મેળવી છે અને ગ્રામીણ સમાજ વિશે સંશોધન કરે છે.

2. સામાજિક સર્વેક્ષણ પદ્ધતિ

ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાંથી માહિતી એકઠી કરવા સંશોધક સર્વેક્ષણ નો ઉપયોગ કરે છે તેમાં સામાજિક આંતર સંબંધોના તમામ પાસાઓની તપાસ થાય છે કોઈ એક વિશેષ કે સમૂહની વસ્તી વિષયક પાસાઓની લાક્ષણિકતાઓ નો અભ્યાસ થાય છે જે તે ક્ષેત્રના સામાજિક પર્યાવરણ વિશે એટલે કે તેમાં વ્યવસાય રહેઠાણ સામાજિક સગવડો સમસ્યાઓ જીવન જરૂરિયાતમાં પડતી અગવડો આરોગ્ય અને શિક્ષણ ગ્રામીણ સ્ત્રીઓ ખેતમજૂરો. પશુપાલન તેમજ નિવોહલક્ષી અન્ય પ્રવૃત્તિઓ જુદો ઐક્ય. સંઘર્ષ વગેરેના સંદર્ભમાં પારસ્પરિક સામાજિક ક્રિયાઓ સંબંધી સંશોધન થાય છે.

3. વૈયક્તિક અધ્યયન પદ્ધતિ

જે તે સામાજિક એકમના ગુણાત્મક પાસા વિશે આ પદ્ધતિ દ્વારા સંશોધન થાય છે તેમાં એકમ તરીકે વ્યક્તિ એક સંસ્થા એક ગામડું પણ હોઈ શકે તેની પસંદગી કર્યા પછી પ્રત્યક્ષ મુલાકાત કે અનુસૂચિત થી તથ્યો મેળવાય છે.

4. આંકડાશાસ્ત્રીય પદ્ધતિ.

જે તે ગ્રામીણ વિસ્તાર કે ત્યાં આવેલી સંસ્થાને લગતી વિભિન્ન અને વિસ્તૃત પ્રમાણમાં આંકડાકીય વિગતો મેળવાય છે જેમ કે વય જૂથ વસ્તીનું સ્વરૂપ જન્મદર મૃત્યુદર આવક જાવક છેત ઉત્પાદનોનું શિક્ષણ વગેરે ત્યાર પછી આંકડાકીય તત્વોનું આવતું વિતરણ કરી મધ્યવર્તી સ્થિતિના માપનો ઉપયોગ કરીને વૈજ્ઞાનિક નિષ્કર્ષ તારવવામાં આવે છે

5. સમાજમિતિ પદ્ધતિ.

ગુણાત્મક તેમજ સંખ્યાત્મક તથ્યો ના વિશ્લેષણ અને નિષ્કર્ષ માટે આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ થાય છે જેમ કે લોકપ્રિયતા વેરઝેર ઈથર્મા, પ્રેમ તિરસ્કાર અણગમો વગેરે તેમાં વ્યક્તિઓ વચ્ચેના પારસ્પરિક ભાવાત્મક સંબંધીત મૂલ્યાંતક સંશોધન થાય છે

➤ ગ્રામીણ અને નગરીય સમાજ વચ્ચેનું અંતર

ભારતીય સમાજનો અભ્યાસ કરવા માટે ગ્રામીણ અને નગરીય સમુદાય બંનેનો અભ્યાસ કરવો અનિવાર્ય છે બંને સમુદાયમાં જોવા મળતો મુખ્ય તફાવત નીચે મુજબ છે.

1. કદ: ગ્રામીણ સમુદાયની વસ્તી ઓછી તેની ગીચતા નું પ્રમાણ ઓછું તેમજ કદ નાનું હોય છે.

જ્યારે નગર સમુદાયમાં વસ્તીનું પ્રમાણ વધુ તેની ગીચતા વધુ હોય છે. આથી વસવાટની સમસ્યા ઉદભવે છે પંચરંગી વસ્તી વસવાટ કરતી જોવા મળે છે. અર્થાત વસ્તીમાં જ્ઞાતિ, ધર્મ વગેરે બાબતની ભિન્નતા જોવા મળે છે.

2. વ્યવસાય: ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી છે. પશુપાલન તેમજ પરંપરાગત કુટુંબીક વ્યવસાય કરતા હોય છે. પરંતુ મોટાભાગના લોકો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે ખેતીના વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલા હોય છે.

જ્યારે નગર સમુદાયના લોકો માટે ભાગે બિનખેતી વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલા હોય છે. આથી નગરમાંથી વ્યવસાયની વિવિધતા જોવા મળે છે. જેમાં જટિલ શ્રમવિભાજન ના કારણે ઉદ્યોગ, કારખાના વગેરે જગ્યાએ પણ વિવિધ આવડત વાળા લોકોના વ્યવસાયમાં વિવિધતા જોવા મળે છે. કારખાના, મિલો, સરકારી, અધેસરકારી કે ખાનગી નોકરીઓમાં જોડાઈને જીવન નિર્વાહ કરતા હોય છે.

3. સામાજિક સ્વરૂપ: ધર્મ, ભાષા અને સંસ્કૃતિ બાબતમાં ગામડામાં સહિષ્ણુતા અને સામાજિક એકતા પ્રવર્તે છે.

જ્યારે નગર સમુદાયમાં ધર્મ જ્ઞાતિ જાતિ કોમ રાષ્ટ્રીયતા, ભાષા બોલી બાબતમાં સામાજિક વિવિધતા ના કારણે અસહિષ્ણુતા પ્રવર્તે છે.

4. સામાજિક સંબંધો: ગ્રામ સમુદાયમાં લોકો વચ્ચેના સંબંધો નિકટવર્તી, પ્રત્યક્ષ અને આત્મીય હોય છે જ્યારે નગર સમુદાયમાં સંબંધો પરોક્ષ દૂરવર્તી, સ્વાર્થી અને ઔપચારિક હોય છે.

5. નિયંત્રણો: ગ્રામ સમુદાયમાં પરંપરાગત મૂલ્ય, ધોરણ, રિવાજો, રૂઢિઓ અને આમાન્ય દ્વારા નિયંત્રણ જળવા છે.

નગર સમુદાયમાં કાયદા કરાર અને ઔપચારિક નિયમોથી નિયંત્રણ થાય છે.

6. સામાજિક ગતિશીલતા અને વ્યક્તિત્વ વિકાસ: અર્પિત દરરોજ જો તથા પરંપરાગત મૂલ્યને કારણે ગ્રામીણ સમુદાયમાં સામાજિક ગતિશીલતા અને વ્યક્તિત્વ વિકાસ ઓછો હોય છે. નગર સમુદાયમાં પ્રાત્ય દરજ્જા, શિક્ષણ તાલીમ કૌશલ્યોને કારણે સામાજિક ગતિશીલતા અને વ્યક્તિત્વ વિકાસ વધુ હોય છે.

7. શ્રમવિભાજન: ગ્રામ્ય સમુદાયમાં વય અને લિંગ આધારિત સરળ શ્રમવિભાજન હોય છે. નગર સમુદાયમાં વિશેષીકરણ અને નિષ્ણાંતીકરણ આધારિત સંકુલ શ્રમવિભાજન હોય છે.

8. જીવન શૈલી: ગ્રામ્ય સમુદાયના લોકો માટે ભાગે પરંપરાગત શૈલી વાળું, કરસરવાળું અને મર્યાદિત ખર્ચ વાળું જીવન જીવે છે. જેમાં પરંપરાગત જીવનશૈલી અને સાદગીને મહત્વ અપાય છે.

જ્યારે નગર સમુદાયના લોકો પરિવર્તનને સ્વીકારે છે. અને ભૂતકાળ પ્રત્યે ઓછું મહત્વ આપી નવી જીવનશૈલી અપનાવે છે જેમાં મોજ શોખ, આધુનિકતા, વ્યક્તિવાદી વિચારસરણી તેમજ વૈભવી જીવન જીવે છે.

9. રહેઠાણની ઢબ: ગ્રામ સમુદાયમાં મુખ્યત્વે જ્ઞાતિ આધારિત ફાડીયા પોળો હોય છે નાના ગામડાઓમાં તો પાકા (સિમેન્ટ-રેતી) મકાનો પણ ઓછા જોવા મળે છે.

જ્યારે નગર સમુદાયમાં આર્થિક સંપન્નતા આધારિત બાંગલા, ફ્લેટ, નાના ઘર કે ઝૂંપડપટ્ટી જોવા મળે છે.

10. અવલંબન: ગ્રામીણ સમુદાય મુખ્યત્વે પ્રાકૃતિક પરિબળો પર આધારિત હોય છે. ગ્રામ્ય સમુદાયના લોકોની દિનચર્યા તેમજ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ પ્રાકૃતિ પર આધારિત હોય છે.

જ્યારે નગર સમુદાયમાં આધુનિકતાના પરિબળોની વિશેષ અસર જોવા મળે છે.

➤ નગર તરફ ગતિશીલતા

સમાજશાસ્ત્રીઓનું અવલોકન છે કે નગરીઓ વસ્તી વૃદ્ધિનું એક કારણ જુદા જુદા વિસ્તારોના ગામડાઓથી બેકાર વ્યક્તિઓ કે તેમના કુટુંબો સ્થળાંતર કરીને શહેર તરફ ગતિશીલતા બની ત્યાં સ્થાયી થાય છે મુખ્યત્વે હેતુ રોજીરોટી મેળવવાનો છે અને ગરીબી કે ભૂખ મરાટી બચવાનો છે. નગર સમાજમાં વ્યવસાયની સાથે જ્ઞાતિ સંકળાયેલ નથી. શહેરમાં જ્ઞાતિ છુપાવી શકાય છે. વિશિષ્ટ તાલીમ કે કૌશલ્ય ન હોય તો પણ મજૂરી મળી રહે છે. ઉદાહરણ તરીકે અમદાવાદ, મુંબઈ, કોલકત્તા, બેંગલોર, ચેન્નઈ, દિલ્હી જેવા શહેરોમાં ભારતનાં પ્રાદેશિક ગામડા ઉપરાંત સરહદ ઓળંગી નેપાળ બાંગ્લાદેશ અને પાકિસ્તાનના ગામડાંઓમાંથી સ્થળાંતર કરી આવેલા લોકો વસે છે તેમના પોશાક ભાષા બોલી ખાનપાન રિવાજો ધાર્મિક મૂલ્યોને આધારે તે વિશે જાણી શકાય છે. તેમનો વસવાટ ઝૂંપડપટ્ટી કે અલ્પ વિકસિત વિસ્તારોમાં હોય છે અને ક્યાંનું વાતાવરણ ગામડા જેવું હોય છે. નગરમાં પ્રાપ્ત દરજ્જાનું પ્રાધાન્ય અને અર્પિત દરજ્જાનું ગૌણ મૂલ્ય તેમને મદદરૂપ બને છે વળી પોતાના પ્રદેશની જ જ્ઞાતિના લોકો સાથે રહેવા મળે તો તેમની જ્ઞાતિ તેમના ગીતો જાળવવામાં મદદરૂપ બને છે.

જમશેદપુર મુંબઈ કે કલકત્તા જેવાં વિરાટકાય નગરો મૂળભૂત રીતે ગામડા જ હતા તેમાં સ્થળાંતરિત લોકોની વસ્તીવૃદ્ધિ ઉઘોગીકરણ તેમજ અનેકવિધ તકોની ઉપલબ્ધિઓ ભવાની નગર સ્વરૂપે વિકસ્યાં ક્યારેક ગામડાના લોકોનું સ્થળાંતર નથી થતું પણ અમીબાના માફક મહાનગર બનતું શહેર આજુબાજુના ગામડાઓને પોતાનામાં સમાવી લે છે.

દા.ત. અમદાવાદમાં રાણીપ, વાડજ, ઘાટલોડિયા, વસ્ત્રાપુર બોડકદેવ, વેજલપુર વગેરે ગામડા સમાઈ ગયા.

નગરો શૈક્ષણિક કેન્દ્રો અને ઔદ્યોગિક મથકો હોવાથી પણ ગામડેથી નગરમાં સ્થળાંતર કરવાનું લોકોને અનિવાર્ય લાગે છે વળી શેરી વસવાટથી પોતાની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા પણ વધે છે. તેમના છોકરી-છોકરાના લગ્ન સહેલાઈથી ગોઠવાઈ જાય છે.

જોકે ક્યારેક નગરમાંથી પોતાના વતનના ગામડા તરફ પણ લોકો સ્થળાંતર કરે છે અતિવૃષ્ટિ. પુર, રોગચાળો, યુદ્ધ, હુલ્લડ, બીમારી, અપંગતા, બેકારી જેવા વગેરે કારણો તે માટે જવાબદાર હોય છે

સમાજશાસ્ત્ર એ આ પ્રકારની ગતિશીલતાની પણ નોંધ લીધી છે જેમાં બિન આદિવાસી વિસ્તારના ગામડાઓમાંથી બેકારી, ગરીબી અને ભૂખમરાની સ્થિતિમાંથી બચવા અન્ય વિસ્તારના ગામડાઓમાં ખેત મજૂરીની શોધમાં કુટુંબ સાથે કે પોતાની આદિવાસી જાતિના અન્ય કુટુંબો સાથે ઋતુગત અને હંગામી સ્થળાંતર કરે છે. ત્યારબાદ થોડા દિવસો કે મહિનાઓ બાદ વતનમાં પાછા વળી જાય છે.

ગામડામાં ગામડામાંથી અન્ય ગામડાઓમાં સ્થળાંતરના કારણે તેનો ભૌગોલિક કુદરતી વાતાવરણ વધુ અનુકૂળ પડે છે. ત્યાં તેઓને અનુકૂળનો પ્રશ્ન નડતો નથી. પોલીસ કે અસામાજિક તત્વોની કનગડતી થી બચી શકે છે. જમીનદારના ખેતરમાં રહેવાનું મળે છે. ત્યાં તેઓને પાણી, વીજળી અને બળતણ માટેના લાકડા પણ મળી રહે છે. વલી ખેત મજૂરીની જ કામ કરવાનું હોવાથી ખાસ આવડત કે અનુભવ ન હોય તો પણ વાંધો આવતો નથી. વળી, ઉચ્ચક કામ દેવાની જવાબદારી સ્વીકારી લે તો તેમનું સ્થળાંતર થયેલું સમૃદ્ધ સાથે મળી કામ કરી રોજી મેળવવાનો અને સલામતી અનુભવે છે.

આવા સ્થળાંતરના કારણે તેઓ નવા પાક અને ખેતીવાડીની નવી પદ્ધતિ વિશે પણ શીખે છે. ત્યારબાદ પોતાના મૂળ વતનને જે પોતાની ખેતી માટેનો ઉપયોગ કરે છે. મોટેભાગે ગામડામાંથી અન્ય ગામડાઓમાં થતા સ્થળાંતર કાયમી નથી હોતા, કારણ કે વતનમાં રહેલા સંતાનો, મા બાપ, સગા સંબંધી તેમજ પોતાના પક્ષી પશુઓની સાથે સાથે દેવી દેવતાઓ નાચગાન અને મધ્યપાન વિના જીવવું પડે છે. ક્યારેક તેમની બહેન, દીકરીઓ કે પત્નીને જાતીય શોષણનો ભોગ પણ બનવું પડે છે.

આ સિવાય જ્યાં સુધી ઉપર બંધ બંધાય છે ત્યાંથી આખા ગામની વિસ્થાપિત થવું પડે છે. સરકારે ફાળવેલી જમીન ઉપર આખું ગામ નવેસરથી પુનઃ સ્થાપના કરે છે. આ પણ એક પ્રકારની ગતિશીલતા છે.

ક્યારેક ગામમાં જ પોતાના ઘર સાથે ત્યાં ખેતરમાં ઘર બાંધીને રહેવાનું શરૂ કરાય છે. પછી આજુબાજુના ખેતરોમાં પણ કુટુંબમાં આવીને વસે છે અને પોતાની જ ગામડાનું એક નવું પરુ ઉભું થાય છે. મકાનોની સંખ્યા વધતાં અને ગામડામાંથી સ્થળાંતર કરી રહેલા આવેલા લોકોના કારણે તે એક નાના ગામડા નું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. અને પછી અહીં કાયમી સ્થળાંતરનું પ્રમાણ પણ વધે છે.

વર્ષા અડાલજાની નવલકથાઓમાં સામાજિક મુદ્દાઓનું ચિત્રણ

જયશ્રીબેન ગૌતમભાઈ પરમાર
રીસર્ચ સ્કોલર-ગુજરાતી વિભાગ,
સુરેન્દ્રનગર યુનિવર્સિટી, વઢવાણ

1. પ્રસ્તાવના

વર્ષા અડાલજા ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રતિષ્ઠિત લેખિકા છે, જેમણે સાહિત્યની દુનિયામાં પોતાની એક અલગ ઓળખ બનાવી છે. તેમના નવલકથાઓમાં સમાજની વિવિધ સત્યાવસ્થાઓ, તેની અનકહી વાતો અને માનવીય લાગણીઓનું ખુબ જ સુંદર અને ગંભીર ચિત્રણ છે. તેમના લેખનમાં વિવિધ સામાજિક મુદ્દાઓ, જેમ કે સ્ત્રીની સ્થિતિ, મનોવૈજ્ઞાનિક સમસ્યાઓ, સમાજમાં ફેલાયેલી જાતિવાદ અને પૌણ્ય પુરુષાવલીઓ અને આધુનિક જિંદગીના જટિલ પરિસ્થિતિઓનું ઊંડાણથી મૂલ્યાંકન જોવા મળે છે. આ સંશોધનનો ઉદ્દેશ છે, વર્ષા અડાલજાની નવલકથાઓમાં પ્રગટ થતી સામાજિક સમસ્યાઓ અને તેમનાં ચિત્રણના સ્તર પર વિગતવાર ચર્ચા કરવી.

2. સાહિત્યમાં સામાજિક મુદ્દાઓનું મહત્વ

લેખનમાં સામાજિક મુદ્દાઓનું પ્રગટ થવું એ સાહિત્યના આરંભથી જ જોવા મળે છે. સામાજિક હકારાત્મક બદલાવ લાવવા માટે અને માનવીય દૃષ્ટિકોણ પર અસર પાડવા માટે લેખકો પોતાના સાહિત્યમાં આવા મુદ્દાઓને જગાડે છે. વર્ણિત તમામ સામાજિક મુદ્દાઓને સાહિત્યકલા દ્વારા રજૂ કરવાથી આ વિષય લોકો સુધી પહોંચાડવામાં સરળતા થાય છે.

3. વર્ષા અડાલજાની નવલકથાઓની પરિચય

વર્ષા અડાલજા ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક મજબૂત અને અસાધારણ લખાણકાર તરીકે જાણીતી છે. તેમની નવલકથાઓમાં સમાજના વિવિધ પરિપ્રેક્ષ્યોથી પ્રકાશ પાડતી મજેદાર, ગહન અને પ્રેરણાદાયી વાર્તાઓ છે. તેમનાં કાર્યમાં વિશ્વસનીયતા અને જીવનની વાસ્તવિકતા છે, જે માનવધર્મ, સામાજિક સત્તા અને માનસિક દુશ્મનાવટના પ્રશ્નોને સ્પષ્ટ રીતે અનાવરણ કરે છે. તેમણે ગુજરાતના સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં વહેંચાતા અને ઘનિભૂત સંઘર્ષોને નવલકથાઓમાં આલોકિત કર્યા છે.

‘કેટલાંક ટુકડા’ અને ‘અજ્ઞાત યાત્રા’ જેવી નવલકથાઓમાં તેઓએ સમાજની આંતરિક વિસંગતિઓ, જીવનની કૂરતા અને પાત્રોની આધુનિક વ્યાખ્યાઓને સુંદર રીતે રજૂ કર્યું છે. બંને કૃતિઓમાં વ્યક્તિત્વની તકલીફો, વ્યક્તિગત સંબંધો અને સામાજિક પીડાઓ પર ખૂબ જ સજાગ અને લક્ષ્યપૂર્વક નજર મૂકવામાં આવી છે. આ પુસ્તકોમાં પાત્રો તેમજ તેનાં સંબંધો, તેમના આંતરિક સંઘર્ષો અને જીવનના વિવિધ તબક્કાઓમાંથી પસાર થતા માર્ગદર્શક અનુભવો ઉપર તાત્કાલિક અને ગંભીર દૃષ્ટિકોણ મળી શકે છે.

વર્ષા અડાલજાની વાર્તાઓમાં સૌથી વિશિષ્ટ વાત એ છે કે તેમણે સમાજમાં ઊંડી દ્રષ્ટિ અને સમરસતા લાવવા માટે દુશ્મનાવટ, ભેદભાવ અને પીડાનો ચિંતનાત્મક અભિગમ અપનાવ્યો છે. તેઓ કોઈ પણ મુદ્દાને એવાં પ્રકૃતિક દૃષ્ટિકોણથી દર્શાવે છે, જેમાંથી તે સાચા અંગાલથી અને માનવતા સાથે સહુ ભાવનાને સંપૂર્ણ રીતે માણે છે.

તેમની કૃતિઓમાં એવા વિષયો આવે છે, જેમ કે યુવા પેઢી, તેમના વિચારોની પીડા, વ્યક્તિગત સંઘર્ષો, સ્ત્રીઓના અધિકારો, સમાજમાં ફેલાયેલી જાતિવાદ અને સમાનતા માટેની લડાઈ, તથા વિવિધ માનસિક પરિસ્થિતિઓને સમજવા માટે સજાગ દૃષ્ટિ પ્રદાન કરવા માટે બહુ મૂલ્યવાન છે.

4. સામાજિક મુદ્દાઓનું ચિત્રણ

વર્ષા અડાલજા પોતાના નવલકથાઓમાં સર્વે અનેક સામાજિક પ્રશ્નો પર પાત્રો અને પરિસ્થિતિઓ દ્વારા સંઘર્ષો અને વિમર્શનો અભ્યાસ કરી છે. તેઓએ સમાજના જટિલ પરિપ્રેક્ષ્યને અને તેના અસંગત સાંસ્કૃતિક અથવા સામાજિક સ્તરોને ખૂબ જ વ્યાખ્યાયિત રીતે રજૂ કર્યું છે. અહીં કેટલાક મુખ્ય સામાજિક મુદ્દાઓના ચિત્રણનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે:

- **સ્ત્રીની સંકટમુક્ત સ્થિતિ:** વર્ષા અડાલજાની વાર્તાઓમાં સ્ત્રીની સંકટમુક્ત સ્થિતિ મુખ્ય ચર્ચાનો વિષય છે. તેઓએ સ્ત્રીના સ્વતંત્રતા, મૌલિક હક અને તેમાં રહેલી સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક અવરોધો પર એક પ્રગટ દૃષ્ટિકોણ વિમર્શ કર્યો છે. નવલકથાઓમાં

એવી સિત્તી બનતી છે, જ્યાં સ્ત્રી પોતાની જાતને પોતાની ઓળખ માટે લડતા જોવા મળે છે. તે પુરૂષસત્તા અને સમાજ દ્વારા આપવામાં આવેલી પરિબંધીથી મુક્તિ માટે સતત સંઘર્ષ કરે છે. ‘કેટલાંક ટુકડા’ જેવી કૃતિમાં, સ્ત્રીના આંતરિક સંઘર્ષ અને પરિસ્થિતિઓથી મુક્તિ મેળવવાનો એક દૃષ્ટિકોણ આપતો છે. આ પાત્રોનું જીવન સદાય સંકટમુક્ત અને પીડિત છે, પરંતુ તેઓએ પોતાની પ્રતિષ્ઠાને સંભાળી રાખી છે.

• **જાતિવાદ અને સામાજિક વિભાજન:** વર્ષા અડાલજાની કૃતિઓમાં જાતિવાદ અને સામાજિક વિભાજનની સમસ્યાઓને મહત્વપૂર્ણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. તેઓએ અહીં સમાજની આર્થિક અને સામાજિક ગરીબી, જાતિ અને વર્ગવાગના ખોટા દૃષ્ટિકોણને વિમર્શ કરીને તેમનું પ્રતિસાદ આપ્યો છે. ‘અજ્ઞાત યાત્રા’ જેવા પુસ્તકોમાં, તેઓ જાતિવાદની પીડાથી મારાં પાત્રોને ઘેરતા દર્શાવે છે. વિવિધ જાતિના લોકો વચ્ચેના દુરાવટો અને સમાજમાં મર્યાદાઓની અમુક મનસેટ પર મુખ્ય ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આ વિમર્શો દ્વારા, વર્ષા અડાલજાએ માણસની માનવતાને જ મજબૂતી આપવા માટેના સકારાત્મક સંદેશ આપ્યા છે.

• **મનોવૈજ્ઞાનિક પરિસ્થિતિઓ:** એક લેખિકા તરીકે, વર્ષા અડાલજાએ માનસિક પરિસ્થિતિઓ અને મનોવૈજ્ઞાનિક પડકારોને સમજાવવાની એક અલગ રીત અપનાવી છે. તેમના નવલકથાઓમાં પાત્રો પોતાની અંદરના અવધિ અને અનુભવો સાથે સંઘર્ષ કરતા જોવા મળે છે. તેઓએ વિચારો, ભાવનાઓ અને માનસિક અવસ્થાઓની વિશિષ્ટ તપાસ કરી છે. ‘કેટલાંક ટુકડા’માં એક પાત્રના આંતરિક સંઘર્ષો અને મનોવિશ્વ પર વિસ્તૃત ચર્ચા છે. તેઓ એ ચિંતાઓને વધારે સરળતાથી, પરંતુ ગહન રીતે, દર્શાવતી છે, જેનાથી વર્તમાન સમાજની કેટલીક પીડાઓનો સંકેત આપવામાં આવે છે.

5. નવલકથાઓની સામાજિક અસર

વર્ષા અડાલજાની નવલકથાઓને આધારે અમે જોઈ શકીએ છીએ કે તેમના લખાણમાં માત્ર કથા કહેવાનો જ ઉદ્દેશ્ય નથી, પરંતુ સમાજમાં દબાયેલા, પીડિત અને અવગણવામાં આવેલા વર્ગો, ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ અને માનવ અધિકારોના મુદ્દે ઊંડો વિચાર કરવાનો હેતુ છે. વર્ષા અડાલજાની વાર્તાઓ મોહક, ચિંતનપ્રેરક અને આવો હેતુ પૂર્ણ કરનારી સાહિત્યકૃતિઓ છે. તે આજરોજના સમાજના સંઘર્ષો, સામાજિક અનુશાસન, ન્યાયની લાગણી અને વિશિષ્ટ પાત્રોના અન્યોને અનુકૂળ અને અપ્રિય પરિસ્થિતિઓમાંથી પસાર થવાની ક્ષમતા પર પ્રકાશ પાડે છે.

• સ્ત્રીના અધિકારો અને સામાજિક પરિસ્થિતિઓ

વર્ષા અડાલજાની નવલકથાઓમાં સ્ત્રીના સામાજિક અધિકારોને મહત્વપૂર્ણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. તેમના લેખનમાં સ્ત્રીના જીવનના અનેક દૃશ્યો પ્રગટ થાય છે, જેમાં તે પોતાના દમ પર પોતાના અધિકારો માટે લડતી જોવા મળે છે. આજે જે સ્ત્રીઓ પોતાની જાતને એક સ્વતંત્ર અને સશક્ત વ્યક્તિ તરીકે ઓળખી રહી છે, તેવા સમાજમાં પુરુષોથી સમાન અધિકારોના મુદ્દાઓ હજી યથાવત્ રહે છે. આ દ્રષ્ટિએ, વર્ષા અડાલજા પોતાના લેખનમાં વાસ્તવિક અને ગહન અનુભવો દર્શાવતાં આ મુદ્દે સંવેદનશીલ ચર્ચા રજૂ કરતી છે.

‘કેટલાંક ટુકડા’ જેવી નવલકથા માં એક પાત્ર તેના પોતાના મન, ગમ્મત અને પરિવારમાંથી સક્રિય બનીને નવો રસ્તો શોધવાનો પ્રયાસ કરે છે. આ નવલકથામાં સ્ત્રીઓએ પોતાની પરિસ્થિતિને સ્વીકાર્યા પછી પીડાને આધારે પોતાનું સ્વીકાર્ય જીવન સળગાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આમાં, તેઓ પોતાની જાતને અપાર દરજ્જો, ધૈર્ય અને સામાજિક ખોટના અર્થથી મુક્તિ પામતી જોવા મળે છે.

વર્ષા અડાલજાની વાર્તાઓમાં દીકરીઓ, બહેનો અને પત્નીઓના માનસિક સ્વતંત્રતા માટે વાતો ઘણીવાર આવતી રહે છે. આ પાત્રો પોતે મૌલિક રીતે પોતાનું સ્વતંત્ર જીવન માણવા માટે પુરુષસત્તા સામે સંઘર્ષ કરે છે. તેમણે ખોટી મર્યાદાઓ અને પિતૃત્વના સાવધાની સીલને ધરાવતી પરિસ્થિતિમાં પણ પોતાની ઓળખને મજબૂત બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

• સમાજમાં ઊંડી વિસંગતિઓ:

વર્ષા અડાલજા તેમના કામમાં સમાજની ઘટતી રીતો, વિસંગતિઓ અને આઘાતોથી નકલ કરેલી સાચી દૃષ્ટિ રજૂ કરે છે. તેમની નવલકથાઓમાં, આપણે સમાજના વિવિધ ક્ષેત્રોના પરિપ્રેક્ષ્યથી અસંગતતાઓ, ભેદભાવ અને માનવાધિકારોના અહંકારના નિવેદનો સ્પષ્ટ જોવા મળે છે.

‘અજ્ઞાત યાત્રા’ના પાત્રો એવા વાતાવરણમાં વસતા હોય છે જ્યાં સમાજમાં શ્રમ, પિતા, ધર્મ, જાતિ અને ક્ષેત્રની વ્યાખ્યાઓ એકબીજા સામે વિમતો કરે છે. અહીં, માણસોના અલગ અલગ વર્ગો વચ્ચે ભેદભાવના અસામાન્ય મુદ્દાઓની પણ ચર્ચા છે. વૈશ્વિક અસમાનતા, શ્રમનો અપમાન, ભ્રષ્ટાચાર અને વર્ગોના ભેદભાવ ઉપર રેખાંકન કરતી વર્ષા અડાલજની કથાઓ એ જાગૃત અને ચિંતનશીલ સાહિત્ય બની છે.

● સામાજિક શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ:

વર્ષા અડાલજ પોતાનાં કાર્યમાં સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક શિક્ષણને પણ કેન્દ્રિત કરતી છે. તેમણે ઘણાં વખત તેમની નવલકથાઓમાં સામાજિક વ્યવસ્થાઓ અને પરંપરાઓના જટિલ અભિગમને દર્શાવ્યો છે. નવા અને જૂના વિચારો વચ્ચેનો સંઘર્ષ અને પાત્રોની આંતરિક મૂલ્યપ્રતિષ્ઠા, માનસિક અવસ્થાઓ અને આંતરશૈલી વ્યાખ્યાઓને સમજાવતી આવૃત્તિઓ આપણા સમાજમાં સ્પષ્ટતાનો સંકેત આપે છે.

‘અજ્ઞાત યાત્રા’માં, વાર્તાની પાત્રો પોતાના જીવનમાં પરંપરાની ધાર્મિક દ્રષ્ટિ, સંસ્કૃતિ અને સામાજિક સિદ્ધાંતો સામે ટકરાવતા અને નવા અભિગમો તથા વૈશ્વિક વિચારોને પ્રાપ્ત કરવાની ચિંતાઓ અનુભવે છે. તે પાત્રો સામાજિક ધોરણો અને પરિસ્થિતિમાંથી આગળ વધવાનો પ્રયાસ કરે છે, જેમાં શિક્ષણ, ધાર્મિક સ્વતંત્રતા અને સમાજના પરિપ્રેક્ષ્યમાં નવું દૃષ્ટિકોણ મેળવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે.

● માનવતા અને મનોવિજ્ઞાન:

વર્ષા અડાલજ ભવિષ્યના વિચારો અને મનોવિજ્ઞાનના દ્રષ્ટિએ વ્યક્તિગત દુખદાયક પરિસ્થિતિઓના સંઘર્ષ પર દૃષ્ટિ આપે છે. તેમની વાર્તાઓમાં પાત્રો પોતાના અંતઃસંકટ, લાગણીઓ, પરિસ્થિતિઓ અને માનસિક પરિસ્થિતિઓમાંથી પસાર થતી વખતે માનવતા અને આત્મવિશ્વાસ પર ભાર મૂકે છે.

‘કેટલાંક ટુકડા’માં, પાત્રો તેમના પોતાના આત્મવિશ્વાસ અને જીવનના પ્રતિસાદોને વધુ ઊંડાઈથી અવલોકન કરે છે. તે પોતાની પરિસ્થિતિમાં મનુષ્યની અનુભૂતિ અને વ્યક્તિગત મૂલ્યને શોધતા જોવા મળે છે.

● ન્યાય અને સમાજની પુનઃસ્થાપના:

વર્ષા અડાલજ સાહિત્યમાં સમાજની ન્યાયિક સ્થિતિની ભૂમિકા અને પુનઃસ્થાપન પર ભાર મૂકતી જોવા મળે છે. તેમનાં કાર્યમાં, તે પાત્રોનો દરેક સંબંધ અને સ્વતંત્રતા, સામાજિક અવ્યાખ્યાયિત સ્થિતિમાંથી વધુ ને વધુ મુક્તિ મેળવી રહ્યા છે.

તેઓના લખાણમાં પાત્રોને ન્યાય માટેનો એક સારો માર્ગ શોધવાનું, સમાજના જૂના હકોથી મુક્તિ મેળવવાનું અને દયાળુ તથા સકારાત્મક દૃષ્ટિ આપવાનું અભ્યાસ દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

6. વિહંગાવલોકન

વર્ષા અડાલજની નવલકથાઓ એ બધી સામાજિક સમસ્યાઓના ચિત્રણ માટે એક સુજાણ અને ગહન દૃષ્ટિ આપે છે. તેમના સર્જનમાં પાત્રોની યથાર્થતાના માધ્યમથી એક નવું દ્રષ્ટિકોણ પ્રગટ થાય છે, જે સમાજને તેના દોષો અને ખામીઓની સચોટ સમજણ આપી શકે છે. આ કારણે વર્ષા અડાલજની કૃતિઓ માત્ર સાહિત્યિક દૃષ્ટિથી જ નહીં, પરંતુ સામાજિક બદલાવ માટે પણ મહત્વપૂર્ણ છે. વર્ષા અડાલજની નવલકથાઓમાં સામાજિક મુદ્દાઓનું ચિત્રણ તેમની શ્રેષ્ઠતાઓમાંનું એક મહત્વપૂર્ણ દ્રષ્ટિ છે. આ એમ છતાં તેમણે સ્ત્રીની આઝાદી, સામાજિક વિભાજન, જાતિવાદ અને માનસિક પરિસ્થિતિઓની વિગતોને એટલે સરળ, પરંતુ પ્રેરણાત્મક રીતે પ્રગટ કર્યા છે. તેમનું કાર્ય આજે પણ સમાજમાં પીડા, ખોટ અને સંઘર્ષને ઊજાગર કરવા માટે મહત્વપૂર્ણ રહ્યો છે.

સંદર્ભ:

- અડાલજ, વર્ષા. કેટલાંક ટુકડા, મોતીકુંડુ.
- અડાલજ, વર્ષા. અજ્ઞાત યાત્રા, સાહિત્ય પ્રકાશન.
- ‘સમાજ અને સાહિત્ય: એક અનુસંધાન’, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, 2019.

Digital Arrest and the Right to Privacy: A Study of Legal Implications in India

Dr. Nikhiljati N. Gauswami
(Assistant Professor)

Shree Dhanjibhai D. Kotiyawala Municipal Law College, Porbandar

Abstract:

The rapid advancement of digital technologies has led law enforcement agencies worldwide, including in India, to increasingly rely on digital tools to enforce the law. One of the emerging tools in this context is the concept of "digital arrest," which enables authorities to detain individuals using digital means, often through internet-based systems or digital evidence. This paper examines the intersection between digital arrests and the fundamental right to privacy, as enshrined in the Indian Constitution. As digital technologies become more integrated into policing, they raise significant constitutional and legal questions, particularly concerning the protection of individual privacy rights.

This study critically analyses the legal framework governing digital arrests in India, including the BhartiyaNyaySanhita (BNS) and the Information Technology Act, 2000, alongside the BhartiyaNagarikSurakshaSanhita (BNSS). By reviewing these statutes, the paper investigates the potential conflicts between the increasing use of digital technology in law enforcement and the constitutional guarantees of privacy. It also explores how digital evidence, such as online activity and digital footprints, is being utilized in criminal investigations and arrests, further complicating privacy concerns.

In addition to examining legislative provisions, the paper reviews judicial decisions and academic opinions on the issue. Key court rulings that have dealt with privacy in the digital age are discussed, offering insight into the judiciary's approach to balancing law enforcement needs with privacy protection. The study concludes with a proposal for a balanced framework that safeguards individual privacy rights while ensuring the effectiveness of digital policing. This approach calls for clearer guidelines and legal reforms to address emerging challenges and protect citizens' constitutional rights in the digital era.

Key Words : Digital arrest, Law enforcement, Privacy rights, Privacy conflicts, Digital policing, Internet-based arrests, Digital evidence.

Introduction :

With the rapid advancement of digital technologies, law enforcement agencies worldwide, including in India, are increasingly adopting digital tools to assist in enforcing laws. One of the emerging practices in this realm is "digital arrest," which allows authorities to detain individuals using digital means, often based on internet-enabled systems or digital evidence. This practice raises complex questions about its impact on privacy rights, a fundamental right guaranteed under the Indian Constitution. Digital arrests, while providing law enforcement with efficient tools to combat crime, also pose significant challenges regarding the protection of individual privacy. As more aspects of human life are conducted online, the need for legal provisions to address digital evidence, surveillance, and online activities becomes crucial. In India, laws such as the BhartiyaNyaySanhita (BNS) and the BhartiyaNagarikSurakshaSanhita (BNSS) govern arrest procedures and the collection of evidence. However, these traditional frameworks have not fully adapted to the

complexities of digital technology, raising concerns about potential conflicts between law enforcement powers and constitutional privacy protections.

This paper aims to explore the intersection of digital arrests and the right to privacy, focusing on the constitutional implications of using digital technology in policing. It analyses the relevant legal frameworks, judicial decisions, and scholarly perspectives, proposing a balanced approach that upholds privacy rights while enabling effective digital policing. The study also advocates for legal reforms to address emerging challenges in the digital age.

Legal Framework for Digital Arrests in India

In India, the legal framework governing digital arrests is primarily shaped by a combination of traditional statutes and newer provisions introduced to address the unique challenges of digital technology. The key legal instruments include the BhartiyaNyaySanhita (BNS), the BhartiyaNagarikSurakshaSanhita (BNSS), and the Information Technology Act, 2000 (IT Act), which collectively provide the legal structure for digital evidence, online surveillance, and arrests. The legal framework for digital arrests in India must also consider the Right to Privacy, which was recognized as a fundamental right by the Supreme Court in the landmark K.S. Puttaswamy judgment (2017). While laws like the BhartiyaNyaySanhita (BNS) and Information Technology Act, 2000 (IT Act) provide for digital arrests, they often fail to address privacy concerns comprehensively. Digital arrests, which rely on data collection and surveillance, can infringe on personal privacy. Therefore, any legal procedure for digital arrests must balance law enforcement objectives with the protection of individuals' privacy, ensuring compliance with constitutional principles.

The BhartiyaNyaySanhita (BNS), formerly known as the Indian Penal Code (IPC), is the primary criminal law statute that addresses criminal offenses and penalties in India. While the BNS does not specifically mention digital arrests, it encompasses crimes such as cyberstalking, identity theft, and online fraud, which digital tools help investigate. Provisions under the BNS have been extended to address offenses involving digital evidence. For instance, Section 66 of the IT Act deals with hacking, and Section 72 addresses breach of privacy through unauthorized access to information, which are often crucial in digital arrest scenarios.

The BhartiyaNagarikSurakshaSanhita (BNSS), which replaced the Criminal Procedure Code (CrPC), provides the procedural framework for arrests, detention, and evidence gathering. Digital evidence is often critical during investigations under BNSS, especially in cases involving cybercrime. However, the BNSS does not explicitly deal with digital arrests, leaving gaps in terms of clear procedural guidelines for handling digital evidence and privacy rights during digital arrests.

The Information Technology Act, 2000 (IT Act) is a cornerstone of the legal framework addressing digital crime and online activities in India. This Act provides legal recognition to electronic records and digital signatures, and establishes provisions to combat cybercrimes such as hacking, identity theft, and cyber terrorism. Sections 43 and 66 of the IT Act specifically deal with offenses related to unauthorized access to computer systems and data, which are often crucial for digital arrests. The IT Act has been amended multiple times to accommodate emerging technologies, ensuring that digital crimes are adequately addressed within the framework.

Despite these laws, there is a noticeable lack of comprehensive guidelines specific to digital arrests, such as procedures for arresting individuals based on online activities or digital evidence. Judicial interpretations have largely been the basis for resolving disputes around the legality of digital arrests and the protection of privacy rights. As digital policing continues to evolve, there is a growing need for clearer, more specific legal provisions to ensure that privacy is not compromised while enabling effective law enforcement in the digital age.

Challenges in Balancing Digital Arrests and Privacy

The increasing use of digital technology in law enforcement has introduced significant challenges in balancing the need for digital arrests with the protection of privacy rights. As technology advances, law enforcement agencies across the world, including India, are increasingly relying on digital tools to fight crime, particularly through methods such as digital arrests, which involve detaining individuals based on online activities or digital evidence. While this offers efficient ways to investigate and apprehend criminals, it raises serious concerns about privacy rights, particularly in the context of the Right to Privacy as enshrined in the Indian Constitution. One of the main challenges in balancing digital arrests with privacy is the collection and use of digital evidence. Digital tools allow law enforcement to track an individual's online behavior, including social media activity, location data, emails, and browsing history. While such data can be pivotal in criminal investigations, it also poses risks to personal privacy. The Information Technology Act, 2000 and the BhartiyaNyaySanhita (BNS) address digital crimes and provide the legal grounds for the collection of digital evidence. However, these laws often lack specific provisions that ensure privacy protection during digital investigations. There are no clear guidelines for the extent to which personal data can be accessed or for how long it can be retained by authorities, leaving room for misuse or overreach in the form of unlawful surveillance.

Another significant challenge is the lack of specific legal provisions for digital arrests in Indian law. While the BhartiyaNagarikSurakshaSanhita (BNSS) outlines the general framework for arrests, it does not explicitly address digital arrests or the procedures for handling digital evidence. Law enforcement agencies are left to interpret traditional arrest procedures in the context of digital technologies, which may lead to inconsistencies in the application of the law and potential violations of privacy. For example, the use of digital evidence to justify an arrest without the proper legal safeguards can lead to wrongful detention or violations of due process. Moreover, the Right to Privacy is not an absolute right, and it can be restricted under certain circumstances, particularly when law enforcement interests are at stake. However, there must be a clear legal and judicial framework to determine the necessity and proportionality of privacy infringements. The K.S. Puttaswamy judgment (2017) by the Supreme Court of India emphasized that any limitation on privacy must meet the test of legality, necessity, and proportionality. In the context of digital arrests, this means that any interference with an individual's privacy must be backed by clear legal provisions, ensuring that digital surveillance and data collection are conducted in a manner that is justified, targeted, and proportionate to the investigation.

Another challenge is the speed at which digital technology is evolving. While laws like the Information Technology Act and BNS provide some legal framework for digital evidence, they often lag behind technological advancements, leaving gaps in how new forms of digital evidence (such as encrypted communications or artificial intelligence-based surveillance) should be handled. This creates a situation where law enforcement agencies may be using outdated or incomplete legal frameworks to deal with modern crimes, which could lead to challenges in protecting citizens' privacy while maintaining effective policing.

Proposed Legal Reforms

To effectively balance digital arrests and privacy rights, several legal reforms are needed in India. First, clear and specific provisions should be incorporated into the BhartiyaNyaySanhita (BNS) and BhartiyaNagarikSurakshaSanhita (BNSS) to explicitly address digital arrests, establishing standardized procedures for the collection, preservation, and use of digital evidence. These reforms should include strict guidelines on when digital surveillance can be initiated and the duration for which personal data can be retained by authorities, ensuring compliance with privacy standards.

Second, the Information Technology Act, 2000 must be updated to reflect advancements in digital technologies, such as encryption and artificial intelligence. Legal provisions should be introduced to govern new forms of digital evidence and enhance the protection of data privacy, with clear safeguards against misuse by law enforcement agencies. Additionally, judicial oversight mechanisms should be strengthened, ensuring that any digital arrest or surveillance is subject to independent review. Courts should be empowered to assess whether digital evidence was obtained in accordance with legal standards and privacy protections. Lastly, comprehensive training for law enforcement on privacy rights and the responsible use of digital tools should be mandated, ensuring that police officers are equipped to handle digital arrests with respect for constitutional rights. These reforms will provide a more balanced approach to digital policing while safeguarding individual privacy.

Conclusion

In conclusion, the intersection of digital arrests and the right to privacy presents a complex challenge for law enforcement and legal frameworks in India. While digital tools are indispensable in modern policing, they also introduce significant risks to individual privacy, which is a fundamental right guaranteed by the Indian Constitution. The current legal framework, including the BharatiyaNyaySanhita (BNS), BharatiyaNagarikSurakshaSanhita (BNSS), and the Information Technology Act, 2000, provides a foundational basis for addressing digital crimes, but lacks specific provisions to effectively govern digital arrests and protect privacy during such processes. To address these concerns, comprehensive legal reforms are essential. This includes updating existing laws to provide clear guidelines for digital arrests, establishing stricter privacy protections, and ensuring judicial oversight. Moreover, the legal system must evolve alongside technological advancements to effectively balance law enforcement needs with the protection of individual rights. With these reforms, India can develop a more robust legal framework for digital policing that upholds the principles of justice, transparency, and privacy.

As digital technology continues to reshape the landscape of crime and policing, it is crucial to ensure that laws adapt to these changes, providing law enforcement agencies with the tools they need while safeguarding the constitutional rights of citizens. A balanced approach will not only enhance the effectiveness of digital policing but also protect the core values of individual liberty and privacy in the digital age.

Reference

1. **K.S. Puttaswamy v. Union of India**, (2017) 10 SCC 1, Supreme Court of India.
2. **Information Technology Act, 2000**, Government of India.
3. **BhartiyaNyaySanhita (BNS)**, 2023.
4. **BhartiyaNagarikSurakshaSanhita (BNSS)**, 2023.

આપણા સહિયારા સામાજિક સંબંધો

ગીરીજા મહંત

રીસર્ચ સ્કોલર (Ph.D), સમાજકાર્ય વિભાગ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

ડૉ. દામિનીબેન શાહ

વિભાગીય અધ્યક્ષ, સમાજકાર્ય અને ગ્રામવિકાસ વિભાગ ગૂ.વિ-અમદાવાદ

સારાંશ:-

ભારતીય સંસ્કૃતિની એક વિશેષતા અનેકતામાં એકતા છે. ભારતભૂમિમાં સંતો, ભક્તો, કવિઓ અને ઇતિહાસકારોએ પણ મહત્વની ભૂમિકા ભજવી છે કે સમાજના બદીઓ અને દૂષણો દૂર થાય. લોકો ભાઈચારાની ભાવનાથી રહે. કાવ્યો, ભજનો, ગાઝલો, કવ્વાલીઓ, ઓઠા, પદ, છપ્પા વગેરેના માધ્યમથી સમાજમાં જાગૃતતા અને ધર્મ પ્રત્યેની ભાઈચારાની ભાવના કેળવાય તેવા પ્રયત્નો થયા છે. આપણી હિન્દુ અને મુસ્લિમની સંસ્કૃતિ તેના કલાવૈભવો અને રિત-રિવાજો તથા તહેવારો એક સિકકાની બે બાજુ સમાન બની ચુક્યા છે. હિન્દુ-મુસ્લિમ પડોશીઓ, મિત્રો એક-બીજાના ભોજન, પ્રસંગ, તહેવારો, સુખ-દુઃખ વહેંચીને સાથે ચાલ્યા છે. હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા માટે આજે જે કાર્ય કાયદો નથી કરી શક્યુ તે કાર્ય મૈત્રીભાવ, માનવતાવાદી વલણે કરી બતાવ્યું છે. માનવધર્મને મોટોમાની ચાલનાર આજે આ દેશની પ્રજાએ બન્ને ધર્મના સંબંધો સાચવી રાખ્યા છે. કબીર કહે છે.

“ રામ રહીમા એક હૈ, નામ ધરાયા દોય,

કહે કબીર હો નામ સુનિ, ભર્મિ પરૌ મતિ હોય ”

રામ અને રહીમ બન્ને એક જ ઈશ્વર કે અલ્લાહ છે તેમના માત્ર નામ જુદા છે કબીર સાહેબ કહે છે બે નામ સાંભળી કોઈ ખોટા ભ્રમમાં પડશો નહિ. સમાજમાં હિન્દુ - મુસ્લિમના વાડા દુર કરી વધુ એકતા લાવવા બાળમાનસમાં પણ થોડા માનવધર્મના બીજનું નિરૂપણ કરવું અનિવાર્ય છે. એટલે કે આપણી શિક્ષણ પ્રણાલીમાં થોડા ઇતિહાસ, સામાજિક-વિજ્ઞાન વગેરે જેવા પાઠ્યપુસ્તકના અભ્યાસમાં હિન્દુ - મુસ્લિમ એકતાના પાઠો મુકવા જોઈએ. બાળ માનસને મારો ધર્મ, તારો ધર્મ કરતા માનવધર્મ શ્રેષ્ઠ થશે. અને સારો સમાજ ઉભો થશે ધર્મ પણ પોતાના અનુયાયીઓને સર્વધર્મ મમ નો સંદેશ શીખવે. બધા જ ધર્મ મારા માનતો માણસ થાય તો અન્ય ધર્મને પણ અતિમહત્વ આપતો થાય. પરિણામે ખોટા વાદ-વિવાદ અને ધાર્મિક વાડાઓ દૂર થાય. સમાજમાં સહિષ્ણુતા આવે. કાયદા દ્વારા આપવામાં આવેલી છૂટ થી દરેક માણસ પોતાનો ધર્મ પાળવા માટે મુક્ત છે. ભારત ધર્મનિરપેક્ષ રાષ્ટ્ર હોવાથી આપણે સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. તો આપણે આપણા સૌભાગ્યને સારી રીતે અદા કરીએ. બીજાનો ધર્મ નાનો, ખોટો કે ખરાબના આવા વાડામાંથી નીકળી સર્વધર્મ શ્રેષ્ઠની એક નવી માનસિક પરિકલ્પના બનાવીએ.

પ્રસ્તાવના:-

સામાન્ય રીતે સહિયારો શબ્દ ખૂબ જ પ્રચલિત અને જાણીતો છે. સહિયારા શબ્દ સાથે જોડાવવાની ભાવના અનેલાગણી રહેલી છે. આપણા સહિયારા સંબંધોમાં અહિં બે ધર્મ વચ્ચેના સંબંધો જાણવાનો પ્રયાસ છે. હાલ ચાલી રહેલી પરિસ્થિતિ પ્રમાણે હિન્દુ-મુસ્લિમ ધર્મ વચ્ચેનાસંબંધોને સહિયારો કહેવો તે મારા મન “રણમાં ઉગેલા ગુલાબ” સમાન છે. પરંતુ આપણે તે ન ભુલીએ કે, આ હજુ પણ સત્ય છે સાંપ્રત સમયમાં પણ હિન્દુ-મુસ્લિમવચ્ચે સામાજિક સંબંધો ટક્યા છે. બન્ને ધર્મના લોકોએ તે સંબંધો બખુબી નિભાવ્યા પણ છે. સામાજિક સંબંધો કોઈ એક પ્રદેશ, દેશ માટે નહિ પરંતુ સમગ્ર માનવજાત માટે અતિ મહત્વના છે. આદિ માનવ જે પ્રાચીન યુગમાં અતિક્રુરતા માટે જાણીતો હતો જેના કારણે દરેક મનુષ્ય સતત ભયમાં જીવતો ત્યારે એક વિકસેલી પરંપરા એટલે સામાજિક સંબંધ સામાજિક સંબંધ કોઈ વિકસેલી પરંપરા નથી, પરંતુ કરોડો વર્ષોના પ્રક્રિયાના અંતેમળેલી એક અતિમુલ્યવાન ભેટમાનવ પાસે છે. આમ મધ્યકાળમાં જ્યારે વિવિધ પ્રદેશોમાં શાસન ધર્મના આધારે થતું ઉપરાંત

કાનૂન, કાયદાઓ, અર્થતંત્ર પણ ધર્મપ્રધાન હતું ત્યારે પણ અનેક હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતાના કિસ્સા જોવા મળે છે. જ્યારે અત્યારે વિવિધ દેશો ધર્મ નિરપેક્ષ થયા છે. માનવતાનું મુલ્ય વિશ્વમાં સૌથી ટોચ પર છે.

સંશોધન પ્રદ્વતિ:-

પ્રસ્તુત પેપરમાં હિન્દુ-મુસ્લિમ વચ્ચેના સહિયારા સામાજિક સંબંધોની એક ઝાંખી કબવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. સંપૂર્ણ લખાણ સેકન્ડરી ડેટા પર આધારિત છે.

સંશોધનના હેતુઓ:-

૧. હિન્દુ-મુસ્લિમ ધર્મના લોકોના સંબંધોમાં સમાજ
૨. હિન્દુ-મુસ્લિમ સંબંધોમાં શિક્ષણનું મહત્વ
૩. હિન્દુ-મુસ્લિમ સંબંધોમાં ધર્મ અને સમાજ

સમાજ :-

મુખ્યત્વે આપણી ભારતીય સંસ્કૃત ભાતીગળ રહી છે. જેમાં ‘વિભિન્ન ધર્મો, વિભિન્ન ધર્મોના વિભિન્ન ઉત્સવો, પ્રસંગો, ચિત્રો, કલા, વૈવિધ્ય પૂર્ણ, પહેરવેશ તથા વિવિધ પ્રકારે ભાષા અને બોલી છે. ભારત બિનસાંપ્રદાયિક દેશ હોવાથી આપણા મૂળભૂત અધિકાર મુજબ દરેકને ધર્મ પાળવાની સ્વતંત્રતા છે. જેથી દરેક ધર્મનું અને સાંપ્રદાયનું અહિં સમાન મૂલ્ય રહ્યું છે. આપણે અહિં મુખ્ય બે ધર્મની વાત કરીશું. જે ધર્મ છે હિંદુ અને મુસ્લિમ. હિંદુ ધર્મ અને મુસ્લિમ ધર્મ એકબીજા સાથે પરસ્પર સંકળાયેલ છે. પરંતુ ક્યાંકને ક્યાં વાદ-વિવાદ, ધાર્મિક -ભેદ ઉપરાંત રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિના લીધે ઘર્ષણમાં આવેલ બે ધર્મ છે. પરંતુ આપણે તે ન ભુલવું જોઈએ કે માનવતાથી મોટો કોઈ ધર્મ નથી. માણસ જન્મથી કોઈ ધર્મ કે નામ સાથે જન્મતો નથી. પરંતુ તે જ્યાં જન્મ લે છે ત્યાં તેને નામ અને ધર્મ મળે છે. જેથી તે મુજબ તેનું પાલન-પોષણ અને ઘડતર થાય છે. આ જ વાતને આપણે કાન્તિ ચારના પુસ્તકમાંથી સમજીએ તો.....

ઝકરિયા આખાયે પુસ્તકમાં એ વાત વારંવાર ઘૂંટતા રહ્યા છે કે આ બંને કોમ સદીઓથી અહીં સાથે રહેતી આવી છે અને અહીં એમની સહિયારી સંમિશ્રિત સંસ્કૃતિ પાંગરી છે. એક અહીં આ કુણાલ બસુને ટાંકીને તેઓ કહે છે કે, “હું ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરું તોયે હિંદુ અને મુસ્લિમ સાથે-સાથે જે એક સરખાં કલ્પના-ઉક્રયનો ને મનોરાજ્યો, સંવેદનાઓ ને અનુભૂતિઓ, હઠિયાં સ્પંદનો વગેરે સેવ્યાં છે, તેમને હું જુદાં કઈ રીતે પાડી શકું ? રુમી અને કાલિદાસ સાથે-સાથે ન હોય, તો વિરહ કેટલો બધો સ્પંદન-શૂન્ય થઈ પડે ! શકુંતલાની ઝલક વિના લયલા કેટલી બધી બાવરી-બાવરી લાગે ! તોરણયુક્ત પર્સિયન કમાનથી મઢાયેલો ન હોય, તો સ્તુપ કેવો સામાન્ય લાગે ! પંચતંત્ર અને તુતીનામાની બોધકથાઓ વગર નૈતિકતા કેવી મામૂલી થઈ પડે ! શું હું ઊગતા સૂર્યને ભૂલીને બીજાના ચાંદની કલ્પના કરી શકું ? બધું એકમેક સાથે કેટલું બધું સુમિશ્રિત થઈ ગયું છે, એકમેક સાથે કેટલું બધું રસાઈ ગયું છે! તેમાંનું કાંઈ પણ અભિલાઈને ખંડિત કર્યા વિના હું દૂર ન કરી શકું, હરગિજ ન કરી શકું.”

હિંદુ ને મુસ્લિમ બંને એક જ પરિવારના છે. બંનેના પૂર્વજો અહીં જ જન્મ્યા છે, બંને પણ અહીં જ જન્મ્યા છે. ધર્મ બંનેને દૃઢ બંધનથી બાંધે, છૂટા ન પાડે. ભારતનો મુસલમાન ઈલોરા ને અજંતાના કલાવૈભવ માટે તથા હિંદુ તાજમહાલની સુંદરતા ને ભવ્યતા માટે ગર્વ લીધા વિના રહી જ ન શકે. આ બધી આપણી સહિયારી વિરાસત છે.

આમ, આપણી ભારતભૂમિ હંમેશા બન્ને ધર્મને સાથે રહી ચાલી છે. આપણી સંસ્કૃતિ, સમાજવ્યવસ્થા અને તે માનવધર્મના ભાવ ને લીધે આજે ધાર્મિક એકતા જે છેતે ટકી શકી છે. તેમને હચમચાવવા થતા પ્રયાસોથી આપણે સૌ વાકેફ છીએ, તેમ છતાં જ્યાં હિન્દુ- મુસ્લિમ પ્રથા સાથે રહે છે, સહવાસ કરે છે. અને વર્ષોથી એકબીજાના સંપર્કમાં છે. તેઓ વચ્ચે ગાઢ-મિત્રતા, પારિવારિક સંબંધો હોય તેમાં નવાઈ નથી. આ વાતની સહમતી શરીફાબેન વીજળીવાળા એ પુરાવી છે. “ ગામડામાં મોટા થવાને કારણે ધર્મ બધાના ઘરના ઉંબરાની અંદર જ રહેતો... ગણેશ ચોથે અમારા ઘરે તપેલું લાડવાથી છલકાઈ જાય ને ઈદના દિવસે એ બધા ઘરોની ગણતરી પ્રમાણે જ ખીર બને ગુરૂકુલમાં ભણવાને કારણે જે શુદ્ધ, શાકાહારી બનવાનું નકકી કર્યું ત્યારે

બા કંઈ ન બોલી... પણ મારા ચાંદલા સામે એને વિરોધલાંબો ચાલેલો, 'અલ્લા કપાળો ડામ દેશે વાળી ધમકીહવે જોકે એ ભૂલી ગઈ છે કુંકેટલી આડીછું એ હવે એણે સ્વીકારી લીધું છે. એટલે જમારા બદલાની માનતાપણ એ જ રાખે છે.

શરીફાબેનની આ વાત હજુએ આ સમયમાં પણ જીવંત છે ઘણી જગ્યાએ હિન્દુ-મુસ્લિમ સહવાસ સાથે કરે છે. ત્યાં બધા જ સામાજિક, આર્થિક વ્યવહારોબંને કોમના લોકો સાથે મળીને કરે છે. આપણે આપણી સંસ્કૃતિની સાચી ઓળખ જ ત્યાંકેળવીએ છે.

આમ, સામાજિકજીવન રહેન-સહન અને સમાજ દ્વારા ધર્મ-ધર્મ પ્રત્યેની માણસની માનસિકતા બદલાઈ છે અને માણસ પોતાના ધર્મ ને બદલે માનવધર્મને મહત્વનો સમજે છે. પરંતુ જ્યારે માણસ વર્ષોથી સાથે રહે છે. એકબીજાની પેઢી દર પેઢીને ઓળખે છે અને સામાજિક સંબંધ નિભાવે છે મદદરૂપ બને છે ત્યારે સમાજમાં ધાર્મિક એકતા વધી છે. સમાજનું કામ ધાર્મિક એકતા જાળવવાનું પણ છે જે માણસાઈ, લાગણી વ્યવહાર, દયા જેવા નામોથી જળવાયું છે.

શિક્ષણ:-

શિક્ષણ એ વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વના ઘડવા માટેની ઉત્તમ માધ્યમ છે. શિક્ષણથી વ્યક્તિનો વિકાસ થાય છે. તેનામાં નૈતિક મૂલ્યોનું સ્થાપન થાય છે. સામાજિક મૂલ્યોની વૃદ્ધિ થાય છે. નૈતિક - સામાજિક મૂલ્યોની વૃદ્ધિથી વ્યક્તિનું જીવન સુદૃઢ બને છે આવો વ્યક્તિ એક સ્વસ્થ અને સુંદર રાષ્ટ્રનું નિર્માણ કરી શકે છે.

મહાત્મા ગાંધીજીના કહેવા મુજબ. 'જ્યારે આપણે એક પુરૂષને શિક્ષણ આપીએ છીએ તો આપણે માત્ર પુરૂષને જ શિક્ષિત કરીએ છીએ પરંતુ જ્યારે આપણે એકે મહિલાને શિક્ષણ આપીએ છીએ ત્યારે આપણી આખા પરિવારને શિક્ષિત કરીએ છીએ.' આમ, શિક્ષણ મેળવવા જેટલી મહત્વતા પુરૂષની છે તેટલી જ મહત્વતા સ્ત્રીની પણ છે. સ્ત્રીને શિક્ષણ આપવું પણખૂબ જ જરૂર બાબત છે. જ્યારે સ્ત્રી શિક્ષિત બને છે. ત્યારે સારો બાળ વિકાસ તેનામાં મૂલ્યો અને સિદ્ધાંતોનું ઘડતર કરે છે.

શાળાઓમાં પ્રાર્થનાઓ થાય તે સર્વધર્મની થાય છે કે કરવી જોઈએ. જેનાથી બધા જ ધર્મો પ્રત્યે બાળ માનસમાં ભાવ અને આત્મિક લાગણી ઉદભવે બધા જ ધર્મોના બાળનો સાથે શિક્ષણ લેવાથી તેઓમાં ધાર્મિક તહેવારો, પ્રસંગો ધાર્મિક લાગણીની આપ-લેથાય જેનાથી બાળકો એકબીજાના ધર્મ વિશે સભાન થાય. એક બીજાના ધર્મને ઓળખે, જાણે અને આદર રાખે. શાળાઓમાં થતા સમુહ ભોજન (મધ્યાહન ભોજન) જેવા કાર્યક્રમોથી બધા જ ધર્મના બાળકો સાથે જમે છે અને ગુજરાતી કહેવત મુજબ "અન્નભેગા તેના મન ભેગા" એક-બીજાસાથે સાનુકુલન સાધે. બાળકોના પાઠ્યપુસ્તકોમાં આવતા પાઠો, કાવ્યો દ્વારા એક-બીજાના ધર્મ વિશેની જાણકારી મેળવે છે. મુગલ સામ્રાજ્ય મુગલ રાજાઓ, હિન્દુ-રાજવીઓ, હિન્દુ રજવાડાઓ વગેરેના પાઠોઈતિહાસ દ્વારા ભણી ભારત ભૂમીમાં કેટલા રાજાઓ, મુગલો થઈ ગયા તેમની જાણકારી લે છે. હિન્દુ, મુગલ રાજાઓ ધર્મ માટે નહિ માત્ર ને માત્ર સત્તા માટે રાજકરવા યુદ્ધોકરતા તેમની બાળકોને જાણ થાય. અને રાજસત્તા માટે યુદ્ધો કરવામાં તેઓ ધર્મને ક્યારેય વચ્ચે લાવ્ય નથી તેવું બાળ માનસમાં સ્પષ્ટ શિક્ષણ દ્વારા થાય.

સામાજિક સમરસતા લાવવા માટે શિક્ષણમાં મુકવા જેવી બાબતોને લેખક મોના પૃથુ પોતાના e-book universal education for social harmonyમાં નીચે મુજબની બાબતો જણાવે છે

સામાજિક સમરસતાના આ ભારે બોજને વહન કરવા માટે શિક્ષણને સક્ષમ બનાવવા નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં રાખવામાં આવવી જોઈએ.

- પાઠ્ય પુસ્તકોને પૂર્વગ્રહો અને રૂઢીવાદ (બીબાઢાળ)થી મુક્ત કરી એક શક્તિશાળી બળ બનાવવું જોઈએ. જે રાષ્ટ્રીય એકીકરણને મજબૂત કરે.
- શાંતિપૂર્ણ શિક્ષણને અભ્યાસનું મુખ્ય હાર્દ બનાવી શકાય. મહાત્મા ગાંધીએ કહ્યું હતું કે, "યુવાન મગજને શીખવવામાં આવેલા શબ્દોની શક્તિ દ્વારા જ શાંતિ લાવવી શક્ય છે."
- ગૌરવપૂર્ણ જીવન માટે જરૂરી મૂળભૂત માનવ મૂલ્યો આપી મનને સંવેદનશીલ બનાવવા મૂલ્ય શિક્ષણ પણ આપી શકાય છે.

- શૈક્ષણિક પ્રક્રિયામાં પાયાના અધિકારોના અભિગમનો સમાવેશ થવો જોઈએ.
- શિક્ષણને સર્જનાત્મક બનાવવા અને પ્રયોગો તથા આંતર-શિક્ષક પ્રયાસોને પ્રોત્સાહિત કરવાની જરૂર છે જેથી જ્ઞાન સર્વગ્રાહી બને.
- ઇતિહાસના શિક્ષણમાં ચોક્કસ પ્રકરણો ઉમેરી શકાય કે જે ભારતીય સંસ્કૃતિની અનેકતામાં ભિન્નતા પર ભાર મૂકે અને જુદા-જુદા સમુદાયો વચ્ચેની ઐતિહાસિક એકતા વિશે જણાવીને લોકોના મનમાંથી કોમવાદના પૂર્વગ્રહને દૂર કરે.
- ઇતિહાસનું શિક્ષણ ૧૯૪૭ સાથે સમાપ્ત થવું જોઈએ નહીં પરંતુ તેનાથી આગળ વધવું જોઈએ. જેથી કરીને બાળકો સમજી શકે. ભૂતકાળની ઉકળતી નફરત હજુ પણ આપણા જીવન પર કેવી અસર કરે છે અને તાજેતરના ઇતિહાસને પણ અભ્યાસક્રમમાં સમાવવો જોઈએ.
- શિક્ષણ વધુ સમાવિષ્ટ બનાવવા માટે open schoolingને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ.
- માનવ અધિકારને અભ્યાસનો ભાગ બનાવવો જોઈએ.
- અભ્યાસક્રમની પુનઃરચના કરતી વખતે, રાષ્ટ્રીય એકતા અને સામાજિક સમરસતાના ઉદ્દેશ્યોને ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ. પ્રાથમિક શાળાના સ્તરે કવિતાઓ અને વાર્તાઓ દ્વારા અને માધ્યમિક શાળાના સ્તરે મહાન નેતાઓનાં નિબંધો અને ભાષણો દ્વારા કોમવાદી એકતાને શીખવવાનું સમાવી શકીએ.
- ખાસ કરીને, વિદ્યાર્થીઓને તેમના પોતાના સમુદાય/ધર્મ સિવાય અન્ય લોકોના સમુદાય/ધર્મમાં સામાજિક કાર્ય કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ.
- તમામ ધર્મોના ધાર્મિક પુસ્તકોના વિભાગો અંતર્ગત ધર્મો મૂળભૂત એકતા શીખવે છે. જે તમામ પ્રેમ અને કરૂણા શીખવે છે.
- શિક્ષણને વ્યાવસાયિક બનાવવું જેથી યુવાનોને રોજગારી મળે અથવા તો તે રોજગારી મેળવતા થાય.

આમ, શિક્ષણ દ્વારા કોમવાદની સમસ્યાનો હલ લાવી શકાય. લોકોના માનસમાં શિક્ષણ અને જાગૃતિથી નવા વિચારો અને ચિંતન-મનન કરવાની ક્ષમતાથી સાચા-ખોટાની પરખ પણ થઈ શકે. જેથી માનવતાવાદી માનસ બને અને ધર્મ-ધર્મ પ્રત્યે આદર-ભાવ પ્રેમ વધે.

ધર્મ:-

ટકાવવું, આધાર આપવો, પોષવું - એ ધાતુમાંથી આ શબ્દ નિષ્પજ્ય થયો છે. આધાર આપનાર, ટકાવનાર તરીકે આ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. અન્યત્ર તેનો અર્થ ધાર્મિક વિધિ જણાય છે. (ઋગ્વેદ ૧.૨૨.૧૮; ૫.૨૬.૬; ૮.૪૩.૨૪; ૮.૪૧.૧) સિંગમંડ કોઈડનાં મતે, “ધર્મ જગત પ્રત્યેનો અવૈજ્ઞાનિક, બાલિશ, સત્તા વીંઝતો, ઈચ્છાપૂર્તિ માટેનો અભિગમ છે. બીજી તરફ માર્ક્સ કહે છે કે, ધર્મ લોકો માટેનું અફીણ છે. તેમને એટલા વિક્ષિપ્ત કરી નાખે છે કે પોતાની સાથી સમસ્યાઓની ચિંતા જ એ કરતા નથી, અથવા ધર્મ એવી શક્તિ છે જે માનવતાને પાપથી મુક્ત કરે છે એ પણ કાર્યપરક વ્યાખ્યા છે.” મૂળ તો ધર્મ સાથે માનવને દ્રઢ નાતો છે. સમાજ જીવનમાં માનવીને ટકાવી રાખવા અને સારા કાર્યો કરવા ધર્મ પ્રેરણા આપે છે. ધર્મમાં ક્યાંક સલામતી તો ક્યાંક ડરની લાગણીનાં લીધે માણસ હંમેશા ધર્મનો સહારો લઈ ધર્મનાં પાલે છે અને પોષે પણ છે. ભારતમાં માણસને ધર્મ પાળવાની છૂટ હોવાથી દરેક માણસ પસંદગી મુજબ ધર્મ પાળે છે. શ્રદ્ધાનુસાર તેને વર્તે છે. ભારતમાં મુખ્યત્વે હિન્દુ, મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તી, જૈન, બૌદ્ધ, શીખ વગેરે જેવા ધર્મો રહેલા છે. અહીં આપણે મૂળ વાત હિન્દુ-મુસ્લિમ ધર્મની કરવાની છે. અભિલાસ દાસનાં મત મુજબ, “હિન્દુ ધર્મ નથી, ઈસ્લામ, ખ્રિસ્તી, બૌદ્ધ, જૈન વગેરે ધર્મ નથી. ધર્મ તો તે છે જે કોઈ દેશ તથા કાળમાં નથી બન્યો, પરંતુ બધા સમયમાં અને માનવીની પુરી સભ્યતામાં વ્યાપ્ત છે. બે માણસ જ્યારે મળે ત્યારે એકબીજા સાથે સારો વર્તવા કરે એ જ ધર્મ છે. પૃથ્વીનો ધર્મ કઠોર છે. પાણીનો શીતળ, આગનો ગરમ તથા વાયુનો કોમળ, આ રીતે જીવનો ધર્મ જ્ઞાન છે. આપણું જ્ઞાન જે બતાવે તે ધર્મ છે. આપણે પોતાના જ્ઞાન-ધર્મને દબાવી પ્રલોભન તેમજ ભયથી ખોટું કામ કરીએ છીએ. જો ભય અને

પ્રલોભન છોડી દઈએ તો પોતાના અંતર જ્ઞાન પ્રમાણે ચાલી આપણે સાચા ધાર્મિક થઈ શકીએ છીએ. કબીર સાહેબ કહે છે કે “જેના રદયમાં ધર્મ સદા વસે છે તે રામ કસોટીથી પોતાને હંમેશા કસે છે.”

ધર્મ માણસને જીવદયા, પશુ પ્રેમ શીખવે છે, ધર્મનાં નામે થતી હિંસાને કોઈ ધર્મ કે ધાર્મિક પુસ્તક છૂટ આપતા નથી. ધર્મ એકતા શીખવે છે. “મીરા, સૌદા, ગાલિબ અને અનિસ, સૂરદાસ, તુલસીદાસ અને કબીરજી વગેરે આ પરંપરાની જ કડી છે. ફારસીના એ બે શબ્દોને કેવી રીતે ભૂલી શકીએ જેનો પ્રયોગ મીરા, તુલસી અને સૂરદાસે કર્યો છે? આ શબ્દો આપણા સાહિત્યમાં વણાઈ ગયા છે, ઓતપ્રોત થઈ ગયા છે. એક જ ઈંટ ખસેડી લો તો સાહિત્યની આખી ઈમારત કડકભૂસ કરતી તૂટી પડશે.” આ જ વાત કાંતિ શાહનાં પુસ્તકમાં પણ છે. “ભારતનાં મુસ્લિમોને જેટલું ઈસ્લામ સાથે લાગે વળગે છે, તેટલું જ આ ભારતભૂમિ સાથે પણ લાગે લાગે વળગે છે. તેઓ પણ હિંદુઓ જેવા જ આ ભૂમિનાં સંતાનો છે, ભલેને એમની ધર્મનિષ્ઠાનું સ્થાન બહાર હોય ગુરૂ ગોવલકર એમ શું કામ કહે છે તમે અમારામાં ભળી જાઓ તો જ ભારતીય ગણાઓ, અને નહીં તો તમે પરદેશી, આ શબ્દનાં નારા કેવી વાહિયાત વાત છે. અમે ભારતીય મુસ્લીમો અમારા ધર્મ ઈસ્લામ પ્રત્યે પુરેપુરી દ્રઢ નિષ્ઠા ધરાવીએ છીએ અને સાથોસાથ અમારી માતૃભૂમિ એવા ભારત પ્રત્યે પણ એવી પૂરેપૂરી દ્રઢ નિષ્ઠા ધરાવીએ છીએ. અમે મુસ્લિમ પણ છીએ અને ભારતીય પણ છીએ. જેમ એક અંગ્રેજ ઈંગ્લેન્ડની ભૂમિનો પણ છે અને ખ્રિસ્તી પણ છે, અને એની પૂણ્યભૂમિ ઈંગ્લેન્ડની બહાર જે રુસલેમમાં પણ છે આમાં વિરોધાભાસ ક્યાં છે?

આમ હિન્દુસ્તાનની ભૂમિમાં જન્મેલ તમામ વ્યક્તિ ધર્મ જે હોય તે પણ મૂળ ભારતીય છે. ભારતને શિરોમાન્ય રાખી બધા જ ધર્મની અર્ચના, પૂજા તથા પાલન કરે છે. હિન્દુ ધાર્મિક ગુરુઓ, સંતો તથા મુસ્લિમ સૂફીસંતો બધા જ હિન્દુ સર્વધર્મની વાતને સાક્ષી પૂરે છે. જ્યારે માણસ બીમાર, લાચાર કે શ્રદ્ધાની વાત આવે ત્યારે દુઃખીજન મસ્જિદ, મંદિર, ગુરૂદ્વારા કે ચર્ચ કશું જોયા વગર જ્યાંથી તેનું દુઃખ દૂર થાય તે સ્થાન શોધે છે. દુઃખનાં સમયમાં ધર્મ કે ધાર્મિક સ્થાન માણસ માટે ગૌણ કે નહિવત વસ્તુ બની જાય છે. હિન્દુ લોકો દરગાહમાં જઈ શ્રદ્ધા મુજબ બંદગી કરી આવે છે. અને મુસ્લિમ લોકોમંદિરો કે આશ્રમોમાં જઈ કે હિન્દુ ધર્મગુરૂ પાસે જઈ તેમની દુઃખની સ્થિતિ દુર કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ જેને માનવધર્મ સર્વસ્વ બની જાય તેમને ધર્મના વાડામાંથી મુક્તિ મળી જાય છે. સૂફી સંત પ્રેમી (મૂળ નામ બર્કત ઉલ્લાહ લખે છે.

‘ પ્રેમી હિન્દુ તુરક મેં, હર રંગ રહો સમાઈ

દેવલ મસિત મે દીપ એક હી ભાઈ

એટલે કે, ખુદાના રંગે રંગાઈ ગયેલા માનવી નથી હિન્દુ રહેતો નથી. મુસ્લમાન જેમ દેવળ કે મસ્જિદમાં પ્રગટતા દીપકના પ્રકાશમાં કોઈ ભેદ નથી હોતો. ‘ઈશકે ઈલાહી’ જાત-પાત, ધર્મ, સંપ્રદાય, ઊંચ-નીચ કે અમીર-ગરીબના ભેદોથી પર છે.

ટૂંકમાં ધર્મથી જ માણસમાં દયા, ભાવના અને મૂલ્યોનું નિર્માણ થાય છે. ધર્મ સાચા-ખોટા કાર્ય કરવા માટેની પરખ શક્તિ આપે છે. પરિણામે માણસ-માણસ વચ્ચે સુદ્રઢ સંપર્ક અને દયા, પ્રેમ, કરૂણા જેવા ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે. અને માનવધર્મ બધા જ ધર્મોમાં ચઢિયાતો થાય છે. તેથી માણસ પોતાના ધર્મ કરતા માનવધર્મમાં વધુ શ્રદ્ધા રાખે અને ધર્મના વડાઓ, ઝઘડાઓ દુર થાય છે.

ધર્મનિરપેક્ષતા અને કાયદો:-

ભારતીય સંવિધાન બધાને પોતાના ધાર્મિક વિશ્વાસો અને રીત-રીવાજોને પાળવી સ્વતંત્રતા આપે છે. બધામાટેના સરખી ધાર્મિક સ્વતંત્રતા ના આ વિચારનેધ્યાનમાં રાખતા ભારતને ધર્મ અને રાજ્યની શક્તિને એક-બીજાથીઅલગ રાખવાની રણનીતી અપનાવી છે. ધર્મ કહેવામાં આવે છે. ભારતના સંવિધાનના આમુખમાં જ ધર્મ અને ઉપાસનાની દરેક વ્યક્તિને સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી છે. ઉપરાંત બંધારણની કલમ ૨૫ થી ૨૮ માં ધર્મસ્વાતંત્ર્યનો હક આપવામાં આવે છે. આ સિવય બંધારણના નીચે મુજબના અનુચ્છેદમાં ધાર્મિક સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી છે.

ભારતના બંધારણમાં:-

- ભારતીય સ્વંત્રતા અધિનિયમ, ૧૯૪૭:-

આ કાયદા દ્વારા ભારતમાં બ્રિટિશ શાસનનો અંત આવ્યો, અને ભારત અને પાકિસ્તાન નામના બે સ્વતંત્ર ડુમિનિયન તૈયાર થયા. દેશી રજવાડાઓને સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી કે તેઓ ભારત/પાકિસ્તાન ડુમિનિયનમાં જોડાઈ અથવા સ્વતંત્ર રહે.

- અનુચ્છેદ-૬:-
પાકિસ્તાનથી ભારત સ્થળાંતરિત અમુક વ્યક્તિઓના નાગરિકત્વના અધિકારો.
- અનુચ્છેદ-૭:-
પાકિસ્તાન સ્થાંતરિત અમુક વ્યક્તિઓના નાગરિકત્વના અધિકારો
- અનુચ્છેદ-૨૫:-
 - તમામ વ્યક્તિઓને જાહેર વ્યાવસ્થા, સદાચાર, આરોગ્ય અને આ ભાગની જોગવાઈઓના દાયરાઓમાં રહીને ધર્મનાં સંદર્ભે તેના અંતઃકરણની, તેને જાહેર કરવાની, તેનું આચરણ કરવાની તેના અને તેનો પ્રચાર કરવાની સ્વતંત્રતા આપે છે.
 - વ્યક્તિ આંતરિક રીતે પોતાનો ભગવાન સાથે સંબંધ રાખે
 - વ્યક્તિ મુક્તપણે પોતાની ધાર્મિક માન્યતા અને વિશ્વાસ રાખે.
 - આચરણની સ્વતંત્રતા-ઉપાસના, પૂજાવિધિ કરી શકે.
 - પ્રચારની સ્વતંત્રતા
- અનુચ્છેદ-૨૬:-
 - ધાર્મિક અને સેવાના ઉદ્દેશ્યથી ધાર્મિક સંસ્થા સ્થાપવાનો અને નિભાવવાનો અધિકાર
 - ધાર્મિક બાબતોમાં તેના કાર્યોનું સંચાલન કરવાનો અધિકાર
 - સ્થાવર અને જંગમ સંપત્તિની માલિકી ધરાવવાનો અને તે પ્રાપ્ત કરવાનો
 - આવી સંપત્તિ કાયદા અનુસાર વહીવટ કરવાનો
- અનુચ્છેદ-૨૭:-
 - આ અનુચ્છેદ રાજ્યને કરનાં સ્વરૂપમાં એકઠા કરાયેલા જાહેર નાણાંનો કોઈ ચોક્કસ ધર્મની અભિવૃદ્ધિ કે પોષણ માટે ઉપયોગ કરતાં અટકાવે છે. તમામ ધર્મોનાં વિકાસ માટે આ નાણાંનો ઉપયોગ કરવાનો રહેશે.
- અનુચ્છેદ-૨૮:-
 - આ અનુચ્છેદ અમુક શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં ધાર્મિક શિક્ષણ અથવા ધાર્મિક ઉપાસનામાં હાજરી અંગે સ્વતંત્રતા બક્ષે છે. આવી સંસ્થાઓમાં વ્યક્તિને તેની મંજૂરીની વિરુદ્ધ ધાર્મિક શિક્ષણ કે ઉપાસના સમયે હાજર રહેવા માટે દબાણ કરી શકે નહિ.
- અનુચ્છેદ-૨૯:-
 - દેશમાં કોઈપણ ભાગમાં નાગરિકોના કોઈપણ સમૂહને કે જેને પોતાની અલાયદી ભાષા, લિપી અથવા સંસ્કૃતિ હોય તેને સુરક્ષિત રાખવાનો અધિકાર આપે છે. લઘુમતિના હિતોનું રક્ષણ અર્પે છે.
- અનુચ્છેદ-૩૦:-
 - શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સ્થાપવાનો અને તેમનો વહીવટ કરવાનો લઘુમતિઓને હક આપે છે.
- અનુચ્છેદ-૧૫:-
કાયદા સક્ષમ સમાનતા, ધર્મ, જાતિ, જ્ઞાતિ, લિંગ અથવા જન્મસ્થાનને કારણે કરાતા ભેદભાવનો નિષેધ

- અનુચ્છેદ-૧૬:-

જાહેર નોકરીની બાબતોમાં તકની સમાનતા.

સંદર્ભસૂચિ:-

- ૧) શાહ કાંતિ, ૨૦૦૬, મિયાં ને મહાદેવનો મેળ પડશે જ, યજ્ઞ પ્રકાશન વડોદરા.
- ૨) દેસાઈ મહેબૂબ ડો. ૨૦૦૭, સૂફીજનતો તેને રે કહીએ... શતર ગૂર્જર ગ્રંથરામ કાર્યાલય, અમદાવાદ.
- ૩) દાંડીકર મોહન, ૨૦૨૩, આપણો સહિયરો સાંસ્કૃતિક વારસો, પારૂલ દાંડીકર, વડોદરા.
- ૪) વીજળીવાળા શરીફાબેન, ૨૦૧૫, બાની વાતું, ગુર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ.
- ૫) દાસ અમિલાસ, ૨૦૦૮, સંતકબીર & એમના ઉપદેશ, કબીર પારખ સંસ્થાન, અલ્હાબાદ.
- ૬) શાહ કાંતિ, ૨૦૦૪, મિયાં ને મહાદેવનો મેળ પડશે જ, યજ્ઞ પ્રકાશન વડોદરા.
- ૭) ઝકરિયા રફીક, અનુવાદ, દવે પ્રફુલ્લ, ૨૦૧૪, સંવાદિતતા એ જ ધર્મ, યજ્ઞ પ્રકાશન, વડોદરા.
- ૮) શાહ પ્રકાશન, ૨૦૦૨ વસંત-૨૪૭, સેક્યુલર લોકશાહી આદોલન (MSD), નર્મદ મેઘાણી લાઈબ્રેરી, અમદાવાદ.
- ૯) વીજળીવાળા શરીફા, ૨૦૧૮, હાર્મની, યજ્ઞ પ્રકાશન, વડોદરા.
- ૧૦) મહેતા અશોક, પટવર્ધન અચ્યુત, ૧૯૪૫, હિંદનો કોમી ત્રિકોણ, નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ.
- ૧૧) ભારત સરકાર, ૨૦૧૧, ભારતનું સંવિધાન, ચતુર્થ આવૃત્તિ, વિધિ અને ન્યાય મંત્રાલય, ભારત સરકાર.
- ૧૨) <https://standrewscollege.ac.in/wp-content/uploads/2019/11/Fostering-Religious-Harmony-through-Education-As-Enshrined-in-the-Great-Pervasive-Indian-Culture.pdf>
- ૧૩) <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/23311886.2023.2259470★abstract>
- ૧૪) <https://nfch.nic.in/Home/PDF?filename=E-Books%2FUniversal%20Education.pdf>

સ્વાતંત્ર્ય સેનાની શારદાબેન ફુલચંદભાઈ શાહ

Goyal Dhirajkumar Mohanbhai
M.A., GSET (HISTORY)
Ph.D. Scholar, Department of History,
Maharaja krishnakumarsinhji Bhavnagar University, Bhavnagar

Dr. M. J. Parmar
Head of History Department
Maharaja krishnakumarsinhji Bhavnagar University, Bhavnagar

સારાંશ:

ભારતને સ્વતંત્ર કરવાની લડત ઘણા વર્ષો સુધી ચાલી હતી. તેમાં અનેક સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓએ યોગદાન આપેલું છે. દેશના ખુણે ખુણે આ લડત પ્રશરી હતી. તેમાં દેશનાં યુવાનો, સ્ત્રીઓ, વૃદ્ધો અને બાળકોએ સીધી કે આડકતરી રીતે મદદરૂપ બનેલા છે. તેને આપણે સ્વાતંત્ર્ય સૈનિકો તરીકે ઓળખીએ છીએ. આમાના મોટાભાગના સ્વાતંત્ર્ય સૈનિકોથી આપણે પરિચિત છીએ, પરંતુ કેટલા એવા સ્વાતંત્ર્ય સૈનિકો હતા જેમનું આઝાદીની ચળવળમાં મોટું યોગદાન હોવા છતાં તેનાં વિશે આપણે જાણતા નથી. સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય સેનાની ઝાસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ, બેગમ હઝરત મહલ, કસ્તુરબા ગાંધી, કમલા નેહરુ, વિજય લક્ષ્મી પંડીત, સરોજીની નાયડુ, અરુના અસફ અલી અને મેડમ ભીખાજી કામા વગેરે હતા. તેવાજ ગુજરાતમાં વઢવાણના વતની શારદાબેન ફુલચંદભાઈ શાહ હતાં જેમને ભાતનની સ્વાતંત્ર્ય ચળવળમાં મહાત્મા ગાંધીજીના માર્ગદર્શન મુજબ મહત્વનું યોગદાન આપેલું છે. શારદાબેન ફુલચંદભાઈ શાહથી આપણે પરિચિત નથી. તેમનું લગ્ન ૧૪ વર્ષની વયે થયું હતું. સાસરીયા પક્ષમાં સાસુ અને પતી ભારતની આઝાદીની ચળવળના રંગે રંગાયેલા હતા. શારદાબેન પણ પોતાની કૌટુંબીક જવાબદારી નિભાવતાની સાથે પતી એન સાસુના સ્વાતંત્ર્યના કાર્યમાં સાથે જોડાઈને તે સમયે ગાંધીજીના નિર્દેશો મુજબ સ્વાતંત્ર્યની પ્રવૃત્તિમાં જોડાયા હતાં. તેમાં તેઓ લાજ પ્રથા, અશ્વપૃથતા નિવારણ માટે દલિતોના રસોડામાં જઈ રસોઈ કરવી, દલિતોને શાળાઓમાં લાવી શિક્ષણ આપવું, અંગ્રેજો સામે આઝાદીની લડતમાં સક્રિય કામગીરી. દેશી રાજ્યો સામે પ્રજાના અધિકારોની માંગણી વગેરે જેવી સામાજિક અને રાજકીય પ્રવૃત્તિ કરી હતી. સ્વાતંત્ર્યની લડત માટે પતિ ફુલચંદભાઈ શાહને ગાંધીજીના ચીંધા કાર્ય માટે જવનું થયું તો તે પરિસ્થિતિનો પણ હસતા મુખે સ્વીકાર કરી પતિને દેશના નેક કાર્ય માટે વિદાય આપી શારદાબેન જીવન કાળના પાછલા વર્ષોમાં એકલા જીવન વિતાવ્યું હતું. આમ દેશની સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં શારદાબેન ફુલચંદભાઈ શાહે બહુ મોટું યોગદાન આપ્યું હતું.

Keywords: સ્વાતંત્ર્ય સેનાની, અશ્વપૃથતા, કુરિવાજો, શારદાબેન

❖ પ્રસ્તાવના

ભારતને બ્રિટિશ શાસનમાંથી મુક્ત કરાવવા સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓએ ઘણા વર્ષો સુધી લડત ચલાવી હતી. આ ચળવળમાં ભારતના જુદા-જુદા પ્રદેશોમાંથી અનેક યુવાનો, યુવતિઓ, વૃદ્ધો અને સગીરો જોડાયા હતાં. આવા સ્વાતંત્ર્યવીરોનો સંખ્યા બહુ મોટી છે. તેમાં મહાત્મા ગાંધીજી, સુભાષચંદ્ર બોઝ, જવાહરલાલ નેહરુ, સરદાર પટેલ વિગેરે જેવા સ્વાતંત્ર્ય વીરોથી તો ભારત અને મોટાભાગનું જગત પરિચિત છે. તેમજ પુરુષ પ્રધાન સમાજમાં ઘણી બાધી સ્ત્રીઓની ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિમાં ઝંપલાવીને પોતાની શક્તિનો પરચો આપ્યો હતો. આવી સ્ત્રીઓમાં ઝાસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ, બેગમ હઝરત મહલ, કસ્તુરબા ગાંધી, કમલા નેહરુ, વિજય લક્ષ્મી પંડીત, સરોજીની નાયડુ, અરુના અસફ અલી અને મેડમ ભીખાજી કામા. આ બધી સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓ અને તેમની સ્વાતંત્ર્યની ચળવળ વિશેની આપણને સઘળી જાણકારી છે. પરંતુ કેટલાક એવા સ્વાતંત્ર્ય સૈનિકો હતા, જેમણે કેટલીક સ્વાતંત્ર્યતાની લડતમાં બહુમુલી યોગદાન આપેલું છે. છતાં પણ એ લોકો આજની તારીખે પણ એટલા ઉજાગર થયેલા નથી. એવા

વ્યક્તિઓમાંથી સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા દેશી રાજ્ય વઢવાણના મહત્વના એક મહિલા સ્વાતંત્ર્યસૈનિક શારદાબેન ફુલચંદભાઈ શાહ વિશે બહુ ઓછા લોકો જાણતા હશે. જેમણે સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય, કેળવણી, સમાજ સુધારણા, કુરિવાજોને દૂર કરવા અને સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં પુરુષના ખભે-ખભો મિલાવી કારાવાસ અને લાઠીચાર્જનો ભોગ બનેલા. જેથી શારદાબેનના જીવનમાંથી પ્રેરણા લાઈ ભાવી પેઢીમાં સમાજ ઘડતર, રાષ્ટ્ર અને વિશ્વના નિર્માણમાં યોગદાન મળી રહે એ આશયથી તેમના વિશે પ્રસ્તુત સંશોધન લેખમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યું છે.

❖ જન્મ અને લગ્ન પૂર્વેનું જીવન

શારદાબેનનો જન્મ વઢવાણમાં થયો હતો. તેમના જન્મ અને બાળપણ વિશે બહુ ઓછી માહિતી ઉપલબ્ધ છે. ઘરશાળાની બાજુમાં એક ઓરડી હતી. જે સંત કુટીર તરીકે ઓળખાતી, તેમાં પોપટભાઈ સંત તરીકે ઓળખાતા શારદાબેનના ભાઈ રહેતા હતાં અને તે ગાંધીજીના પ્રત્યે ખૂબ માન ધરાવતા હતાં. આથી શારદાબેનના માનસ પર ગાંધીજીના નૈતિક જીવન અને સાત્ત્વિક ગુણોની અસર થઈ હતી. શારદાબેને ત્રણ ગુજરાતી સુધીનો અભ્યાસ કર્યો હતો.

શારદાબેનનું લગ્ન સંવત ૧૯૬૮માં વઢવાણના ફુલચંદભાઈ કસ્તૂરચંદ શાહ સાથે થયું ત્યારે શારદાબેન માત્ર ૧૪ કે ૧૫ વર્ષના હતા. ફુલચંદભાઈના પિતાનું અવસાન થયું હોવાથી લગ્ન ધામ ધૂમથી થયા ન હતા. લગ્ન સમયે પતિ ફુલચંદભાઈ શાહ ભાવનગર કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા. ફુલચંદભાઈ શાહે તેમની જીવન નોંધમાં લખ્યું છે.

“ત્રણ વરસ અગાઉ સગપણ થયેલું. લગ્ન થયાં સુધીમાં એક-બીજાની યોગ્યતાની સમજ અમને નહોતી. અમે મળ્યા પણ નહોતા. વિવાહિત જીવનની જવાબદારીનો મને પોતાને બહુ જ ઓછો ખ્યાલ હતો, અમે પરણ્યા ન હોતા, પણ અમને પરણાવવામાં આવ્યા હતા.”

❖ લગ્ન પછીનું જીવન

વઢવાણના ફુલચંદભાઈ કસ્તૂરચંદ શાહ સાથે શારદાબેનના લગ્ન થયા હતા. ફુલચંદભાઈ શાહ નોંધે છે કે,

“હું કોલેજમાં ભણતો એટલે રજાના દિવસોમાં વઢવાણ આવતો ત્યારે શારદાદેવીને મળી શકતો. વઢવાણમાં લગ્ન મર્યાદાનો રિવાજ અતિ સખ્ત હોવાને કારણે અને દિવસે તો ભાગ્યેજ મળી શકતા. રાત્રે મારા પુસ્તકોમાંથી વાચન કરવાનો કર્યક્રમ થતો અને પાર પડતો. પરંતુ શારદાદેવી તો ઉતાવળે વાંચવાની હિંમત જ ન કરી શકે, કારણ કે તેમ કરે તો પડોશીયો મોટી બૂમરાણ મચાવી મુકે.”

ફુલચંદભાઈ અને તેમની માતા અમરતબેન ક્રાંતિકારી વિચારો ધરાવતા હતા. તેથી શારદાબેનને સ્વતંત્ર વિચારો ધરાવતું કૌટુંબિક વાતાવરણ મળ્યું હતું. આથી લગ્નોત્તર જીવનમાં તેમને સ્વાતંત્ર્યની ચળવળમાં જોડાવા માટેનું કૌટુંબીક વાતાવરણ મળ્યું. આવા વાતાવરણમાં તેમનું જીવન ઘડાયને સ્ત્રી ક્રાંતિકારી તરીકે ઊભરી અવ્યું હતું.

આ સમયે સમાજમાં અનેક કુરિવાજો પ્રચલિત હતા. આવા કુરિવાજોને દૂર કરવાના વિચારો તેમના પતિ ફુલચંદભાઈ શાહના હતા. શારદાબેન પતિના વિચારોને અનુસર્યા હતાં અને કુરિવાજો દૂર કરવા માટે પોતાનાથી જ શરૂઆત કરી હતી. એમ પ્રથમ કાર્ય પત્નીને ઘુઘટમાં રહેવાના રિવાજને શારદાબેને ત્યાગ કર્યો. ત્યાં તે કુટુંબના રુઢિચુસ્તોએ ઠપકો આપ્યો હતો છતા પણ શારદાબેન પોતાના નિર્ણયમાં અડગ રહ્યા હતા. આ રિવાજને તિલાંજલી આપી સામાજિક સુધારાની પ્રવૃત્તિનું પ્રથમ સોપાન તેમને હાસલ કર્યું. ત્યાર બાદ પતિના સામાજિક સુધારા અને સ્વાતંત્ર્યતાના દરેક કાર્યોમાં સાથે જ રહી પોતાનું સંપૂર્ણ જીવન તેમાં વ્યતીત કરી દીધું હતું. ભારતની સ્વાતંત્ર્યનાની ચળવળનું સ્વરૂપ તે સમયે બે પ્રકારનું હતું. હિંસક અને અહિંસક ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલેના અહિંસક રાજકીય વિચારોને વળેલા ગાંધીજીના સાનિધ્યમાં જોડાઈ ગાંધીજીના દેશભક્તિના ૧૯૨૧ના મંત્રને ગાંધીજીની બહેનોની સ્વાતંત્ર્યની જૂથમાં સામેલ થઈ બહેનો સાથે ગામડે-ગામડે જઈ ત્યાં પ્રચલિત લાજપ્રથાની ચુસ્ત પરંપરા હોવા છતા, ઉઘાડા મુખે રાસ લેતા. જેના થકી ત્યાંની સ્ત્રીઓમાં તેમને વર્ષોની ચાલી આવતી આવી કુ પ્રથાને દૂર કરવાની પ્રેરણા પૂરી પાડી. તે સમયમાં વઢવાણમાં અશ્વૃશ્યતાનું પ્રમાણ ખૂબ હતું. દલિતોનું સામાજિક જીવન અધિકાર વિહિન હતું. તેમના વસવાટ ગામથી દૂર રાખવામાં આવતા. અને કોઈ શુભ કાર્યમાં તેમને દુર રાખવામાં આવતા હતા. દલિતોના સ્પર્શથી અભડાઈ જવાય એવા

વિચારોથી સવર્ણ દલિતોથી અંતર રાખતા. શાળાઓમાં શિક્ષણની પણ તેમને છૂટ ન હતી. આથી આવી સામાજિક બદીઓમાં સપડાયેલા સમાજને સામાજિક સમાનતાના લાવવા માટે શાતદાબેન કુલચંદભાઈ શાહે ટેક લીધી હતી. પોતાના જીવના જોખમે પણ સમાજની આવી કૂ-પ્રથા દૂર થાય તેવા તેમને કર્યો કર્યો હતા. તેથી શારદાબેન કુલચંદભાઈ શાહે અશ્વૃશ્યતાના નિવારણ કરવા માટે દલિતોના રસોડામાં જઈ રસોઈ કરતા તેનાથી ભગવાનના બનાવેલા સૌ લોકો સમાન છે, તેવો સંદેશો ફેલાવતા હતા. આ કાર્ય કરવાથી રૂઢીચુસ્ત સુવર્ણોએ શારદાબેન અને પતિ કુલચંદભાઈને ઘણું ભોગવવું પડેલું.

સત્યાગ્રહની લડતમાં કુટુંબના એક-બે સભ્યો જોડાયા હોય તેવી ઘટનાઓ બની છે પરંતુ અહીં પતિ-પત્ની ઉપરાંત સાસુ પણ ચળવળમાં જોડાયા હોય તેવી આ એક ઐતિહાસિક ઘટના ગણી શકાય. પતિ ગાંધીજી સાથે આશ્રમમાં રહેવા ગયા ત્યારે હસતા મુખે વિદાય અપેલી. તેવા સમયે શારદાબેન સાસુ સાથે મળીને વઢવાણમાં સેવા સદન નામે ઓળખાતા મકાનમાં રહી પ્રવૃત્તિઓને જીવંત રાખી હતી. કુલચંદભાઈ શાહ જ્યારે કાઠિયાવાડની મુલાકાતે નિકળતા ત્યારે શારદાબેન હંમેશા તેમની સાથે હોય. ઈ.સ. ૧૯૨૮ના બારડોલી સત્યાગ્રહમાં સક્રિય ભાગીદારી નોંધાવી હતી. આ સિવાય ખાખરેચી, મોરબી, ધ્રોલ અને ધ્રાંગધ્રામાં થયેલા સત્યાગ્રહોમાં જોડાયા હતા. રજવાડાઓના વિરુદ્ધ સત્યાગ્રહ કરવાથી તેમને ખટારીમાં બેસાડી રાજની હદની બહાર મુકી આવાવના દાખલાઓ નોંધાયા હતા.

શારદાબેન વિશે કુલચંદભાઈએ એમની જીવનનોંધમાં લખ્યું છે :

“લાખો હિન્દુ પત્નીઓ પોતાના પતિ જે શુભ પ્રવૃત્તિ આદરે તેમાં સહાયભૂત થવું એને પોતાનો સહજ ધર્મ સમજે છે. તે જીવન શારદાદેવીએ પણ મારી પ્રવૃત્તિને વધાવી લીધી. અને

દેશસેવા કે સમાજસેવા મારાથી થઈ શકે છે, તેમાં શારદાદેવી તરફથી હરહંમેશ મદદ મળી છે જ, અને તેથી જાહેર પ્રવૃત્તિનું મારું ગાડું અતિ ચાલ્યું છે.

કુલચંદભાઈના અવસાન પછી વરસો સુધી શારદાબેન “સેવાસદન”માં શાંતિથી રહ્યા. શરૂઆતના વરસોમાં તો ગાંધીજીયંતિ, શિવાનંદજીની તિથિ વખતે સહુ તેમને યાદ કરતાં. પણ સમય જતાં શારદાબેનનું અસ્તિત્વ પણ વઢવાણ અને તેના કર્ચકરો ભૂલી ગયા હતા.

અરવિન્દભાઈ આચાર્ય શારદાબેન વિશે નોંધે છે કે, વરસમાં એક વાર, બેસતા વરસને દિવસે શારદાબેનને પગે લાગવા જતા, ત્યારે તે કહેતા ગયા વરસે તમે આવ્યા હતા, તે નવા વરસે આવ્યા

હુ સાંભળી લેતો. મને પણ તેનની અવાર-નવાર સંભાલ લેવાનું યાદ નહોતું આવતું.

આજે શારદાબેન આપણી વાચ્યે નથી, ત્યારે કોઈ કોઈ વાર “સેવાસદન” યાદ આવે છે.

એ સમયગાળા દરમ્યાન કાઠિયાવાડ વિસ્તારની સ્ત્રીઓમાં જાગૃતિ લાવવામાં શારદાબેનનું સવિશેષ યોગદાન રહ્યું હતું.

ઢેબરભાઈ, રસિકલાલ પરીખ, બળવંતરાય મહેતા અને અરવિન્દભાઈ આચાર્ય સાથે જોડાયેલા રહી તેમના કાર્યોમાં હંમેશા સહકાર આપતા. આઝાદી પછી મોટાભાગના સ્વાતંત્ર્ય સૈનિકો રાજકારણ, સરકારી નોકરી કે અન્ય વ્યવસાયોમાં જોડાયા પણ શારદાબેનતો લોકઉપયોગી કાર્યોમાં કાયમી જોડાયેલ રહ્યા હતા. જીવ્યા ત્યાં સુધી મોટાભાગે પગપાળા મુસાફરી કરી. ખાદીના વસ્ત્રો જ પહેરતા. તેમજ ૩૦ જાન્યુઆરીએ રાષ્ટ્રીય શાળા(ધરશાળા) વઢવાણ અને શિવાનંદજી પુણ્યતિથીએ કુલગ્રામમાં હાજર રહેતા.

આમ, શારદાબેનની વિવિધ પ્રયાસોથી સૌરાષ્ટ્રમાં કેળવણી, અશ્વૃશ્યતા નિવારણ, કુરિવાજો દૂર કરવા, સ્ત્રી સશક્તિકરણ અને રચનાત્મક કાર્યોમાં વધારો થયો.

❖ સંદર્ભ સૂચી

1. શાહ જયાબેન વજુભાઈ, (સંપાદક) 'સૌરાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્ય સૈનિકો અને લડતો', પ્રકાશક દેવેન્દ્રકુમાર દેસાઈ મંત્રી, સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિ સેવા ટ્રસ્ટ રાજકોટ, જાન્યુઆરી ૧૯૮૮
2. આચાર્ય અરવિન્દ, (સંપાદક) 'મૂઠી ઉંચેરી મહિલાઓ', પ્રકાશન મહિલા જાગૃતિ ટ્રસ્ટ સુરેન્દ્રનગર પ્રથમ આવૃત્તી, નવેમ્બર ૨૦૦૧
3. આચાર્ય અરવિન્દ, (સંપાદક) 'ગાંધીના ગોવાળિયા', પ્રકાશક શ્રી વર્ધમાન પ્રિન્ટીંગ અને પ્રકાશન સહકારી મંડળી લી., પ્રથમ આવૃત્તી જૂન- ૨૦૦૧
4. પાઠક રામનારાયણ નાગરદાસ, 'સત્યાગ્રહી શહીદો', વઢવાણ ૧૯૫૫
5. દેસાઈ શંભુપ્રસાદ હ., 'સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ' પ્રવિણ પ્રકાશન રાજકોટ, ચોથી આવૃત્તી ૨૦૧૮
6. ડૉ. જાની એસ. વી., 'સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ', ચોથી આવૃત્તી માર્ચ ૨૦૧૪
7. શુક્લ ભાનુભાઈ, (સંપાદક) 'સામાજિક ઉત્ક્રાંતિના પ્રણેતા'
8. આચાર્ય અરવિન્દ, 'સત્યાગ્રહોનાં સભાંરણા' વઢવાણ ૧૯૮૨
9. રાજગોર શિવપ્રસાદ, 'ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ', અમદાવાદ ૧૯૭૪
10. શાહ કાંતિલાલ, 'ધ્રાંગધ્રાની લોકલડત', અમદાવાદ, ૧૯૭૫

नई शिक्षण नीति और शारीरिक शिक्षा

Dr. Alpa H. Amin

P.T.I

Government Law College,
Maninagar, Ahmedabad

Abstract

प्रस्तावना

इस पेपर में हमने नई शिक्षा नीति (NEP 2020) के बारे में एक अध्ययन किया है हमने नई शिक्षा नीति का उद्देश्य और इस में शारीरिक शिक्षा का क्या महत्व है ये दोनों शामिल कर संशोधन किया है, हमारे परिणामों से पता चलता है की नई शिक्षा नीति और शारीरिक शिक्षा पर पड़ने वाला प्रभाव एक महत्व पूर्ण योगदान है और भविष्य के शोध क्षेत्र में एक आधार प्रदान करता है, हम सभी जानते है कि नई शिक्षण नीति कि तहत स्कूलों और कॉलेजों में शिक्षा निति बनाई जाती है इसी बात को देखते हुए हमारे देश की केंद्र सरकार द्वारा एक नई नेशनल एज्युकेशन पॉलिसी शुरू की गई है, यही नीति इशरो कि प्रधान चिकित्सक **कस्तूरी रंगन** की अध्यक्षता में तैयार की गई है, इस बदलाव कि अनुसार २०३० तक स्कूली शिक्षा में १००% शिक्षा का सार्वभौमिक हो जायेगा ! यह **21 वीं सदी** की पहली शिक्षा नीति है। इस शिक्षा नीति के **पांच आधारभूत स्तंभ** माने गए हैं जो कि निम्न हैं – पहुंच (Access), सामान्य (Equality), गुणवत्ता (Quality), वहनीयता/किफायती (Affordability) और जबाबदेही (Accountability)।

NEP 2020 द्वारा शुरू की गई 5 + 3 + 3 + 4 शिक्षा प्रणाली, स्कूली शिक्षा को चार चरणों में पुनर्गठित करती है, आधारभूत (5 वर्ष), प्रारंभिक (3 वर्ष), मध्य (3 वर्ष), और माध्यमिक (4 वर्ष), जो छात्रों के लिए समग्र, लचीली और बहु-विषयक शिक्षा पर ध्यान केंद्रित करती है। इस नीति का लक्ष्य छात्रों को उनकी क्षमताओं और रुचियों कि अनुसार गुणवत्ता पूर्ण, पूर्ण शिक्षा प्रदान करना है, मुख्य उद्देश्य शिक्षा को अधिक समावेशी, लचीला और आधुनिक बनाना और शिक्षा प्रणाली को रोजगारोन्मुख और ज्ञान आधारित बनाना है।

नई शिक्षा नीति में **शारीरिक शिक्षा** का महत्व बहुत अधिक है और उसके लिए कई रचनात्मक तरीके प्रस्तुत करती है, जो हम पेपर के माध्यम से किये गए संशोधन के आधार पर इस आर्टिकल में विवरण से दर्शाने का प्रयास कर रहे है

कीवर्ड्स : NEP 2020 का उद्देश्य, नवीन शिक्षा नीतिकी मुख्य बातें, शारीरिक शिक्षा और फिटनेस

नई शिक्षा नीति उद्देश्य

नई शिक्षा नीति सिद्धांतों के एक निश्चित सेट पर आधारित है जो भारत के युवाओं को विश्व स्तरीय (world class), उच्च गुणवत्ता (high quality) वाली शिक्षा प्राप्त करने में मदद करेगी। इस नई शिक्षा नीति (न्यू एजुकेशन पॉलिसी) का उद्देश्य सिर्फ जनता को शिक्षित करने तक सीमित नहीं है बल्कि युवाओं को एक जिम्मेदार इंसान बनाना भी है।

नई शिक्षा प्रणाली का मुख्य उद्देश्य युवाओं के बीच अच्छे चरित्र (Good Character) का विकास करना है और उनको एक अच्छा इंसान (Good Human Being) बनना है जो समाज में योगदान दे सके। शिक्षा के प्रमुख उद्देश्यों में से एक तर्कसंगत विचार (Rational Thought) और क्रिया को विकसित करना है, जिसमें करुणा (Compassion), सहानुभूति (Empathy), रचनात्मक कल्पना (Creative Imagination) और नैतिक मूल्य (Ethical Values) हैं।

नई शिक्षा प्रत्येक छात्र की अनूठी क्षमताओं (Unique Capabilities) पर केंद्रित है। यह जीवन के शैक्षणिक और गैर-शैक्षणिक क्षेत्रों में सर्वांगीण विकास के लिए माता-पिता और शिक्षकों की मदद से प्रत्येक छात्र के गुणों को पहचानने और पोषित करने में मदद करेगी।

न्यू एजुकेशन पॉलिसी से छात्रों को मूलभूत साक्षरता और संख्यात्मकता (Foundational Literacy And Numeracy) को प्राथमिकता दी जाएगी। नई शिक्षा का उद्देश्य ग्रेड 3 तक के सभी छात्रों में इसे हासिल कराना है।

नवीन शिक्षा नीति 2020 की मुख्य बातें

- केंद्रीय मानव संसाधन विकास मंत्री **रमेश पोखरियाल निशंक** और सूचना संसाधन मंत्री **प्रकाश जावड़ेकर** ने 29 जुलाई 2020 को नवीन शिक्षा नीति 2020 जारी की।
- 29 जुलाई, 2020 को केन्द्रीय मंत्रीमण्डल (केन्द्र सरकार) द्वारा इस नीति को मंजूरी मिली।
- यह राष्ट्रीय शिक्षा नीति 34 वर्ष पुरानी 'राष्ट्रीय शिक्षा नीति' 1986 को प्रतिस्थापित करेगी।
- यह **21 वीं सदी** की पहली शिक्षा नीति है।
- 'राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020' स्वतंत्र भारत की **तीसरी शिक्षा नीति** है।
- NEP-2020 के तहत केन्द्र व राज्य सरकार के सहयोग से शिक्षा के क्षेत्र पर देश की जीडीपी के 6% हिस्से के बराबर निवेश का लक्ष्य रखा गया है।
- राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 को लागू करने वाला प्रथम राज्य **कर्नाटक** है।
- NEP 2020 बालक को केन्द्र में रखती है तथा सीखने में नवीन परिस्थिति के अनुसार परिवर्तनों पर बल देती हैं।
- यह जिज्ञासा, खेल अनुभव, समस्या समाधान, संवाद को सिखाने में महत्वपूर्ण मानती हैं।
- नवीन शिक्षा नीति 2020 को **27 अध्याय तथा 04 भागों** (स्कूली शिक्षा, उच्च शिक्षा, केंद्रीय विचारणीय मुद्दे और क्रियान्वित मुद्दे) में विभक्त किया गया है।

शारीरिक शिक्षा

शारीरिक शिक्षा के अर्थ पर प्रकाश डालते हैं। सरल शब्दों में कहें तो शारीरिक शिक्षा में नियमित गतिविधियों में संलग्न होकर बच्चे के व्यक्तित्व के पूर्ण विकास और शरीर, मन और आत्मा में पूर्णता के लिए समग्र शिक्षा शामिल है। प्राचीन काल से ही भारतीय शिक्षा व्यवस्था में Physical Education को महत्व दिया जाता रहा है। पहले गुरुकुल में पढ़ने वाले छात्रों को शारीरिक शिक्षा, योग और व्यायाम कराए जाते थे और आज स्कूलों, विश्वविद्यालयों में शारीरिक शिक्षा की पढ़ाई की जाती है! भारत ही नहीं बल्कि दुनिया के अन्य कई देशों में शारीरिक शिक्षा पर काफी बल दिया जाता है! Physical Education न सिर्फ शरीर को स्वस्थ रखने की ओर एक बढ़िया कदम है, बल्कि सफल जीवन के लिए भी ज़रूरी है, स्वस्थ शरीर और स्वस्थ मन ही सकारात्मक सोच सकता है और सफल हो सकता है। इसी मंत्र के साथ भारत सहित पूरी दुनिया में शारीरिक शिक्षा प्रदान की जा रही है।

एनईपी 2020 में शारीरिक शिक्षा का महत्व

विश्व स्वास्थ्य संगठन (डब्ल्यूएचओ) के एक हालिया सर्वेक्षण में पाया गया कि दुनिया भर में लगभग 1.8 बिलियन लोग निष्क्रिय हैं। एक निष्क्रिय व्यक्ति वह है जो प्रति सप्ताह 150 मिनट से कम मध्यम तीव्रता वाली शारीरिक गतिविधि में संलग्न होता है। सर्वेक्षण में अधिक पेशान करने वाली बात यह थी कि 11 से 17 वर्ष की आयु के लगभग 81% बच्चे निष्क्रिय थे। जिस उम्र में बच्चों को सबसे अधिक सक्रिय रहना चाहिए और तरह-तरह के खेल खेलना चाहिए, उस उम्र में वे निष्क्रिय पाए जाते हैं।

1. एनईपी ढांचे में शारीरिक शिक्षा स्कूलों के लिए पाठ्यक्रम में खेल को शामिल करना अनिवार्य बनाती है। यह बच्चों को बेहतर आकार देने, यह सुनिश्चित करने की दिशा में एक महत्वपूर्ण कदम है कि हमारे बच्चे फिट और स्वस्थ हैं और वैश्विक स्तर पर प्रतिस्पर्धा करने के लिए तैयार हैं, शैक्षणिक शिक्षा को शारीरिक गतिविधि के साथ संतुलित करने और स्वास्थ्य, अनुशासन और फिटनेस को बढ़ावा देने के लिए नियमित स्कूल पाठ्यक्रम के साथ खेल को एकीकृत करता है। कोई भी खेल या खेल खेलने से बच्चों का स्वास्थ्य और फिटनेस बेहतर होता है, उन्हें टीम वर्क, अनुशासन और अपने साथियों के प्रति समर्पण सिखाया जाता है और उनके शैक्षणिक प्रदर्शन में सुधार होता है।
2. खेल खेलना और शारीरिक शिक्षा बच्चों के लिए महत्वपूर्ण है और इसे विज्ञान और अंग्रेजी जैसे शैक्षणिक विषयों के समान महत्व दिया जाना चाहिए। इसलिए, खेल को शिक्षा का एक महत्वपूर्ण हिस्सा बनाने पर नीति का ध्यान स्वस्थ और फिट बच्चों के पोषण के साथ-साथ उन्हें भविष्य की चुनौतियों के लिए तैयार करने के साथ भी मेल खाता है।

एनईपी 2020 के अनुसार शारीरिक शिक्षा के लक्ष्य

स्कूल में शारीरिक शिक्षा इस तरह से पढ़ाई जानी चाहिए कि छात्र शारीरिक गतिविधि और खेलों से प्यार करने लगें और इसके लाभों को समझें। एनईपी 2020 के व्यापक ढांचे के तहत, पहली बात उच्च शिक्षा संस्थानों के माध्यम से शारीरिक शिक्षा, खेल और योग को सभी जनता के लिए अधिक सुलभ और उपलब्ध बनाना है। एनईपी में शारीरिक शिक्षा को अनिवार्य बनाने का लक्ष्य है:

एक फिट और स्वस्थ जीवनशैली बहुत जरूरी है और शारीरिक शिक्षा और खेलों की आवश्यकता को कभी भी कम नहीं आंका जा सकता है। खेल खेलने, नियमित व्यायाम करने और सक्रिय रहने से बच्चे स्वस्थ होते हैं और उनमें कई जीवन कौशल विकसित होते हैं। एनईपी ढांचे में शारीरिक शिक्षा के लाभ हैं:

बेहतर शैक्षणिक परिणाम

टीम के खेल, जैसे साइकिल चलाना, ट्रेकिंग, तैराकी, स्केटिंग आदि, मस्तिष्क पर सकारात्मक प्रभाव डालते हैं और शैक्षणिक प्रदर्शन में भी सुधार करते हैं। एक सक्रिय बच्चा कक्षा में अधिक ध्यान देगा, अधिक प्रभावी ढंग से सीखेगा और अनुशासन विकसित करेगा। फुटबॉल या क्रिकेट जैसे किसी खेल टीम का हिस्सा बनकर, बच्चा स्कूल और अपने साथियों से अधिक जुड़ाव महसूस करेगा।

बेहतर सामाजिक कौशल

खेलों में भाग लेने और किसी भी खेल टीम में होने से, बच्चे टीम के खिलाड़ी बनना सीखते हैं, दूसरों के प्रयास और इनपुट को महत्व देते हैं, और अपने संचार कौशल में सुधार करते हैं।

तनाव बस्टर

खेलना या किसी भी प्रकार का शारीरिक व्यायाम तनाव और चिंता को कम करने का एक शानदार तरीका है। अक्सर, बच्चों पर स्कूल का काम और होमवर्क खत्म करने, परीक्षा की तैयारी आदि का बहुत दबाव होता है, इसलिए कुछ घंटे गेम खेलने से बहुत ध्यान भटकता है और मूड अच्छा हो जाता है। यह उन्हें बाद में बेहतर अध्ययन करने के लिए ऊर्जावान और तरोताजा भी बनाता है। चरित्र और व्यक्तित्व का निर्माण करता है, टीम खेल छात्रों में नेतृत्व कौशल विकसित करने का एक शानदार तरीका है, और वे आदेशों और निर्देशों का पालन करना भी सीखते हैं।

फोकस और मेमोरी बढ़ाता है

खेल फोकस, धैर्य और नियम सिखाते हैं। कोई भी शारीरिक गतिविधि या खेल बच्चों को काम पर अधिक ध्यान केंद्रित करने में मदद करता है। वे तेज और अधिक चौकस भी हो जाते हैं, जिससे उनकी याददाश्त बेहतर करने में मदद मिलती है। साथ ही, सक्रिय रहने से कक्षा में बेहतर भागीदारी होती है और जब शिक्षक पढ़ा रहे हों तो अधिक सतर्कता मिलती है।

बेहतर नींद की आदतें

नियमित व्यायाम और खेल से छात्रों के लिए नींद का चक्र उचित होता है और उनकी आदतों में सुधार होता है। वे समय पर सोना शुरू कर देते हैं, पूरे दिन उचित दिनचर्या का पालन करते हैं और समय के पाबंद रहने, जल्दी सोने और स्वस्थ भोजन करने के महत्व को स्वीकार करते हैं।

निष्कर्ष Conclusion

शारीरिक शिक्षा बच्चों के विकास में बहुत महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है, और इसलिए एनईपी 2020 में इस पर उचित रूप से जोर दिया गया है। एनईपी ढांचे में शारीरिक शिक्षा स्कूलों के लिए पाठ्यक्रम में खेल को शामिल करना अनिवार्य बनाती है। यह बच्चों को बेहतर आकार देने, यह सुनिश्चित करने की दिशा में एक महत्वपूर्ण कदम है कि हमारे बच्चे फिट और स्वस्थ हैं और वैश्विक स्तर पर प्रतिस्पर्धा करने के लिए तैयार हैं। बच्चों को खेल खेलने और शारीरिक रूप से सक्रिय रहने के लिए प्रोत्साहित करके, हम उन्हें स्वास्थ्य और धन का आनंद दे रहे हैं।

जब शारीरिक शिक्षा शिक्षा नीति का एक अभिन्न अंग बन जाएगी तभी माता-पिता और शिक्षक इसके महत्व को समझना शुरू कर देंगे और इस पर उचित ध्यान देना शुरू कर देंगे। प्रशिक्षित खेल शिक्षकों, खेल सामग्री और उपकरणों का होना समय की मांग है। और शारीरिक शिक्षा को शैक्षणिक विषयों जितना ही महत्व दिया जाना चाहिए।

संदर्भ

https://en.wikipedia.org/wiki/National_Education_Policy_2020

<https://www.education.gov.in/nep/about-nep>

<https://www.inindiaaa.com/26/12/2024-differences-indias-new-education-policy>

नई शिक्षण नीति और पुरानी शिक्षा नीति

Dr. Hasmukhlal V. Amin
Director, Physical Education
Surendranagar University
Surendranagar

Abstract

प्रस्तावना

नई शिक्षण नीति एक नई शिक्षा का स्वरूप है इसमें कई प्रकार के बदलाव लाया गया है उसमे सभी छात्रों को समाना एवं असरकारक शिक्षा प्राप्त हो और नई दिशा सही दिशा के तरफ भविष्य निर्माण हो, यह मुख्य उद्देश्य से शिक्षा की नींव रखी गई है, इस पेपर के माध्यम से हमने नई शिक्षण नीति का शिक्षा स्वरूप समझने की और इसमें हुए बदलावका संशोधन कर अपने पेपर में प्रस्तुत करने की एक पहल कि है, यह शिक्षा नीति न केवल छात्रों के लिए है बल्कि पूरे **Indian education system** को उन्नत करने के लिए बनायी गयी है, जिसमें छात्र, शिक्षक, अध्यापक और पूरी शिक्षा प्रणाली शामिल है,

पुरानी शिक्षा नीति के तहत, शिक्षा को सरकार द्वारा नियंत्रित किया जाता था, और शिक्षा के लिए धन सरकार द्वारा प्रदान किया जाता था। इस नीति के तहत, शिक्षा को एक मौलिक अधिकार माना जाता था, और सभी नागरिकों को शिक्षा प्राप्त करने का अधिकार था।

हालांकि, पुरानी शिक्षा नीति की कई कमियां थीं, जैसे कि शिक्षा की गुणवत्ता में कमी, शिक्षा के अवसरों में असमानता, और शिक्षा के लिए धन की कमी। इन कमियों को दूर करने के लिए, नई शिक्षा नीति 2020 में लागू की गई थी।

नई राष्ट्रीय शिक्षा नीति स्कूली शिक्षा में 10+2 के पुराने शैक्षणिक ढांचे को संशोधित और उन्नत करेगी। 5+3+3+4 का एक नया शैक्षणिक structure तैयार किया जाएगा जो 3-18 वर्ष की आयु के छात्रों को कवर करेगा। नई राष्ट्रीय शिक्षा नीति में पाठ्यक्रम का पुनर्गठन होगा और पुराने शैक्षणिक ढांचे को बदलकर नवीनतम शैक्षणिक ढांचे (new academic structure) में विकसित किया जाएगा। नई राष्ट्रीय शिक्षा नीति मानवीय नैतिकता और संवैधानिक मूल्यों जैसे सहानुभूति, जिम्मेदारी, आदि सिखाएगी।

कीवर्ड्स : पुरानी शिक्षा नीति, नई शिक्षा नीति, नवीनतम शैक्षणिक ढांचे की आवश्यकता आदि

नई शिक्षा नीति

नई शिक्षा नीति बहुभाषावाद (multilingualism), स्थानीय भारतीय भाषा (local languages of India) और शिक्षण और सीखने में भाषा की शक्ति को बढ़ावा देने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाएगी। संचार कौशल (Communication Skills), सहयोग (Co-Operation) और टीम वर्क जीवन के हर चरण में आवश्यक सबसे महत्वपूर्ण और बुनियादी जीवन कौशल हैं, इन कौशलों को बहुत कम उम्र से शामिल करने के लिए नया शिक्षा पाठ्यक्रम तैयार किया जाएगा। छात्रों को रचनात्मक सोचने के लिए प्रेरित किया जाएगा और आलोचनात्मक सोच को प्रोत्साहित किया जाएगा। यह नीति आज की 'कोचिंग संस्कृति' (Coaching Culture) को प्रोत्साहित करने वाले योगात्मक मूल्यांकन के बजाय सीखने के लिए नियमित रचनात्मक मूल्यांकन पर केंद्रित है।

पुरानी शिक्षा नीति क्या थी?

1968 में भारत की स्वतंत्रता के बाद शिक्षा पर पहली राष्ट्रीय नीति की घोषणा की गई थी। यह कोठारी आयोग की रिपोर्ट (1964-1966) पर आधारित था। इंदिरा गांधी सरकार ने 1968 में शिक्षा पर पहली राष्ट्रीय नीति की घोषणा की थी। इसका मुख्य उद्देश्य 14 वर्ष तक के सभी बच्चों को निःशुल्क एवं अनिवार्य शिक्षा प्रदान करना था।

पुरानी शिक्षा नीति की थियरी

प्राथमिक शिक्षा का उद्देश्य बच्चों को मूलभूत शिक्षा प्रदान करना था, जैसे कि पढ़ना, लिखना और गणित। माध्यमिक शिक्षा का उद्देश्य छात्रों को विभिन्न विषयों में शिक्षा प्रदान करना था, जैसे कि विज्ञान, गणित, सामाजिक विज्ञान और भाषा। उच्च शिक्षा का उद्देश्य छात्रों को विशेषज्ञता प्रदान करना था, जैसे कि स्नातक और स्नातकोत्तर डिग्री प्रोग्राम।

पुरानी शिक्षा नीति के तहत, शिक्षा को सरकार द्वारा नियंत्रित किया जाता था, और शिक्षा के लिए धन सरकार द्वारा प्रदान किया जाता था। इस नीति के तहत, शिक्षा को एक मौलिक अधिकार माना जाता था, और सभी नागरिकों को शिक्षा प्राप्त करने का अधिकार था। हालांकि, पुरानी शिक्षा नीति की कई कमियां थीं, जैसे कि शिक्षा की गुणवत्ता में कमी, शिक्षा के अवसरों में असमानता, और शिक्षा के लिए धन की कमी। इन कमियों को दूर करने के लिए, नई शिक्षा नीति 2020 में लागू की गई थी।

पुरानी और नई शिक्षा नीति में क्या अंतर है?

राष्ट्रीय शिक्षा नीति (एनईपी) 2020 में पुरानी शिक्षा नीति में बच्चों को एक विशेष शाखा में शामिल करने की प्रथा को समाप्त कर दिया गया है। नई शिक्षा नीति शिक्षा के लिए बहुविषयक दृष्टिकोण को बढ़ावा देती है, जिससे छात्रों को विभिन्न स्ट्रीम में विषय चुनने की अनुमति मिलती है और क्रॉस-डिसिप्लिनरी लर्निंग को बढ़ावा मिलता है।

NEP 2020 द्वारा शुरू की गई 5 + 3 + 3 + 4 शिक्षा प्रणाली, स्कूली शिक्षा को चार चरणों में पुनर्गठित करती है, आधारभूत (5 वर्ष), प्रारंभिक (3 वर्ष), मध्य (3 वर्ष), और माध्यमिक (4 वर्ष), जो छात्रों के लिए समग्र, लचीली और बहु-विषयक शिक्षा पर ध्यान केंद्रित करती है।

दोनों नीतियों के बीच कुछ प्रमुख अंतर इस प्रकार हैं

बहुविषयक दृष्टिकोण (**Multidisciplinary approach**) हर बच्चे को विज्ञान और वाणिज्य स्ट्रीम के बीच चयन करने की परेशानी से गुजरना पड़ा होगा। राष्ट्रीय शिक्षा नीति (एनईपी) 2020 में पुरानी शिक्षा नीति में बच्चे को एक विशेष शाखा में शामिल करके सीमित करने की प्रथा को समाप्त कर दिया गया है। नई शिक्षा नीति शिक्षा के लिए बहुविषयक दृष्टिकोण को बढ़ावा देती है, जिससे छात्रों को विभिन्न स्ट्रीम में विषय चुनने की अनुमति मिलती है और क्रॉस-डिसिप्लिनरी लर्निंग को बढ़ावा मिलता है।

समग्र शिक्षा (**Holistic education**)

नई शिक्षा नीति छात्रों के सामाजिक, भावनात्मक, शारीरिक और संज्ञानात्मक विकास पर ध्यान केंद्रित करके बच्चे के समग्र विकास पर जोर देती है। जबकि, पुरानी शिक्षा प्रणाली मुख्य रूप से केवल परीक्षा पास करने और प्रमाण पत्र प्राप्त करने पर केंद्रित थी, जो उस समय आबादी में बुनियादी साक्षरता दर बढ़ाने के लिए पर्याप्त थी, लेकिन भारतीयों की नई पीढ़ी के लिए अपर्याप्त थी।

प्रारंभिक बचपन शिक्षा (**Early childhood education**)

एनईपी 2020 प्रारंभिक बचपन शिक्षा के महत्व को पहचानती है और इसका उद्देश्य 8 वर्ष की आयु तक के सभी बच्चों के लिए गुणवत्तापूर्ण प्रारंभिक बचपन देखभाल और शिक्षा तक सार्वभौमिक पहुँच प्रदान करना है। पुरानी नीति में प्रारंभिक बचपन शिक्षा पर ज्यादा ध्यान नहीं दिया गया था।

व्यावसायिक शिक्षा (**Vocational education**)

राष्ट्रीय शिक्षा नीति व्यावसायिक शिक्षा को मुख्यधारा की शिक्षा में शामिल करने, कौशल विकास और उद्यमिता को बढ़ावा देने पर जोर देती है। पुरानी शिक्षा प्रणाली में डिग्री तो थी, लेकिन कौशल नहीं था। नई शिक्षा नीति ने साक्षरता को बढ़ावा देने के बजाय कार्यबल के कौशल और क्षमताओं को विकसित करने पर अपना जोर बदल दिया है।

प्रौद्योगिकी का उपयोग (**Use of technology**)

पिछले दशकों में संचार प्रौद्योगिकी में भारी उछाल ने दूरस्थ शिक्षा को बड़े पैमाने पर सक्षम बनाया है। एनईपी 2020 में ऑनलाइन शिक्षा और शिक्षा के लिए डिजिटल बुनियादी ढांचे के निर्माण को शामिल करके प्रौद्योगिकी में इस प्रगति का लाभ उठाने की योजना है। पुरानी नीति में शिक्षा में प्रौद्योगिकी के उपयोग पर विचार नहीं किया गया था क्योंकि 1986 में कोई भी नहीं था।

राष्ट्रीय शिक्षा नीति अनुभवात्मक शिक्षा को बढ़ावा देती है, व्यावहारिक प्रशिक्षण और ज्ञान के वास्तविक दुनिया में अनुप्रयोग को प्रोत्साहित करती है। पुरानी नीति मुख्य रूप से रटने और याद करने पर निर्भर थी।

मूल्यांकन (**Assessment**)

राष्ट्रीय शिक्षा नीति में मूल्यांकन प्रणाली में बदलाव का प्रस्ताव है, जिसमें सतत और व्यापक मूल्यांकन की ओर बदलाव और सीखने के परिणामों का आकलन करने के लिए एक नया राष्ट्रीय मूल्यांकन केंद्र शुरू करना शामिल है। पुरानी नीति मुख्य रूप से छात्र की उपलब्धि के माप के रूप में अंतिम परीक्षाओं पर केंद्रित थी।

शिक्षा का माध्यम (Medium of instruction)

भारत में क्षेत्रीय भाषाओं के साथ अंग्रेजी भाषा की तुलना में सौतेला व्यवहार किए जाने के कारण भाषाई विभाजन बहुत बढ़ा हो गया है। यूनेस्को ने 197 भारतीय भाषाओं को 'लुप्तप्राय' घोषित किया है, यह दर्शाता है कि पिछली शिक्षा प्रणाली ने भारतीय भाषाओं के साथ कितना लापरवाही भरा व्यवहार किया। राष्ट्रीय शिक्षा नीति (एनईपी) 2020 में शिक्षा के प्रारंभिक वर्षों में विशेष रूप से शिक्षा के माध्यम के रूप में मातृभाषा या क्षेत्रीय भाषा के उपयोग पर जोर देकर इस मानसिकता को खत्म करने की योजना बनाई गई है।

भारतीय शिक्षा (Indian Education)

भारतीय शिक्षा प्रणाली से गुजरने वाला हर व्यक्ति जानता है कि इसे बाहरी व्यक्ति के दृष्टिकोण से डिज़ाइन किया गया है। पाठ्यपुस्तकों में भारतीय संस्कृति, इतिहास और भारतीय ज्ञान प्रणाली का बहुत कम या कोई उल्लेख नहीं मिलता है। राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 ने पूरी प्रणाली को उसके सार में भारतीय बनाने की आवश्यकता को मान्यता दी है।

स्कूल संरचना (School Structure)

राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 में स्कूली शिक्षा संरचना में बदलाव का प्रस्ताव है। पुरानी 10+2 प्रणाली को एक नई 5+3+3+4 प्रणाली द्वारा प्रतिस्थापित किया जाएगा, जहाँ शिक्षा के पहले पाँच वर्ष आधारभूत चरण पर केंद्रित होंगे, उसके बाद तीन वर्ष की प्रारंभिक शिक्षा और तीन वर्ष की माध्यमिक शिक्षा होगी। अंत में, चार वर्ष की माध्यमिक शिक्षा होगी, जिसमें व्यावसायिक प्रशिक्षण और बहु-विषयक शिक्षा पर जोर दिया जाएगा।

निष्कर्ष Conclusion

इन अंतरों के अलावा, नई शिक्षा नीति में कई अन्य बदलाव भी किए गए हैं, जैसे कि ऑनलाइन शिक्षा को बढ़ावा देना, शिक्षा के लिए तकनीक का उपयोग करना, और शिक्षा को अधिक समावेशी और समानता आधारित बनाना।

वर्तमान 10+2 शैक्षणिक संरचना में 3-6 आयु वर्ग के बच्चों को कवर नहीं किया जाता है क्योंकि कक्षा एक 6 वर्ष की आयु से शुरू होती है। नई 5+3+3+4 संरचना (Academic Structure) में, प्रारंभिक बचपन देखभाल और शिक्षा का एक मजबूत आधार Early Childhood Care and Education (ECCE) 3 साल की उम्र से भी शामिल है। इस नए शैक्षणिक ढाँचे का उद्देश्य कम उम्र से ही बेहतर समग्र शिक्षा, विकास और कल्याण को बढ़ावा देना है।

संदर्भ

https://en.wikipedia.org/wiki/National_Education_Policy_2020

<https://www.education.gov.in/nep/about-nep>

<https://www.inindiaaa.com/26/12/2024-differences-indias-new-education-policy-old-education.html>

Innovative Approaches to Multidisciplinary Education: Integrating English Literature for Holistic Learning

Dr. Madhuben Punjabhai Galchar
Assistant Professor,
Department of English,
Dr. V. R. Godhaniya Arts, Commerce,
Home-Science, I.T. for Girls College, Porbandar

Abstract

This study examines cutting-edge methods of interdisciplinary instruction, with a focus on using English literature to promote all-encompassing learning. The study emphasizes the advantages of integrating literary studies with other fields to foster critical thinking, creativity, empathy, and a better comprehension of complicated situations by looking at a variety of teaching approaches and case studies. Students can make links between literature and other subjects by using literary texts, problem-based learning (PBL), and group projects to thematically integrate important subjects like social justice and environmental sustainability. In addition to improving students' cognitive and emotional growth, this multidisciplinary approach equips them to tackle problems in the actual world from a broad viewpoint. In order to illustrate how integrated curriculum may improve critical thinking, cultural awareness, and multidisciplinary cooperation, the study provides examples of successful implementations. The benefits of including English literature into interdisciplinary education are substantial, notwithstanding the difficulties in striking a balance between breadth and depth, logistical limitations, and evaluation complexity. In order to further enhance the learning process, future directions include utilizing technology, integrating global viewpoints, encouraging lifelong learning, and interacting with communities. The results imply that adding English literature to a multidisciplinary curriculum might improve students' emotional and cognitive growth and better equip them to face the demands of the contemporary world.

Key Words: Multidisciplinary Education, English Literature, Holistic Learning, Thematic Integration, Problem-Based Learning (PBL), Critical Thinking

Introduction

A change to multidisciplinary education, where students are pushed to combine knowledge from multiple professions to handle difficult challenges, has become necessary due to the 21st century's rapid advancements in information and technology. English literature has a special chance to improve transdisciplinary learning because of its rich issues and varied viewpoints. The advantages of encouraging holistic learning via literary studies are highlighted in this research, which looks at creative ways to include English literature into interdisciplinary education. In order to offer a thorough grasp of difficult subjects, multidisciplinary education integrates information and abilities from several fields. This method fosters critical thinking, cross-disciplinary collaboration, and the development of original solutions to pressing issues. Multidisciplinary education seeks to provide a more comprehensive and integrated view of the world by fusing ideas from several disciplines. With its wide range of genres and subjects, English literature provides insightful perspectives on society, culture, and human nature. Students can gain empathy, cultural awareness, and critical thinking skills by integrating literary studies within interdisciplinary education (Nussbaum, 1997). A more comprehensive view of the universe can be fostered by literature's ability to bridge the gap between the humanities and sciences (Snow, 1959). Students may

investigate difficult subjects like morality, identity, and the human condition via literary study, which has applications in many academic fields.

Innovative Approaches to Integrating English Literature

Thematic Integration

Thematic integration is an innovative strategy that may be utilized to include English literature into teaching that encompasses several disciplines. To do this, one must first identify a central subject that is applicable to a number of different fields and then investigate it through literary works. As an illustration, a topic such as "Environmental Sustainability" might be investigated by means of literary works such as Rachel Carson's *Silent Spring* and Margaret Atwood's *Oryx and Crake*, in addition to scientific research on environmental concerns. Students are encouraged to make connections between literature and other subjects via the use of this technique, which ultimately results in a more profound comprehension of the fundamental concept (Gao, 2017). Students may gain a more thorough and nuanced understanding of sustainability by analyzing environmental issues in both literature and science. This has the potential to be a beneficial learning experience.

Problem-Based Learning

Problem-based learning (PBL) serves as an effective approach for integrating English literature within multidisciplinary education. Problem-Based Learning (PBL) entails the presentation of a complex problem to students, facilitating their resolution through the application of knowledge across multiple disciplines (Barrows, 1986). Students may be assigned to examine social justice issues through the analysis of literary texts, including Harper Lee's *To Kill a Mockingbird* and Chimamanda Ngozi Adichie's *Americanah*, in conjunction with historical and sociological research. This method fosters the development of critical thinking and problem-solving abilities in students, while also highlighting the significance of literature in comprehending societal issues (Hmelo-Silver, 2004). Project-based learning enables students to confront real-world issues, examine various viewpoints, and create innovative solutions.

Collaborative Projects

Collaborative projects involving students from various disciplines working towards a shared objective can enhance multidisciplinary learning. A project titled "Technological Innovation and Society" may involve literature students examining dystopian novels such as George Orwell's *1984* and Aldous Huxley's *Brave New World*, alongside engineering students developing technological solutions to current challenges. This collaboration enhances understanding of the relationship between literature and technology, prompting students to reflect on ethical and social implications (Klein, 1990). Collaborative projects enable students to engage in diverse teams, enhance communication skills, and formulate interdisciplinary solutions.

Interdisciplinary Seminars

Interdisciplinary seminars represent a method for incorporating English literature into a multidisciplinary educational framework. Seminars facilitate collaboration among students and faculty across disciplines to examine and critique literary texts within the framework of larger societal issues. A seminar titled "Literature and Human Rights" may encompass discussions of novels such as *The Handmaid's Tale* by Margaret Atwood and *Beloved* by Toni Morrison, in conjunction with readings on human rights law and policy. Interdisciplinary seminars promote critical discussions among students, foster interdisciplinary perspectives, and link literary analysis to practical applications.

Experiential Learning

Experiential learning is characterized by the use of hands-on, immersive experiences that provide students with the opportunity to apply their knowledge in real-world scenarios. Activities

such as literary field excursions, community service initiatives, and creative writing workshops are examples of activities that may be included into experiential learning in English literature. An example of something that can help students better comprehend the cultural and historical backdrop of a novel is taking them on a field trip to historical locations that are linked to the setting of the novel. Students can have the opportunity to apply literary ideas to real-world problems by participating in community service initiatives that involve topics that are discussed in literature. Some examples of such topics are social justice and environmental conservation. Students' engagement and comprehension are both improved via the use of experiential learning since it helps to cultivate a more profound link between literary studies and practical applications.

Benefits of Integrating English Literature

Within the context of interdisciplinary education, the incorporation of English literature offers a number of major benefits that significantly improve the educational experiences of students. To begin, it provides students with the opportunity to strengthen their critical thinking abilities by encouraging them to examine difficult literary works, comprehend subjects with several facets, assess alternative points of view, and produce arguments that are well-reasoned. "Integrating literature into multidisciplinary education enhances critical thinking and problem-solving skills. Analyzing literary texts requires interpretation, inference, and synthesis, which are transferable to other disciplines" (Bloom, 1956).

The second benefit of studying literature is that it helps students develop empathy by exposing them to a wide range of personalities, cultures, and experiences. This gives them the opportunity to have a deeper understanding of human feelings and motives. According to Nussbaum (1997), empathy is extremely beneficial since it encourages cooperation and a more inclusive approach to the process of problem-solving.

Thirdly, English literature encourages students to enhance their creative thinking by exposing them to inventive tales and new storytelling approaches. This encourages students to cultivate their creativity and apply it to a variety of professions (Robinson, 2001). The ability to think creatively is essential for coming up with novel ideas and solutions, which is why it is a talent that is highly valued in schooling that encompasses several disciplines. Furthermore, the incorporation of English literature contributes to the development of a holistic understanding by offering insights into the human condition, culture, and society, which complements the information gained from scientific and technical perspectives (Snow, 1959). Students are encouraged to address the ethical, cultural, and social elements of problems through the use of this holistic approach, which ultimately results in answers that are more both complete and insightful.

Last but not least, the study of English literature serves to introduce students to a wide range of historical settings and cultural backgrounds, so creating cultural awareness, which is an essential component of interdisciplinary education. The capacity of pupils to work together and handle global concerns is improved when they have a better understanding of the many cultural perspectives that exist (Nussbaum, 1997). In general, the incorporation of English literature into interdisciplinary education contributes to the enhancement of students' cognitive and emotional growth, therefore preparing them for the complex and interrelated world that they will eventually experience.

Challenges and Solutions

Balancing Depth and Breadth

The integration of English literature into interdisciplinary education presents a number of obstacles, one of which is striking a balance between the breadth of knowledge from other fields and the depth of study applied to literary works. For the purpose of addressing this difficulty, educators might create courses that place an emphasis on thematic linkages and views that span

many disciplines. Through the utilization of core themes and the encouragement of students to make connections between literature and other subjects, instructors are able to guarantee that students get a complete grasp without compromising the depth of their comprehension.

Logistical Constraints

The incorporation of English literature into a curriculum that encompasses other disciplines can provide a number of logistical challenges, particularly with regard to the scheduling of classes and the coordination of efforts within departments. To get over this obstacle, educational institutions might develop interdisciplinary programs and classes that make it easier for students to work together and coordinate their efforts. In addition to helping to simplify operations and handle logistical issues, designating coordinators or committees to supervise the integration process may be of great assistance.

Assessment and Evaluation

Evaluating students' comprehension of numerous disciplines can be a challenging task when evaluating their performance in multidisciplinary courses. Rubrics and assessment tools that prioritize interdisciplinary competencies, including communication, creativity, and critical thinking, may be created by educators. Educators can offer students valuable feedback and assistance in their interdisciplinary learning journey by emphasizing these abilities. For example, assessment rubrics can be developed to assess students' capacity to analyze intricate themes, communicate their ideas effectively, and establish connections between literature and other disciplines. Incorporating reflective journals and peer assessments can also offer supplementary insights into the interdisciplinary learning experiences of students.

Faculty Training and Development

Incorporating English literature into interdisciplinary education presents a number of challenges, one of which is ensuring that faculty members has the knowledge and abilities necessary to teach across a variety of subject areas. It is possible for educational institutions to solve this issue by offering training and development programs for faculty members that concentrate on interdisciplinary instructional strategies and curriculum creation. By participating in collaborative projects, workshops, and seminars, faculty members can be assisted in the development of successful techniques for incorporating literature into a curriculum that encompasses many disciplines. It is also possible to build a more integrated interdisciplinary program by encouraging faculty members from various departments to work together on the design of courses and the teaching of those courses.

Student Engagement

It can be difficult to get students interested in interdisciplinary classes, particularly if they are used to more conventional, discipline-specific education. Teachers can use active learning strategies like debates, group discussions, and practical projects to increase student participation. Students' motivation and curiosity can also be raised by including varied and pertinent literary readings that speak to their experiences and interests. Giving students the chance to relate what they are learning to personal experiences and real-world problems might help them develop a greater respect for multidisciplinary education.

Conclusion

Integrating English literature into multidisciplinary education offers numerous benefits, including the development of critical thinking, creativity, empathy, and a holistic understanding of complex issues. By employing innovative approaches such as thematic integration, problem-based learning, collaborative projects, interdisciplinary seminars, and experiential learning, educators can create enriching learning experiences that prepare students for the challenges of the modern world. The case studies and strategies presented in this paper demonstrate the effectiveness of combining

literary studies with other disciplines, highlighting the potential for holistic learning through multidisciplinary education.

References

- Nussbaum, M. C. (1997). *Cultivating humanity: A classical defense of reform in liberal education*. Harvard University Press.
- Snow, C. P. (1959). *The two cultures and the scientific revolution*. Cambridge University Press.
- Gao, Z. (2017). "Thematic integration in multidisciplinary education: Exploring environmental sustainability through literature and science." *Journal of Interdisciplinary Studies*, 25(3), 101-118.
- Barrows, H. S. (1986). "A taxonomy of PBL and PBL in medical education." *Education for Health*, 2(1), 51-57.
- Hmelo-Silver, C. E. (2004). "Problem-based learning: What and how do students learn?" *Educational Psychology Review*, 16(3), 235-266.
- Klein, J. T. (1990). *Interdisciplinarity: History, theory, and practice*. Wayne State University Press.
- Bloom, B. S. (1956). *Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals*. McKay.
- Robinson, K. (2001). *Out of our minds: Learning to be creative*. Capstone Publishing.
- Jacobs, H. H. (2016). *The shifting landscape: Curriculum, assessment, and 21st-century learning*. ASCD.
- Johnson, R. (2018). "Innovation and society: Interdisciplinary approaches to understanding technological impact." *Interdisciplinary Journal of Social Science*, 14(2), 48-67.
- Reich, R. B. (2015). "The case for a new liberal arts education." *Daedalus*, 144(2), 14-25.
- Smith, J., & Williams, P. (2019). "Literature and the environment: Integrating literary studies with environmental science." *Journal of Environmental Education*, 33(1), 75-89.

AN ANALYTICAL STUDY OF BLACK MAGIC AND SUPERSTITION ACT, 2024 OF GUJARAT STATE

DR. KALPANA B. RATHOD,
Assistant Professor
LL.M. (Gold Medalist-2013 in Saurashtra University), Ph.D.
J.J.C.E. Trust Sanchalit Law College, Junagadh
Affiliated with Bhakt Kavi Narsinh Mehta University, Junagadh.

ABSTRACT:

Law comes to bring social awakening and awareness in the society and to create a healthy and safe social environment with a view to protecting the common people in the society against the evil and sinister practices thriving on ignorance, and to combat and eradicate human sacrifice and other inhuman, evil, sinister and Aghori practices propagated in the name of so called supernatural or magical powers. Black magic traditionally refers to use of magic or supernatural powers for evil and selfish purpose. Black magic in simple terms refer to the various unspecified supernatural acts done to disorient human beings from its sanity. The links and interaction between black magic and religion are many and varied. The employment of spells, the use of special curses, the burning of objects related to the purported victim and the use of pins with voodoo dolls are some of these objectionable acts practiced in black magic.

KEY WORDS: Black magic, employment, Witchcraft, Supernatural Power, religion, Superstition, inhuman, Aghori, evil

INTRODUCTION

Black magic can be defined as the use of those practices which involve use of supernatural powers or magic for their own selfish motives or purposes and thus deter human minds from its logical quotient. The changing world sometimes present with instances which instill in our minds the very existence of superstition. One of the classical outcome of such superstitious belief leads to the practice of black magic. The propagation of certain ideas of hatred or fear instilled among the people in the name of witch can be dated back to the days when human civilization was in a very primitive stage. People who do not have sound mental health involve themselves in absurd acts which logically sound people refrain from doing so thereby regard such illogical activities as an evil entry in the society. Different places have different situations which have resulted in the emergence of diverse concept of black magic. Some people used the advantage of the popularity of magic to indulge people and spread the ideas of devil or witches. They regard themselves as the 'protector' who has the capability to control the life of the people and therefore the very need to punish these so called protectors result in unification of the society to tackle black magic. Although different societies had different origins, however the end impacts of all these social evils are the destruction of human life and economy.

Superstition, a belief in the supernatural or irrational practices, has permeated human societies for centuries. From avoiding black cats to seeking guidance from astrologers, superstitions manifest in various forms across cultures. While some view superstition as harmless folklore, others warn of its detrimental effects on rational thinking and decision-making.

Superstition, which is an irrational belief that is not based on evidence or reason. Superstitions can be about animals, numbers, colors, natural calamities, or specific behaviors. Some examples of superstitions include:

- Not cutting your nails at night
- Not using a broom after sunset
- Not opening scissors without cutting anything
- Not looking at yourself in a broken mirror
- A black cat crossing your path is bad luck
- Friday the 13th is a day of bad luck
 - History

Superstitions have been around for a long time, and have evolved along with civilizations.

- Causes

Superstitions can be caused by a number of factors, including social values, feeling at the mercy of natural elements, and omens.

- Effects

Superstitions can be a hindrance to society's progress. They can also control people's thoughts and decision-making patterns.

- Scientific attitude

A scientific attitude is essential to overcoming superstitious beliefs

Introduction

SUPERSTITIONS ACROSS CULTURES:

Superstitions vary widely among cultures, reflecting unique beliefs and customs. In some cultures, breaking a mirror brings seven years of bad luck, while others consider it auspicious to wear certain colors on specific days. These beliefs often stem from ancient traditions, folklore, and religious teachings, shaping individuals' behaviors and attitudes.

THE INFLUENCE OF SUPERSTITION :

Superstition can influence various aspects of life, including personal choices, societal norms, and even public policies. Despite advancements in science and technology, superstitions persist, illustrating the enduring power of irrational beliefs. While some find comfort in superstitions, others argue for critical thinking and skepticism to navigate a complex world.

BLACK MAGIC IN DIFFERENT PARTS OF THE WORLD INTRODUCTION

* Superstition refers to any belief or practice that is caused by supernatural casualties, and which contradicts modern science. Superstitious beliefs and practices often vary from one person to another or from one culture to another.

This is not based on real facts these are just thinking of old minds. There are many superstitions in india that don't make any sense but we still, we follow them blindly

For many people, engaging with superstitious behaviors provides a sense of control and reduces anxiety - which is why levels of superstition increase at times of stress and angst.

LEGAL ASPECTS:

→India does not have a central law that specifically deals with black magic, witchcraft, or superstition. However, some states have laws that criminalize black magic and related practices:

→The Constitution of India has several provisions that relate to black magic and superstitions, including:

→Articles 25 and 26

These articles protect the interests of all religions and provide citizens with freedom of religion.

→42nd Constitutional Amendment Act

This act encourages citizens to develop a scientific temperament, humanism, and the spirit of inquiry.

→Article 51 A (h)

This article lists the development of a scientific temper, humanism, and the spirit of inquiry and reform as a fundamental duty for every Indian citizen.

→Article 21

This article guarantees the protection of personal liberty and life.

→In addition to these constitutional provisions, there are also laws against black magic and superstitions in India, including:

→The Maharashtra Prevention and Eradication of Human Sacrifice and other Inhuman, Evil and Aghori Practices and Black Magic Act, 2013

→This criminal law act criminalizes practices related to black magic, human sacrifices, and other acts that may exploit people's superstitions.

→The Prevention of Dreadful Superstitious Practices Bill

This bill prohibits the practice, promotion, or advertisement of black magic and evil practices.

→Constitutional remedy regarding black magic -Article 51 A (h), Constitution of IndiaThe Article 51 A (h) of the Constitution of India, lists "to develop the scientific temper, humanism and the spirit of inquiry and reform" as a fundamental duty for every Indian citizen.

→Maharashtra Prevention and Eradication of Human Sacrifice, other Inhuman and Aghori Practices and Black Magic Act, 2013

This law criminalizes black magic, human sacrifice, and other practices that exploit people's superstitions. It also criminalizes acts such as claiming to perform surgery with fingers or change the sex of an unborn fetus.

→Karnataka Act No. 46 of 2017

→This law criminalizes practices such as forcing someone to perform evil acts, facilitating practices that violate human dignity, and coercing someone to perform fire-walking.

Here are some provisions of the Indian Penal Code (IPC) that relate to superstitions:

→Section 295

Covers malicious acts that are intended to outrage religious feelings or insult a religion or its beliefs. However, the Bombay High Court ruled that charging people under this section for questioning superstitions or traditional authority violates Articles 14 and 19 of the Constitution of India.

→Section 508

Covers causing or attempting to cause someone to do something they are not legally required to do, or to not do something they are legally entitled to do. This can be done by inducing someone to believe that they or someone they care about will be the object of divine displeasure if they do not do as the offender wishes.

→Other laws related to superstitions in India include:

→Article 51 A (h) of the Constitution of India

→The Drugs and Magic Remedies (Objectionable Advertisements) Act, 1954

→Regional laws

→The Indian Penal Code (IPC) does punish crimes related to abduction and murder, but not for harming others through superstitious beliefs.

According to section 508 of IPC, whoever voluntarily causes or attempts to induce any person to do anything which that person is not legally bound to do or to omit to do anything which he is legally entitled to do by inducing or attempting to induce that person to believe that he or any person in whom he is interested.

→The Gujarat government's Prevention and Abolition of Human Sacrifice and Other Inhuman, Evil and Cruel Practices, Black Magic Bill, 2024, provides the following punishments for violations:

Imprisonment: A minimum of six months and a maximum of seven years

Fine: A minimum of ₹5,000 and a maximum of ₹50,000

Cognizable and non-bailable: The offense is cognizable and non-bailable

Aiding and abetting: Attempting to commit or aiding and abetting the commission of an offense is considered the same as committing the offense

The bill also empowers the state government to appoint vigilance officers to detect and prevent violations of the act. These officers will be ranked higher than a police inspector.

The bill was passed in response to a PIL seeking legislation to end black magic and other superstitious rituals, such as human sacrifice. The bill aims to protect people from conmen and imposters who claim to have superhuman powers and promise to treat illnesses or exorcise evil.

HOW TO GET RID OF OR PREVENT SUPERSTITIONS?

If you plan on sticking to cultural superstitions, make sure you know it's only symbolic.

If you choose not to believe, superstition has no weapon against you except for the fear.

Realize that there's no rational proof that these superstitions can affect your life.

Realize that you have the power to make your own luck.

Prove that these superstitions have no basis in reality.

Expect the best instead of the worst.

Read more of science books. Be optimistic. Good food & good sleep will help your mind to be calm & relaxed. Practice Yoga & meditation regularly.

Learn to ignore the urge to act on a superstitious belief.

Seek help if your superstitious beliefs are an indication of OCD (Obsessive Compulsive Disorder).

Know that a superstition only works because you believe in its inherent power.

Spend time with people who are not superstitious.

CAUSES:

* Mass literacy is the prime cause of belief in Superstition as individuals, without the knowledge of modern sciences, often see normal scientific processes as Supernatural.

* Superstitions often are a coping mechanism that help people manage with the unknowns of life and situations out of control

* Humans, when unable to rule out a theory prefer to take the safer route and make sure that do not do something which can later lead to some adversity, harm or injury.

Those who know, and know that they know are always less likely to be superstitious about things they do know.

EFFECT OF SUPERSTITION IN OUR EVERYDAY LIFE

No matter how sophisticated our society becomes, superstitions persist in having impact on success or failure. We normally associate the idea of superstition with the supernatural. The stories supporting these ideas are fascinating and get passed from person to person.

Superstitious belief leads individuals away from religious teaching and triggers numerous psychological disorders and should be avoided and discouraged.

CASE STUDY OF GUJARAT REGARDING BLACK MAGIC AND SUPERSTITION:

Case Name :- Valjibhai Damjibhai Dobariya V/s. Bhaveshbhai Gopalbhai Akbari & Dilipbhai Gopalbhai Akbari Dt.12/10/2022 FIR launched, COA arising at Gam-Dhava, TA.Talala, Dist.Gir Somnath.

Let us first study the applicable sections of the criminal law in this case are:

Section 300:- Murder. If the person committing the act knows that it is so imminently dangerous that it must, in all probability, cause death, or such bodily injury as is likely to cause death, and commits such act without any excuse for incurring the risk of causing death or such injury as aforesaid.

Section 302:-Whoever commits murder shall be punished with death, or imprisonment for life, and shall also be liable to fine.

Section 201:- IPC deals with causing the disappearance of evidence of an offence or giving false information to screen the offender. This section plays a pivotal role in ensuring that the destruction or concealment of evidence does not obstruct justice.

Section 114:- Abettor present when offence is committed. Whenever any person who if absent would be liable to be punished as an abettor, is present when the act or offence for which he would be punishable in consequence of the abetment is committed, he shall be deemed to have committed such act or offence.

Thus you look at this, due to the lack of education in our entire country, people are taking advantage of black magic in every wise big problem and wrong belief and especially most of the people believe in superstition. The incident of the above Dhawa village case in which a 14-year-old innocent girl was sacrificed by her own father, who believed in superstitions, and he, who believed in black magic, and continued to commit tantric rituals on her until she died, was involved in various serious IPC sections. Section 302, 201, 114 has been inserted and case is pending in the court. Taking a serious note of this incident, the Gujarat Government has passed the Prevention of Human Sacrifice and Other Inhuman Black Magic Bill 2024 in the state of Gujarat. According to this law, the maximum provision of punishment is seven years, in my opinion, this punishment is very less for the one who commits and aids such crime, the punishment should be death penalty.

CONCLUSION:

In conclusion, superstition continues to intrigue and perplex humanity, bridging the gap between the rational and the inexplicable. While superstitions offer cultural insights and psychological comfort to some, they also pose challenges to rationality and progress. As society evolves, understanding the origins and impacts of superstition remains essential in fostering a balanced worldview. Superstition is irrational state of mind which is illogical state we should be reasonable and rational mind to overcome upon it. Education is one factor that can wipe out superstitions to some extent.* A scientific outlook and temper should be cultivated to do away with superstitions.* From breaking mirrors to hanging lemon and chilies, India is a country of diverse culture and tradition, as well as of a lot of superstitions from the most bizarre to the innocuous.* Every action has a cause and every cause leads to some consequences. Whatever is not based on rationality and reason should not be allowed to overpower our mind and create unnecessary fears. If superstitions tend to continue this way, it will badly affect the intellectual growth of our society leading to completely illogical unscientific wisdom the dark wisdom.

LITERATURE REVIEW

Various literatures are studied which are available in digital sources like Google Scholar, Wikipedia, various laws like IPC, Constitution law and other related laws.

A Psychoanalytical Study of *The Sound and the Fury* by William Faulkner

Dr. Darshan Naishadbhai Chhaya
Assistant Professor, Silver Oak University,
Ahmedabad Gujarat, India

Abstract:

This paper analyzes *The Sound and the Fury* by William Faulkner, an important work of American modernism, using psychoanalytic theories. This study explores the psychological depths of the Compson family utilizing Freudian and Jungian analysis, paying special attention to Benjy and Quentin Compson's personalities. The characters' emotional upheaval and psychological breakdown are reflected in Faulkner's use of fragmented narrative devices, such as nonlinear timeline. By exposing the characters' suppressed memories and unconscious urges, these strategies shed light on their interactions and conduct. With an emphasis on how the characters suffer from by memories of the past, particularly in relation to the loss of innocence and family honor, the study examines themes of remorse trauma, and identity. Ultimately, this research tries to identify the unconscious factors that determine the characters' actions and investigates the ways in which their lives are ruled by unresolved psychological conflicts, both personal and familial. The paper's incorporation of psychoanalysis to Faulkner's writing advances our comprehension of the psychological complexity of the novel and how it depicts the breakdown of time and identity.

Introduction:

The Sound and the Fury by William Faulkner is frequently recognized as one of the most difficult yet fruitful work of contemporary American literature. Through a fragmented narrative, the 1929 novel about the terrible decline of the Compson family, a onceproud Southern aristocratic household. It is an excellent choice for psychoanalytic interpretation because of its fragmented structure, varying points of view, and nonlinear portrayal of time, all of which mirror the characters' disorganized and broken psyches. The novel's unorthodox narrative technique, especially Faulkner's use of streamofconsciousness, reflects the unconscious mind by exposing the characters' psychological breakdown, suppressed memories, and unresolved guilt.

The Compson children Jason, Quentin, and Benjy are at the center of *The Sound and the Fury*; their emotional upheaval and personal tragedies are closely related to the collapse of their family. In order to examine how Faulkner employs psychological ideas like repression, the Oedipus complex, guilt, and trauma to help the reader better comprehend the novel's characters, this paper applies psychoanalytical theories—particularly those of Sigmund Freud and Carl Jung to the characters and themes of the novel.

The novel's main themes such as the breakdown of the family, the destructive power of guilt, and obsession with the past are viewed through a Freudian lens as signs of unconscious drives, especially the death drive (Thanatos) and the internal struggle between the id, ego, and superego. Characters like Quentin Compson, on the other hand, represent the process of individuation from a Jungian standpoint, as they battle to make sense of their conscious identities in relation to suppressed parts of their unconscious self.

The novel's broad narrative issues are interwoven with the characters' psyches and psychological struggles. Faulkner offers a framework for comprehending the relationship between individual trauma and societal family history through his manipulation of memory and time. In the end, this study will contend that Faulkner's novel offers a compelling examination of the unconscious forces that influence human identity and conduct, providing a nuanced perspective on psychological conflict in relation to Southern social structures and familial dynamics.

Psychoanalysis and *The Sound and the Fury*:

Psychoanalysis offers a distinctive perspective for analyzing *The Sound and the Fury*'s intricate psychological environment. Freud's psychoanalytic theory and Jung's analytical psychology are the two main schools of thought that form the basis of this study. The unconscious motivations of Faulkner's characters, whose thoughts and actions are influenced by suppressed emotions, unsolved conflicts, and severe psychological traumas, can be better understood attributable to these theories.

Freud's Psychoanalysis: The Unconscious and Repression:

Understanding Sigmund Freud's theories on repression and the unconscious mind is essential to comprehending *The Sound and the Fury*. Unconscious conflicts and desires, which frequently originate from early childhood events, influence a large portion of human conduct, according to Freud. Faulkner's Compson siblings in particular represent Freud's theories on repression and how repressed emotions, particularly guilt, can show up as a variety of psychological symptoms, including neuroses and irrational behavior. In this novel, the Compson children are still traumatized by their family's fall from grace and the loss of their once proud Southern identity. Unresolved family disputes and suppressed memories are linked to their mental stress. For example, Quentin Compson feels a great deal of remorse about his sister Caddy's alleged sexual sins and her apparent loss of innocence. Quentin's psychological collapse is fueled by this guilt, which has its roots in both Freudian suppression and the Oedipal dynamics of their relationship.

The idea of Freud's death drive (Thanatos) is also essential to comprehending the characters' ultimate results. The unconscious urge to commit suicide and revert to an inanimate condition is known as thanatos. This idea is especially clear in *The Sound and the Fury* when it comes to Quentin's fixation with dying and his final suicide, which might be interpreted as an unconscious attempt to get away from the excruciating guilt and emotional suffering he goes through.

Jung's Analytical Psychology: Archetypes and Individuation:

Carl Jung's theory of archetypes and individuation provides a more comprehensive view of the collective unconscious and the process of psychological growth, whereas Freud concentrates on the suppressed impulses and unconscious urges that influence individual behavior. It is possible to apply Jung's theory of individuation—the process by which a person unifies the disparate parts of their unconscious mind into a cohesive whole—to Faulkner's characters, especially Quentin Compson. One could interpret Quentin's trip through the book as an unsuccessful attempt at individuation. He has a mental collapse as a result of his compulsive attention to the past and his incapacity to balance his romanticized ideas of honor and purity with the chaotic realities of life. Quentin ultimately fails to attain psychological completeness as a result of his inability to integrate his shadow, or the darker, suppressed parts of his nature.

Furthermore, several of the recurrent symbols in the text, and especially those pertaining to the Compson family, can be explained by Jung's idea of archetypes. For instance, Quentin exemplifies the tragic hero archetype, a character whose failure to acknowledge his shortcomings or shortcomings leads to his downfall. It is possible to interpret the novel's water imagery—particularly in connection with Quentin's drowning—as a metaphor for the unconscious forces that overpower him and drive him to commit suicide. One of the most remarkable aspects of *The Sound and the Fury* is how time is portrayed, especially how each of the main characters experiences time differently. The narrative structure is fragmented, alternating between various time periods and points of view, reflecting how trauma and emotional distress distort memory and perception of time. How the characters' unconscious minds affect how they perceive time is explained by Freudian philosophy. It is possible to interpret the characters' focus on the past—especially Quentin's preoccupation with his family's lost honor—as a type of psychological apathy in which they are caught in a cycle of suppressed memories and unresolved emotions. A sense of psychic

fragmentation infuses every chapter as a result of this temporal distortion and the characters' incapacity to reconcile their pasts with their present.

Perhaps *The Sound and the Fury's* most psychologically complex character is Quentin Compson. His story offers a deep examination of obsession, remorse, and the psychological collapse caused by social and familial pressures. According to a psychoanalytic perspective, Quentin's compulsive past-focused behavior, remorse, and suicide might all be interpreted as signs of more profound unconscious conflicts, especially those involving his connection with his sister Caddy and his identity crisis.

Quentin's sentiments for his sister Caddy, whose sexual conduct causes him great discomfort, are closely linked to his enormous guilt. Quentin's psychological state can be better understood using Freud's Oedipal complex, which is characterized by a child's unconscious longing for the oppositex parent and a rivalry with the same-sex parent at the same time. Although the child's relationship with their parents is at the heart of the conventional Oedipal complex, Quentin's sister is also affected by this dynamic.

Quentin's intense love for Caddy is marred by his perception that her sexual activity signifies a loss of dignity and purity, two qualities that are essential to his romanticized vision of the Southern nobility. He feels guilty because he believes he should have shielded her from their family's moral decline. As a result, despite his inability to balance this need with his nuanced, frequently conflicting feelings for Caddy, Quentin becomes consumed by a need to protect her honor. His mental state deteriorates and he ultimately commits suicide as a result of his overwhelming guilt.

Freud's idea of suppression also helps explain how Quentin's remorse and fascination with Caddy's sexuality appear in his behavior. His persistent preoccupation with his sister's indiscretions, along with his unwillingness to express his emotions openly, drives him to repress his impulses and emotions. Because he cannot handle the unresolved feelings surrounding his family's decline, this repression eventually shows up as psychosis.

Understanding Quentin's psychological disintegration requires an understanding of his preoccupation with death. Quentin's obsession with suicide can be analyzed via the prism of Freud's Thanatos theory of the death drive. Quentin frequently considers dying as a way to get away from the terrible emotional suffering and guilt that torment him. It is possible to view Quentin's unconscious desire for self-destruction as reaching its climax in the novel's last chapter, where he drowns in the river. Quentin's death is representative of the death desire in several ways. On one level, it represents his wish to escape the oppressive weight of familial and cultural expectations, which he has internalized as part of his own identity. On a deeper level, Quentin's death can be seen as an unsuccessful attempt at self-purification, as he tries to get rid of the guilt and shame he feels for his family's decline. Quentin drowns himself in an unconscious attempt to escape the trauma that defines his life and to return to a state of non-existence that existed before birth.

Quentin's narrative is marked by a fragmented perspective of time, which parallels his worsening mental state. Faulkner's use of stream-of-consciousness throughout Quentin's section of the work allows the reader to perceive time as disconnected and unpredictable, much as Quentin himself experiences it. In addition to the trauma of his past, his memory is warped by his incapacity to move on. His mind keeps replaying the past, especially the events leading up to Caddy's loss of innocence, and these memories get mixed up with his current despair. Freud's concept of repression helps explain Quentin's difficult relationship with memory. He is unable to reconcile his memory of Caddy as the symbol of Southern innocence with the reality of her behavior. His disjointed memories and his unwillingness to acknowledge the passing of time are reflections of his psychological instability and incapacity to bring the past to a close. Being unable to reconcile his

prior experiences into a cohesive selfidentity, Quentin is stuck in a loop of suppressed memories and remorse.

Faulkner's first narrator in *The Sound and the Fury*, Benjy Compson, makes a distinct but no less convincing case for psychoanalytic investigation. Benjy, in contrast to Quentin, perceives the world through sensory experiences and emotional reactions rather than abstract ideas or psychological constructs. Benjy's thinking runs on an irregular timeline, and he absorbs the world in a physical, immediate way. Although his story lacks a precise sense of time, it nevertheless displays a strong emotional bond with the past and the occasions that led to the Compson family's demise.

Psychoanalytically speaking, Benjy's perception of the universe might be interpreted as a manifestation of primary process thinking, as defined by Freud. According to Freud, this kind of thinking is motivated by the id, the unconscious aspect of the brain that craves instant fulfillment. Benjy's story is distinguished by its acute dependence on sensory stimuli, including sounds, smells, and bodily sensations, as well as its lack of formal knowledge of social norms. Since Caddy is the emotional core of his life, these sensory impressions frequently bring back memories of his past, especially his relationship with her.

Benjy's intense emotional bond with Caddy, whose loss of innocence and eventual separation from the family causes him great anguish, is the root of his trauma. The emotional toll that these changes have on Benjy is not lessened by his incapacity to fully understand the magnitude of the changes in his family. His relationship with Caddy, which is characterized by an unspoken, ongoing affection and reliance, represents the loss of innocence that throughout the novel.

The psychological conflicts of the protagonists in *The Sound and the Fury* are largely centered upon the themes of family, honor, and identity. These themes are closely related to the characters' unconscious motivations, parental responsibilities, and social expectations from a psychoanalytic standpoint.

Quentin Compson's obsession with family honor and his profound guilt over what he perceives as Caddy's loss of innocence form the core of his psychological unraveling. His tragic breakdown stems from an inability to reconcile his rigid sense of familial duty with the deep emotional conflicts within himself, particularly regarding his sister's sexuality. This internal struggle—between his idealized vision of the family's purity and the complex realities of human relationships—ultimately drives him to suicide. Benjy, in contrast, represents a more primal and unarticulated connection to the Compson family legacy. His emotional attachment to Caddy functions as a symbol of lost innocence, a connection that is largely sensory and unaffected by the abstract notions of honor that plague Quentin. From a psychoanalytic perspective, the downfall of the Compson family can be understood through unresolved Oedipal conflicts, repressed desires, and the pressure of societal expectations. These unconscious forces shape not only the characters' individual fates but also their collective collapse. The tragedy of the Compsons, therefore, is not simply a result of personal failure but also a reflection of the broader cultural and social forces that dictate their identities and ultimately seal their tragic destinies.

Conclusion: The Psychoanalytic Legacy of *The Sound and the Fury*:

In conclusion, William Faulkner's *The Sound and the Fury* offers a rich canvas for psychoanalytic interpretation, with its complex portrayal of memory, guilt, repression, and family dynamics. Through the lens of Freudian and Jungian analysis, the novel's characters are revealed as individuals struggling with deep unconscious conflicts, particularly concerning their relationships to family, identity, and societal expectations. Quentin's tragic obsession with purity and honor, Benjy's sensory memory of loss, and the overall breakdown of the Compson family provide powerful insights into the psychological forces that govern human behavior. Faulkner's use of time, memory, and fragmented narrative structures reflects the disintegration of the characters' psyches,

mirroring the collapse of their family and Southern society. Ultimately, *The Sound and the Fury* serves as a poignant exploration of the unconscious mind, offering a profound meditation on the intersection of personal trauma, familial duty, and the search for meaning in a disordered world.

References:

- Faulkner, W. (1990). *The sound and the fury*. Vintage International. (Original work published 1929)
- Freud, S. (2005). *Beyond the pleasure principle* (C. J. M. Hubback, Trans.). W.W. Norton & Company. (Original work published 1920)
- Freud, S. (1962). *The ego and the id* (J. Riviere, Trans.). W.W. Norton & Company. (Original work published 1923)
- Jung, C. G. (1968). *Man and his symbols* (R. F. C. Hull, Trans.). Dell Publishing. (Original work published 1964)
- Mitchell, S. A., & Black, M. J. (1995). *Freud and beyond: A history of modern psychoanalytic thought*. Basic Books.
- Perloff, M. (1998). *The sound and the fury: Faulkner's use of time and memory*. In J. Miller (Ed.), *Modern American literature series* (pp. 7897). Routledge.

The study on immense potential of India's offshore wind energy sector for future

Hiral chavada

**Research scholar, Saurashtra University,
Jamnagar, Gujarat**

ABSTRACT

Offshore energy is positioned to become a pivotal component in India's energy landscape, facilitating the transition to renewable sources and advancing sustainable development initiatives. The untapped potential of offshore wind energy is substantial, with the capability to significantly enhance the nation's power generation capacity while concurrently mitigating greenhouse gas emissions and reducing ecological impacts. The strategic deployment of offshore wind farms is expected to generate a multitude of employment opportunities and stimulate innovation in energy technologies, thereby improving energy efficiency and cost-competitiveness. As India strives to achieve its ambitious renewable energy targets, the growth of offshore energy infrastructure will be critical in decreasing dependence on fossil fuels, furthering environmental conservation efforts, and driving economic expansion. This paradigm shift towards offshore renewable energy will underpin the development of a sustainable India, with an emphasis on harnessing renewable energy sources as the cornerstone of progress and energy security. This review paper provides a comprehensive and nuanced analysis of the environmental implications tied to solar and wind projects. It is intended as a resource for conducting rigorous environmental impact assessments. Additionally, the findings may assist developers, policymakers, and decision-makers in the effective planning and execution of future solar and wind energy initiatives.

Introduction

India is undergoing a transition from fossil fuel reliance to renewable energy sources, driven by rapid population growth and increasing electricity demand. As of 2012, only a minor fraction of India's electricity generation stemmed from renewables. The Indian government targets a substantial increase, aiming for 40-42% of total energy production to come from renewable sources. Wind energy, constituting 60% of the country's renewable portfolio, plays a pivotal role in this agenda. Currently, most of this capacity is derived from onshore wind farms, but there is a strategic push towards developing offshore wind farms.

The advancement of offshore wind energy is critical in mitigating fossil fuel dependence, reducing greenhouse gas emissions, and fostering environmental conservation while generating employment opportunities. This literature review critically assesses the environmental impacts associated with solar and wind energy, with a specific focus on offshore wind potential in India.

Future of offshore energy

The National Institute of Wind Energy (NIWE), alongside various research agencies, has identified substantial offshore wind energy potential along the coasts of Gujarat (approximately 36 GW) and Tamil Nadu (around 35 GW). The FOWND project, backed by the European Union, has delineated eight zones in each state as potential offshore wind sites. The Indian government has set ambitious targets to install 5 GW of offshore wind capacity by 2022 and scale up to 30 GW by 2030, aiming to bolster confidence amongst developers and financiers.

Figure 1: Global cumulative capacity for offshore wind power

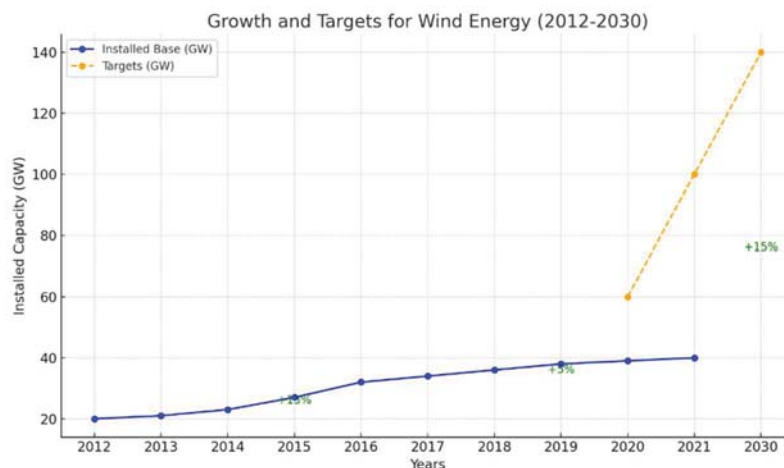

Source: Global Wind Energy Council (GWEC), JMK Research

The data illustrates the significant expansion of global offshore wind capacity, which surged from 12 GW in 2015 to 23 GW by 2018. This growth trajectory is predominantly driven by key players including the UK, Germany, and China. The annual capacity additions, depicted in the bar graph, indicate the UK's consistent leadership in offshore installations, while Germany contributes substantially and China has emerged as a formidable contender in the sector over recent years.

The cumulative capacity, represented by the red line, demonstrates a reliable upward trend in global investment directed towards offshore wind energy infrastructure. Additionally, the pie chart delineates the distribution of total installations, revealing that the UK accounts for the largest share at 34%, trailed by Germany at 27% and China at 20%. Smaller contributions come from Denmark (6%), the Netherlands (5%), Belgium (5%), with other nations collectively contributing 3%.

This analysis highlights the oligopolistic nature of the offshore wind market, where a few countries dominate, while also pointing out the increasing involvement of additional nations, emphasizing the broader global commitment towards harnessing offshore wind as a viable and sustainable energy resource.

The National Institute of Wind Energy (NIWE), an autonomous R&D entity under the Indian Ministry of New and Renewable Energy (MNRE), has assessed the wind energy potential at a

height of 100 meters, estimating it at 302 GW—approximately 81% of India's existing electricity generation capacity. In terms of offshore wind, India possesses a technical potential of 174 GW, incorporating both fixed-bottom and floating wind technologies, predominantly situated along the coastal regions of Gujarat and Tamil Nadu. Wind energy is pivotal to India's energy transition due to its cost-effectiveness and its ability to deliver round-the-clock (RTC) energy solutions.

However, the growth of wind energy installations has noticeably slowed in recent years. From 2017 to 2021, the sector saw a modest compound annual growth rate (CAGR) of about 5%, a stark contrast to the approximately 13% CAGR observed between 2012 and 2016. The decline in growth rates during 2017-2019 can be attributed to the introduction of competitive bidding processes and various policy adjustments affecting wind energy deployment. Additionally, the COVID-19 pandemic exacerbated the slowdown from 2020-2021, disrupting the wind supply chain and compounding challenges linked to the monsoon season.

Wind environment for offshore

An optimal wind environment for offshore wind energy generation is characterized by wind speeds between 6–25 m/s. Turbines typically initiate power generation at cut-in speeds of 3–4 m/s, achieve rated capacity at wind speeds of 12–14 m/s, and will shut down at cut-out speeds exceeding 25 m/s to mitigate the risk of mechanical damage. Offshore sites are generally favored due to their low turbulence levels, typically below 10% turbulence intensity; elevated turbulence can induce mechanical stress, shorten turbine lifespan, and diminish energy output.

Other critical parameters include steady wind direction and stability, cooler ambient air temperatures, minimal wave-induced interference, and favorable seabed geology. For fixed-bottom turbine installations, water depths of up to 60 meters are optimal, while floating turbine technology allows for operation in significantly deeper waters, leveraging stronger and more stable wind resources.

By minimizing turbulence and selecting sites with consistent wind patterns, the potential for higher energy yields, reduced maintenance expenses, and enhanced grid stability is maximized, making careful site assessment vital for project success.

Setting up an offshore wind energy project involves a series of intricate stages, beginning with rigorous site identification that considers critical parameters such as wind speed profiles, water depth, wave dynamics, and proximity to existing grid infrastructure. Advanced technologies like Light Detection and Ranging (LiDAR) facilitate precise wind resource assessments, while bathymetric and geotechnical surveys delve into seabed conditions necessary for evaluating the feasibility of turbine foundations.

Comprehensive feasibility studies are paramount, incorporating Environmental and Social Impact Assessments (EIA/SIA), evaluations of maritime navigation compatibility, and assessments of marine ecological impacts to ensure project sustainability. The regulatory landscape is complex, requiring a multitude of clearances, such as environmental permissions from the Ministry of Environment, Forest, and Climate Change, marine and coastal zone approvals, grid connection permits from the Central Electricity Regulatory Commission, as well as necessity clearances from maritime agencies and local fisheries authorities.

The allocation of projects typically transpires through a competitive bidding process, employing models like lease agreements or Power Purchase Agreements (PPAs). Upon securing the requisite approvals, the installation phase then encompasses the establishment of foundations, turbine assembly, cabling systems to facilitate power evacuation, and integration with the grid.

Notably, the entire process is often protracted, spanning 2 to 5 years, due to the involvement of various agencies, the dearth of historical data, protracted timelines for environmental clearances, and overlapping jurisdictions. To mitigate these delays, strategies such as implementing a single-

window clearance system, designating pre-cleared offshore sites, leveraging advanced technologies like Geographic Information Systems (GIS) standardizing regulatory frameworks, and incorporating private sector expertise through public-private partnerships (PPPs) could be adopted. These initiatives are poised to streamline the development process, curtail delays, reduce overall project costs, and expedite India's advancement towards its offshore wind energy targets.

Transitioning from onshore to offshore renewable energy generation offers a range of significant advantages. Offshore wind installations can capitalize on higher energy yields due to more consistent and potent wind profiles, coupled with the available spatial capacity for extensive wind farms, thereby alleviating competition for land use. These marine sites also mitigate noise and visual disturbances for nearby communities, while fostering environmental stewardship by significantly reducing greenhouse gas emissions. The establishment of offshore wind projects not only stimulates job creation but also incentivizes advancements in technology, leading to more efficient and innovative energy solutions. This strategic shift is crucial for addressing energy demands, enhancing environmental protection, and bolstering economic development.

Conclusion

Offshore energy, particularly in the wind sector, presents significant opportunities for transforming India's energy landscape. By harnessing its vast marine resources and integrating advanced technologies, India has the potential to emerge as a leader in the global offshore renewable energy market. Achieving the ambitious target of 37 GW by 2030 is essential not only for enhancing national energy security but also for contributing meaningfully to global climate targets. To fully exploit the potential of offshore energy in India, a collaborative and systematic approach involving government agencies, industry stakeholders, and international collaborations is imperative. Addressing key challenges such as grid integration, regulatory frameworks, and environmental impacts will be critical for realizing this vision.

Reference

1. Singh, Anubhav & Meena, Dharmraj & Meena, Shanti & Lal, Shiv. (2023). Scenario of Offshore Wind Power Generation in India. Journal of Mechanical and Construction Engineering (JMCE). 03. 1-8. 10.54060/jmce.v3i1.28.
2. <https://gwec.net/wp-content/uploads/2022/08/India-Outlook-2026>
3. <https://www.mordorintelligence.com/industry-reports/india-wind-energy-market>
4. <https://mnre.gov.in/en/year-wise-achievement>
5. Energy consumption in India. (n.d.). Worlddata.info. <https://www.worlddata.info/asia/india/energyconsumption.php>
6. Kushare, B & Aphale, Mahesh & Jain, Prof & Saju, N. (2003). Non-conventional Energy Resource Development in India and Offshore Generation.
7. Sajith, Shambhu & Aswani, Rs & Bhatt, Mohammad & Kumar, Anil. (2024). Challenges and opportunities for offshore wind energy from global to Indian context: directing future research. International Journal of Energy Sector Management. 10.1108/IJESM-11-2021-0020.
8. <https://www.windpoweroffshore.com/article/1525362/europes-offshore-wind-costs-falling-steeply>

Analyzing the Impact and Evolution of the Goods and Services Tax (GST) Council in India

Dr. Kishorkumar V. Bhesaniya
Shree A R S Sakhida Arts, C CGediwala Commerce &
C C Home Science College, Limbadi

Abstract

The introduction of the Goods and Services Tax (GST) in India marked a transformative shift in the country's taxation system, unifying a complex web of indirect taxes into a single, streamlined structure. At the heart of this reform lies the GST Council, a unique constitutional body that embodies the principles of cooperative federalism. This research examines the impact and evolution of the GST Council, focusing on its role in policy formulation, tax rate rationalization, revenue generation, and resolving state-center conflicts. The study highlights the council's achievements in fostering economic integration, enhancing revenue stability, and simplifying the tax structure while addressing challenges such as compliance issues, rate disparities, and fiscal disagreements. Additionally, it explores the council's adaptability in responding to economic shocks, its efforts to strengthen federal collaboration, and its integration of technology to modernize tax administration. By analyzing the council's decisions and their outcomes, this paper provides insights into the ongoing evolution of India's GST framework and outlines recommendations for ensuring its long-term sustainability and inclusivity. The findings underscore the GST Council's pivotal role in shaping India's tax landscape and its potential to drive equitable economic growth through collaborative governance.

Introduction

The Goods and Services Tax (GST) is a landmark reform in India's indirect tax system, introduced to create a unified market by subsuming multiple taxes across states and the center. The GST Council, established under Article 279A of the Indian Constitution, serves as the apex decision-making body responsible for formulating and implementing GST policies. It embodies the principle of cooperative federalism, bringing together the central and state governments to work collaboratively on tax-related issues. Since its inception in 2017, the GST Council has played a pivotal role in addressing challenges, rationalizing tax rates, and resolving disputes, thereby ensuring the smooth functioning of the GST framework. This paper examines the evolution of the GST Council, its impact on India's economy, the challenges it faces, and its role in shaping the country's fiscal future.

The Evolution of the GST Council

1. Constitutional Mandate:

The Goods and Services Tax (GST) is governed by the 101st Constitutional Amendment Act, 2016, which introduced several provisions to enable its implementation. The GST replaced multiple indirect taxes levied by the central and state governments with a unified tax structure. The constitutional mandate establishes the framework for its operation, administration, and decision-making through the GST Council. Established under the 101st Constitutional Amendment Act, 2016. Comprises the Union Finance Minister as the chairperson, Union Minister of State for Finance, and state finance ministers as members.

2. Key Functions:

The GST Council, established under Article 279A of the Indian Constitution, is the apex body responsible for the implementation, administration, and regulation of the Goods and Services Tax (GST) in India. It promotes cooperative federalism by bringing together the central and state governments to make collective decisions on GST-related matters. The Council's key functions are as follows: By fulfilling these functions, the GST Council has been instrumental in streamlining India's tax system, reducing cascading taxes, and creating a unified national market. It continues to adapt and reform policies to address emerging challenges and economic dynamics.

3. Milestones in Evolution:

The introduction and implementation of the Goods and Services Tax (GST) in India marked a significant reform in the country's indirect tax system. Over the years, the GST Council has taken critical steps to address challenges and refine the tax framework. Below are the key milestones in the evolution of GST:

Initial implementation challenges (e.g., tax rate rationalization and IT infrastructure issues).

Transition from multiple rates to a streamlined structure Adoption of e-invoicing, GST Network (GSTN), and simplified return filing.

Impact of the GST Council

1. Economic Integration:

The introduction of the Goods and Services Tax (GST) in India on July 1, 2017, marked a significant step toward economic integration within the country. By subsuming multiple indirect taxes levied by both the central and state governments, GST created a unified national market, promoting seamless trade and economic efficiency. Unified the indirect tax system, eliminating the cascading effect of taxes. Enhanced ease of doing business by creating a single national market.

2. Revenue Generation:

The Goods and Services Tax (GST) has become a crucial component of India's revenue generation system since its implementation on July 1, 2017. It replaced a plethora of indirect taxes and introduced a unified taxation structure, streamlining revenue collection for both the central and state governments. Increased transparency in tax collection, curbing evasion. Mixed performance in revenue stabilization due to economic shocks like COVID-19.

3. Sectoral Reforms:

The implementation of the Goods and Services Tax (GST) in India has introduced significant reforms across various sectors of the economy. By subsuming multiple indirect taxes, GST has streamlined the taxation structure and brought transparency, efficiency, and uniformity to sector-specific taxation policies. Addressed tax anomalies in key sectors like MSMEs, real estate, and exports. Reduced tax burden on essential goods while maintaining a higher rate for luxury items.

4. Cooperative Federalism:

The Goods and Services Tax (GST) is a landmark reform in India's taxation system, embodying the principle of cooperative federalism. It represents a collaborative effort between the central and state governments to create a unified tax regime, ensuring equitable decision-making and revenue sharing.

Fostered dialogue and consensus between states and the center. Balanced the fiscal autonomy of states with national economic goals.

Challenges Faced by the GST Council

1. Revenue Shortfalls:

The Goods and Services Tax (GST) is a landmark reform in India's taxation system, embodying the principle of cooperative federalism. It represents a collaborative effort between the central and state governments to create a unified tax regime, ensuring equitable decision-making and revenue sharing.

Fostered dialogue and consensus between states and the center. Balanced the fiscal autonomy of states with national economic goals. States' dependence on compensation cess due to initial revenue losses. Delayed compensation payments creating tensions between states and the center.

2. Rate Rationalization:

Rate rationalization under the Goods and Services Tax (GST) refers to simplifying and streamlining the tax rate structure to enhance efficiency, reduce complexity, and improve compliance. India's GST system currently has multiple tax slabs, which can create confusion, disputes, and inefficiencies. Rationalizing these rates is seen as a way to make the GST system more transparent and predictable. Complexity in the multi-rate structure (0%, 5%, 12%, 18%, and 28%). Need for convergence towards fewer and simpler tax slabs.

3. Compliance Issues:

The Goods and Services Tax (GST) in India has simplified the tax structure by unifying multiple indirect taxes into a single framework. However, its implementation has brought various compliance challenges for taxpayers and businesses. These issues stem from technological, procedural, and operational complexities in the GST system. Burden on small taxpayers due to frequent return filing and technical glitches in the GST. Low compliance rates in some sectors, impacting overall revenue collection.

4. Economic Shocks:

The Goods and Services Tax (GST) has been a transformative reform in India's indirect taxation system, but its ability to adapt to economic shocks plays a critical role in determining its long-term success. Economic shocks, such as global recessions, pandemics, inflationary pressures, or natural disasters, can strain government revenues, disrupt supply chains, and impact consumer demand. GST's design and adaptability are vital in mitigating these challenges while maintaining fiscal stability. Pandemic-induced slowdown affecting GST collections and fiscal planning. Difficulty in forecasting revenue due to global economic uncertainties.

5. State-Center Conflicts:

The Goods and Services Tax (GST) in India is a landmark reform aimed at creating a unified tax structure and fostering cooperative federalism. However, its implementation has led to certain conflicts between the central and state governments, primarily due to revenue-sharing disputes, policy disagreements, and variations in state priorities. These conflicts highlight the challenges in balancing the autonomy of states with the objectives of a centralized tax system.

Achievements of the GST Council

1. Simplification of Tax Structure:

The Goods and Services Tax (GST) was introduced in India with the objective of unifying the complex indirect tax system, replacing multiple overlapping taxes imposed by the central and state governments. It simplified the tax structure by introducing a single, multi-tiered tax regime, thereby reducing the cascading effect of taxes, improving compliance, and promoting ease of doing

business.Unified tax system reduced the multiplicity of taxes and complexities for businesses.Enabled a seamless flow of input tax credit.

STATE WISE RETURN PERIOD WISE GSTR-2
FINANCIAL YEAR 2024-2025
Data Considered upto 31st Oct 2024

STATE CD	STATE	No. of Tax Payers eligible to File	No. Tax Payers filed by Due Date
1	Jammu and Kashmir	72,910	57,390
2	Himachal Pradesh	46,541	38,238
3	Punjab	1,77,091	1,48,325
4	Chandigarh	17,545	14,992
5	Uttarakhand	90,468	71,310
6	Haryana	3,04,551	2,51,146
7	Delhi	4,45,678	3,64,915
8	Rajasthan	3,23,965	2,68,354
9	Uttar Pradesh	9,98,452	8,05,411
10	Bihar	2,91,365	2,21,574
11	Sikkim	6,462	4,587
12	Arunachal Pradesh	10,987	6,713
13	Nagaland	6,756	4,871
14	Manipur	8,808	5,625
15	Mizoram	6,250	4,894
16	Tripura	20,928	15,944
17	Meghalaya	14,082	10,716
18	Assam	1,29,137	88,534
19	West Bengal	4,13,342	3,39,845
20	Jharkhand	1,36,794	1,09,513
21	Odisha	1,78,246	1,34,673
22	Chhattisgarh	78,665	57,385
23	Madhya Pradesh	2,19,593	1,71,064
24	Gujarat	6,63,412	5,88,449
25	Daman and Diu	1	-
26	Dadra and Nagar Haveli	11,992	9,690
27	Maharashtra	8,94,870	7,01,684
29	Karnataka	7,09,794	5,66,137
30	Goa	24,355	18,356
31	Lakshadweep	209	151
32	Kerala	2,91,948	2,24,729
33	Tamil Nadu	9,52,408	7,91,325
34	Puducherry	19,014	14,806
35	Andaman and Nicobar Islands	3,669	2,447
36	Telangana	3,63,720	2,77,487
37	Andhra Pradesh	2,66,622	2,05,819
38	Ladakh	2,422	1,734
97	Other Territory	80	60
Total		82,03,132	65,98,893

2. Technological Integration:

Technological integration is a cornerstone of the Goods and Services Tax (GST) in India. The implementation of GST marked a significant shift toward digital governance in taxation, leveraging technology to streamline processes, enhance compliance, and ensure transparency. The Goods and Services Tax Network (GSTN), a robust IT platform, plays a central role in managing the vast and complex system of indirect taxation across the country.Implementation of the GSTN for real-time data collection and monitoring.Introduction of e-invoicing and QR-based billing for enhanced transparency.

3. Policy Adaptability:

Policy adaptability refers to the ability of a system to respond to changing economic, social, and market conditions effectively. The Goods and Services Tax (GST) in India has demonstrated significant adaptability since its implementation in 2017. The GST Council, a collaborative decision-making body, has been instrumental in addressing challenges, refining policies, and responding to feedback from

stakeholders. This adaptability ensures that GST evolves in alignment with India's dynamic economic landscape. Regular revisions of GST rates and compliance measures to address industry concerns. Effective resolution of inter-state disputes through consensus-driven approaches.

4. Boost to Exports:

The Goods and Services Tax (GST) has had a transformative impact on India's export sector. By streamlining the tax structure, eliminating cascading taxes, and introducing export-friendly provisions, GST has enhanced the competitiveness of Indian goods and services in global markets. Exports are treated as zero-rated under GST, allowing exporters to claim refunds on input taxes, thus reducing production costs. Refund mechanisms like the Integrated GST (IGST) improved the competitiveness of Indian exports.

Future Directions for the GST Council

1. Rate Simplification:

Rate simplification is a key goal of the Goods and Services Tax (GST) framework in India. The GST regime, with its multiple tax slabs, was introduced to balance revenue generation with affordability for different sectors and consumers. Over time, efforts have been made to streamline GST rates, reduce ambiguities, and create a simpler, more efficient tax structure. Gradual convergence towards a dual-rate structure for better efficiency. Reduction in exemptions to widen the tax base.

2. Enhancing Revenue Stability:

The introduction of the Goods and Services Tax (GST) in India was a major reform aimed at unifying the country's indirect tax system, eliminating inefficiencies, and improving revenue stability. By consolidating multiple taxes into a single framework and creating a uniform tax structure, GST has played a crucial role in enhancing both tax collection efficiency and revenue predictability for the central and state governments. Strengthening anti-evasion measures and plugging revenue leakages. Improving tax compliance through digital tools and outreach programs.

3. Focus on Small Businesses:

The Goods and Services Tax (GST) framework in India has been designed with a specific focus on small businesses to promote ease of doing business, reduce compliance burdens, and encourage formalization of the economy. Small businesses, which form the backbone of India's economy, have benefited from provisions like the Composition Scheme, exemptions, and simplified compliance requirements under GST. Simplified filing processes and targeted benefits for MSMEs. Expanding the composition scheme for small taxpayers.

4. Strengthening Federal Collaboration

The introduction of the Goods and Services Tax (GST) in India marked a historic shift in the country's federal fiscal framework. As a unified tax system subsuming numerous central and state taxes, GST required significant collaboration between the central and state governments. The GST Council, a unique constitutional body, plays a pivotal role in fostering cooperative federalism by enabling both levels of government to participate in decision-making. Institutionalizing mechanisms for dispute resolution and fiscal compensation. Greater involvement of states in GST policymaking.

5. Sustainability Measures:

The Goods and Services Tax (GST) in India has been a transformative tax reform aimed at simplifying the indirect tax structure, boosting economic growth, and improving compliance. However, ensuring its long-term sustainability requires continuous efforts in addressing economic, operational, and environmental aspects. GST sustainability measures focus on creating a robust system that is efficient, equitable, and adaptive to changing economic and technological scenarios. Introducing green taxes and promoting environmentally sustainable practices within the GST framework.

Conclusion

The GST Council, as a unique constitutional body, has been instrumental in transforming India's indirect tax structure into a unified system. Through consensus-driven decision-making, the council has successfully navigated diverse political, economic, and regional interests, fostering cooperative federalism and ensuring smooth implementation of the Goods and Services Tax.

The council's achievements, such as rationalizing tax rates, addressing compliance challenges, and resolving state-center revenue disputes, reflect its effectiveness as a platform for dialogue and collaboration. Its efforts have contributed to a simplified tax system, enhanced revenue generation, and economic integration across the country. However, challenges such as rate rationalization, compensation to states, and addressing compliance complexities persist. Moving forward, the GST Council must

continue evolving to address emerging economic realities, ensure inclusivity in decision-making, and strengthen trust between the center and states. In conclusion, the GST Council has laid a robust foundation for India's indirect tax system, but its continued success will depend on adaptability, innovation, and sustained efforts to balance the needs of all stakeholders in India's dynamic federal structure.

References:

1. The Constitution (One Hundred and First Amendment) Act, 2016 Government of India. (2016). Retrieved from <https://www.indiacode.nic.in>
2. Goods and Services Tax (GST) Council Official Website GST Council. (n.d.). Retrieved from <https://gstcouncil.gov.in>
3. GST Annual Reports Ministry of Finance, Government of India. (2017-2023). "Annual Reports on GST Implementation and Performance."
4. Economic Survey of India Ministry of Finance, Government of India. (Various years). Economic Survey Reports. Retrieved from <https://www.indiabudget.gov.in/economicsurvey>
5. Kelkar, V. (2020). "GST and Federalism in India." *Economic and Political Weekly*, 55(12),
6. Compensation to States Act, 2017 Government of India. (2017). Retrieved from <https://www.cbic.gov.in>
7. Bahi, R. & Ghosh, S. (2021). "Impact of GST on India's Fiscal Federalism." *Journal of Public Finance and Policy*, 35(2), 180–196.
8. Chakraborty, P. (2019). "GST in India: Revenue Impact and Policy Challenges." *Asian Economic Review*, 61(3), 45–63.
9. Reports by NITI Aayog on GST Implementation NITI Aayog. (2020). "Evaluating GST and State Revenue Dependencies."
10. World Bank Reports on GST Reform World Bank. (2018). "India GST: Transition and Challenges." Retrieved from <https://www.worldbank.org>

THE ROLE OF AGRICULTURE IN INDIA'S ECONOMIC GROWTH: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

Dr. Lagdhirsinh K. Rana
Adhyapak sahayak
Shri A.R.S. Sakhida Arts, Shri C.C. Gediwala Commerce &
Shri. C. C. Home Science College Limbadi

❖ **Abstract**

Agriculture has historically been the cornerstone of India's economy, contributing significantly to GDP, employment, and food security. Despite the country's rapid industrialization, the agricultural sector remains vital, supporting over 40% of the workforce and serving as a key driver of rural development. This paper examines the role of agriculture in India's economic growth, highlighting its contribution to GDP, export earnings, and industrial development. It explores the numerous challenges faced by the sector, including low productivity, fragmented landholdings, climate change, and inadequate infrastructure. Additionally, the paper identifies emerging opportunities such as technological advancements, sustainable farming practices, and increased export potential. It underscores the need for policy reforms, investment in infrastructure, and the integration of modern technologies to address existing challenges and unlock agriculture's full potential. A balanced approach that promotes both traditional and innovative practices can ensure the sector remains a pillar of India's economic growth and rural prosperity.

Keyword:-Agriculture,Growth,Economic,GDP, Challenges, opportunities

❖ **Introduction**

Agricultural growth is a key driver of economic development, particularly in agrarian economies like India. It refers to the consistent increase in agricultural production, productivity, and its overall contribution to the economy over time. Agriculture, being the backbone of India's economy, has historically played a pivotal role in ensuring food security, providing employment, and supporting rural livelihoods.

India, where nearly half of the population depends on agriculture for their livelihood, agricultural growth holds immense significance. It not only strengthens the economy by contributing to GDP but also facilitates poverty reduction, enhances rural development, and ensures food availability for a rapidly growing population. Furthermore, agricultural growth supports industries like food processing, textiles, and trade by providing raw materials and generating demand.

However, the challenges posed by climate change, resource constraints, fragmented landholdings, and inadequate infrastructure have made sustainable agricultural growth a pressing priority. Modernization, technological integration, and policy reforms are essential to achieving consistent growth, ensuring equitable resource use, and balancing environmental sustainability with economic development.

Agricultural growth is not just an economic imperative but a socio-political necessity for fostering inclusive development, improving the quality of life for rural communities, and achieving long-term national stability.

• **Agricultural Growth**

Agricultural growth refers to the increase in the production, productivity, and overall contribution of agriculture to an economy over a period of time. It plays a significant role in supporting

economic development, especially in agrarian economies like India. Sustainable agricultural growth is essential for ensuring food security, reducing poverty, and enhancing rural livelihoods.

1. Key Drivers of Agricultural Growth

1) Technological Advancements:

Adoption of high-yield variety (HYV) seeds, fertilizers, and pesticides. Mechanization of farming with tractors, harvesters, and other equipment.

2) Irrigation Development:

Expansion of irrigation networks reduces dependency on monsoons. Efficient water management techniques like drip and sprinkler irrigation.

3) Policy Support:

Government initiatives such as subsidies, Minimum Support Price (MSP), and loan waivers. National programs like Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana and PM-Kisan Samman Nidhi.

4) Market Access:

Development of supply chains and storage infrastructure. Digitization of markets through platforms like e-NAM (National Agricultural Market).

5) Research and Development:

Investments in agricultural research institutions for developing new crop varieties. Biotechnology and genetic engineering to enhance crop resilience.

6) Diversification:

Moving beyond traditional crops to include horticulture, floriculture, and aquaculture. Value addition through food processing and agro-industries.

2. Benefits of Agricultural Growth

1) Food Security:

Agricultural food security refers to the role of agriculture in ensuring the availability, accessibility, and affordability of food for a population. It involves sustainable agricultural practices to produce enough nutritious food while addressing issues like resource constraints, climate change, and equitable distribution. Agriculture plays a pivotal role in achieving food security, especially in agrarian economies like India, where a significant proportion of the population depends on farming for livelihood and sustenance.

2) Poverty Reduction:

Agriculture plays a pivotal role in poverty reduction, especially in developing countries where a large proportion of the population depends on farming for income and sustenance. Agricultural poverty reduction refers to the use of agricultural development strategies to improve rural livelihoods, increase income, and reduce poverty levels. By increasing productivity, enhancing market access, and promoting sustainable practices, agriculture can serve as a powerful tool for economic upliftment and social equity.

3) Economic Development:

Agriculture plays a fundamental role in driving economic growth, especially in developing countries. Agricultural economic growth refers to the increase in agricultural productivity, output, and its contribution to the overall economy. As a primary sector, agriculture supports livelihoods, enhances food security, provides raw materials for industries, and stimulates economic activity across various sectors.

4) Export Earnings:

Agricultural export earnings refer to the income generated from the international trade of agricultural products such as crops, livestock, and processed food items. For many countries, particularly developing ones, agricultural exports play a significant role in boosting foreign exchange reserves, supporting economic growth, and providing employment. Export-oriented

agriculture also encourages improvements in productivity and quality through innovation and better farming practices.

5) Sustainability:

Agricultural sustainability refers to farming practices that meet the needs of the present generation without compromising the ability of future generations to meet their own needs. It involves balancing agricultural productivity, environmental health, and socio-economic equity. Sustainable agriculture aims to produce sufficient food while conserving natural resources, maintaining ecosystem health, and addressing challenges like climate change and resource depletion. Promotes better resource use and environmental balance with modern practices.

3. Challenges to Agricultural Growth

1) Climate Change:

Agriculture and climate change share a complex and interconnected relationship. On the one hand, agriculture is significantly impacted by climate change, with shifting weather patterns, temperature extremes, and unpredictable rainfall affecting crop yields, livestock, and food security. On the other hand, agriculture contributes to climate change by emitting greenhouse gases (GHGs) such as methane, nitrous oxide, and carbon dioxide through practices like deforestation, livestock farming, and the use of synthetic fertilizers.

2) Low productivity

Low productivity in agriculture refers to the insufficient output of crops, livestock, or other agricultural commodities relative to the resources (land, labor, capital) utilized. It is a critical challenge that undermines food security, rural incomes, and economic growth, especially in developing countries where agriculture is a significant source of livelihood.

3) Infrastructure Deficit:

Agricultural infrastructure refers to the physical and organizational structures necessary for the production, storage, processing, transportation, and distribution of agricultural products. A deficit in this infrastructure significantly hampers agricultural productivity, market access, and the overall development of the sector. Addressing these deficits is critical for ensuring food security, enhancing farmer incomes, and supporting economic growth.

4) Resource Constraints:

Agricultural resource constraints refer to the limitations in accessing or using essential natural, financial, and technological resources required for sustainable agricultural production. These constraints hinder the ability of farmers to maximize productivity, ensure food security, and adopt modern farming practices. Addressing resource constraints is critical for improving agricultural sustainability, resilience, and economic viability.

5) Fragmented Landholdings:

Fragmented landholdings refer to the division of agricultural land into smaller, scattered parcels owned or operated by individual farmers. This fragmentation is a significant challenge in agriculture, particularly in countries like India, where population pressure, inheritance laws, and land distribution policies have contributed to the subdivision of land over generations.

6) Policy Gaps:

An agricultural policy gap refers to the mismatch between the needs of the agricultural sector and the existing policies aimed at addressing those needs. These gaps can arise from inadequate policy design, poor implementation, lack of inclusivity, or a failure to address emerging challenges such as climate change, resource constraints, and market volatility. Bridging these gaps is critical to ensuring agricultural growth, sustainability, and food security.

7) Market Risks:

Agricultural market risks refer to uncertainties or potential losses that farmers face due to fluctuations in market conditions. These risks arise from unpredictable changes in prices, demand, supply, and trade policies, which directly impact the profitability and sustainability of farming. Effective risk management strategies are essential to protect farmers and ensure stable agricultural markets.

8) Financial Challenges:

Agricultural financial challenges refer to the difficulties faced by farmers and other stakeholders in accessing, managing, and utilizing financial resources to sustain and grow agricultural activities. These challenges significantly impact productivity, investment, and the overall development of the sector, particularly in developing economies where agriculture forms the backbone of rural livelihoods.

4. Opportunities for Growth

1) Technology Integration:

Agricultural technology integration refers to the adoption of modern tools, techniques, and innovations to enhance productivity, sustainability, and profitability in farming. This involves leveraging advancements in machinery, digital technologies, biotechnology, and sustainable practices to address challenges like low productivity, resource scarcity, and climate change. Adoption of precision agriculture, drones, and AI can enhance productivity. Digitization of agricultural markets (e-NAM) can improve price realization.

2) Sustainable Practices:

Agricultural sustainable practices involve farming methods that aim to maintain ecological balance, conserve natural resources, and ensure long-term agricultural productivity. These practices prioritize environmental health, economic profitability, and social equity, enabling current agricultural needs to be met without compromising the ability of future generations to meet theirs. Promotion of organic farming and natural fertilizers. Use of renewable energy in irrigation and processing.

3) Policy Reforms:

Agricultural policy reforms involve changes to policies, regulations, and frameworks governing agriculture to improve productivity, enhance farmer welfare, ensure sustainability, and address emerging challenges like climate change, market fluctuations, and global trade dynamics. Effective policy reforms can transform the agricultural sector, making it more resilient, competitive, and inclusive. Strengthening crop insurance schemes. Liberalizing agricultural markets to ensure better price discovery.

4) Export Potential:

Agricultural exports play a significant role in boosting a country's economy by generating foreign exchange, enhancing farmer incomes, and creating global market linkages. India, with its diverse agro-climatic zones and vast production base, has immense potential to become a leading exporter of agricultural products. Maximizing this potential requires addressing structural bottlenecks, improving quality standards, and leveraging global market opportunities. Boosting the export of high-value crops and processed foods. Branding and marketing of Indian agricultural products globally.

5) Rural Development:

Agricultural rural development focuses on improving the quality of life and economic well-being of people living in rural areas, where agriculture is often the primary source of livelihood. It involves enhancing agricultural productivity, creating sustainable livelihood opportunities, building infrastructure, and ensuring social and economic equity for rural communities. Effective rural development is essential for reducing poverty, addressing inequalities, and promoting overall

economic growth. Investing in rural infrastructure, such as roads, electricity, and cold storage. Promoting agri-entrepreneurship to generate non-farm employment.

❖ **Conclusion:**

Agricultural growth is a cornerstone for achieving inclusive and sustainable development in any economy. Addressing current challenges through technological, institutional, and policy innovations can unlock the sector's full potential. By prioritizing agricultural growth, nations can ensure food security, reduce inequality, and drive economic prosperity.

Agriculture remains central to India's economic growth and development. While challenges such as climate change, low productivity, and policy inefficiencies persist, opportunities like technological advancements, sustainable farming, and increased exports hold immense potential. With robust policy interventions and private sector participation, agriculture can drive India's journey toward becoming a global economic powerhouse.

❖ **References:**

1. Ministry of Finance (2023). Economic Survey 2022-23. Government of India.
2. World Bank (2022). World Development Indicators.
3. Swaminathan, M. S. (2018). Revolutionizing Indian Agriculture.
4. Food and Agriculture Organization (FAO) (2021). State of Food and Agriculture.
5. International Food Policy Research Institute (IFPRI) (2020). Agriculture and Rural Development.
6. Central Ground Water Board (2020). Groundwater Yearbook 2020-21.
7. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) (2022). Climate Change and Agriculture Report.
8. Agricultural Census (2021). Report on Operational Landholdings.
9. Indian Council of Agricultural Research (ICAR) (2022). Annual Report 2021-22.
10. NITI Aayog (2022). Strategy for Agricultural Transformation in India.
11. Reserve Bank of India (2023). Report on Agricultural Credit in India.

વૈદિક સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યમાં જળવિજ્ઞાન

ડૉ. પ્રિતેશકુમાર બી. પટેલ
પ્રો. સુરેન્દ્રનગર યુનિવર્સિટી, વઢવાણ

अप्स्यउन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये। देवा भवत वाजिनः॥¹

અર્થાત્ જળમાં અમૃતોપમ ગુણ છે. જળમાં ઔષધીયગુણ છે. હે દેવો એવા જળની પ્રશંસાથી આપ ઉત્સાહ મેળવો.

વેદમાં અસંખ્ય વિદ્યાઓનો સંગ્રહ છે, જે ઋષિમુનિઓના તપસ્યા દ્વારા મેળવેલ અમૂલ્ય ભેટ છે. વેદમાં મુખ્યત્વે યજ્ઞવિજ્ઞાન, કૃષિવિજ્ઞાન, ઔષધિયવિજ્ઞાન, જળવિજ્ઞાન, જ્યોતિષવિજ્ઞાનનો સંગ્રહ હોય તેમ જણાય છે. જેમાંથી મનુષ્યના જીવન સાથે જોડાયેલ અમૂલ્ય સમાન જળવિજ્ઞાનની પ્રસ્તુતિ શોધપત્રમાં વર્ણિત કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

નિઘન્ટુમાં પાણીના સો(૧૦૦) નામો છે. તેમાં '**જન્મ**' શબ્દ છે. જે જન્મ લે છે તેનું નામ 'જન્મ' રાખી શકાય છે. આ વૈદિક નામ સ્પષ્ટ કરે છે કે પાણીનો જન્મ થાય છે કે પાણી ઉત્પન્ન થાય છે. જન્મ લેવાનો અર્થ થાય છે કે જન્મે છે. વિશ્વના તમામ પદાર્થોનો જન્મ થાય છે, તો પછી તે શોધવું જરૂરી છે કે વેદોએ પાણીનું નામ 'જન્મ' કેમ રાખ્યું? અન્ય પદાર્થોના જન્મની તુલનામાં પાણીનો જન્મ ચોક્કસપણે કેટલીક વિશેષતા ડહો. પાણીનો જન્મ કંઈક અસાધારણ લાગે છે. આધુનિક વિજ્ઞાન-શાસ્ત્ર કહે છે કે પાણી બે પવનના જોડાણથી જન્મે છે. આધુનિક વિજ્ઞાન મુજબ, પાણીનું 'જન્મ' નામ અર્થપૂર્ણ પણ હોઈ શકે છે.

मित्रावरुणौ त्वा वृष्ट्याऽब्रताम् ॥²

અર્થાત - મિત્ર અને વરુણ વરસાદ કરી તમારી રક્ષા કરે . આ મંત્રમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે પાણી ઉત્પન્ન કરવાનું કામ મિત્ર અને વરુણનું છે. મિત્ર અને વરુણ બંને દેવ જળ ઉત્પન્ન કરે છે અને વરસાદ વર્ષાવે છે. એટલે કે, પાણીનો જન્મ મિત્ર વરુણાના સંબંધથી થાય છે, તેમાં પુરુષ કે સ્ત્રી સંબંધ નથી. બંને પુરુષ છે અને બંને એક સાથે મળીને પાણી ઉત્પન્ન કરે છે. આ ભાવ અથર્વવેદની શ્રુતિમાં છે.

shutterstock.com · 114207889

मित्रावरुणौ वृष्टयाधिपती तौ मावतां॥³

અર્થાત - મિત્ર અને વરુણ વૃષ્ટિના (અધિપતિ)શાસકો છે, તે બંને જ મારી રક્ષા કરે છે. આ શ્રુતિમાં મિત્રવરુણો સંબંધ વૃષ્ટિ સાથે અર્થાત્ જળ સાથે કરવામાં આવ્યો છે. આ સંબંધ વિશે વિચારતા મૈત્રાવરુણની ગાથા ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ.

વૈદિક અથવા સંસ્કૃત ભાષાના દરેક શબ્દ તેના સ્વરૂપને ખૂબ સારી રીતે વ્યક્ત કરે છે. આ તે જ કારણ છે કે જેના આધારે વૈદિક ઉપદેશ ગૂઢ રીતે વ્યક્ત કરી શકાય છે..

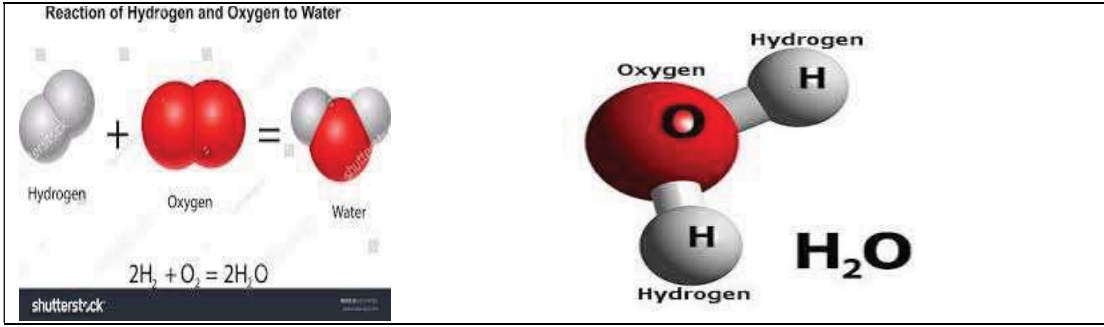
મિત્રં હુવે પૂતદક્ષં વરુણં ચ રિશાદસં

ધિયં ધૃતાર્ચી સાધન્ટા||^{4.2}

આ મંત્ર વાયુસુક્તની અંદર મિત્રવરુણ દેવતાનો છે. આ મંત્રના ત્રણ વિભાગ છે. તેમનો અર્થ નીચે મુજબ છે -

- (૧) પૂત - દક્ષં મિત્રં હુવો - બળવાન મિત્રવાયુનો હું સ્વીકાર કરું છું .
- (૨) રિશાદસં ચ વરુણં હુવો - જે દુનિયાને ઉત્તેજન આપે છે એવા હું વરુણ વાયુને પણ લઈશ
- (૩) ધૃતાર્ચી ધિયં સાધન્ટા - આ બંને જળ ઉત્પન્ન કરવાનું કાર્ય સિદ્ધ કરે છે.

આ મંત્રાર્થ સાથે ઉપરોક્ત કથાની તુલના કરીને, જળના જન્મનો વૃતાન્ત જાણી શકાય છે. હવે આપણે ધ્યાનમાં લઈશું કે કોણ મિત્ર અને કોણ વરુણ હોઈ શકે છે.

ઓક્સિજનનો (Oxygen gas)નો ધર્મ (Oxidize) જંગ(કાટ) કરવાનો છે. લોખંડ જેવી ધાતુઓ પરનો જંગ(કાટ લાગવાની પ્રક્રિયા) આ હવાને કારણે થાય છે. મૂળ ધાતુના સ્વરૂપને વિકૃત કરવું એ તેનો ધર્મ છે અને તે 'રિશ-અદસ' શબ્દ દર્શાવે છે . આ સંકેત પરથી કહી શકાય કે વરુણ હવાના ઓક્સિજનની નિશાની હશે. 'વરુણ' શબ્દનો અર્થ વરન અર્થાત પસંદગી અને પસંદ કરવા યોગ્ય છે. ઓક્સિજન વાયુ બધાં પ્રાણીઓ પોતાનાં જીવન માટે પસંદ કરે છે. પ્રાણીઓનું જીવન તેના વિના અસ્તિત્વમાં ન રહે, તેથી તે પ્રાણવાયુ છે એમ કહી શકાય.

વરુણ વાયુના આ પ્રકારના જ્ઞાન હોવાથી, 'મિત્ર' વાયુનાં જ્ઞાન તર્કથી પણ કરી શકાય છે. ઘણીવાર તે હાઈડ્રોજન વાયુ હશે. 'મિત્ર' શબ્દ 'મા માને' ધાતુ શબ્દમાંથી રચાયો છે. આ ગણતરી કે માપન એવો અર્થ છે. તેથી ઈંગ્લીશ ભાષામાં 'Meter' શબ્દ આ 'મિત્ર'નું રૂપાંતર છે. 'મા' શબ્દ 'મિત્ર' શબ્દમાંથી રચાય છે અને 'મિત્ર' શબ્દ 'Meter' શબ્દમાંથી રચાય છે.⁹ આના વધુ શબ્દો જુઓ -

- () થર્મો-મીટર (Thermo-meter) = ધર્મ - મિત્ર = ઉષ્ણતા માપન યંત્ર
- () બાયો - મીટર (Bayo-meter) = ભાર - મિત્ર = વજન માપવાનું ઉપકરણ
- () લાક્ટો - મીટર (Lacto-meter) = રસ - મિત્ર = ગોરસ માપવાનું મશીન
- () જ્યો-મેટ્રી (Geo-metry) = ગો-મિત્ર = જમીન માપન વિદ્યા

આ શબ્દોના ઉપયોગથી 'મિત્ર' શબ્દનો Meter શબ્દનો સંબંધ કેવી રીતે જોડાયેલો છે તેનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. છંદ વાયક Meter શબ્દ છે. અર્થાત મિત્ર શબ્દનો અર્થ માપન અને ગણતરી તે સાર્વત્રિક અર્થપૂર્ણ છે. માત્રા, મિત્ર, મીટર Meter વગેરે જેવા બધા શબ્દોમાં, ઉપરોક્ત ભાવ વર્ણિત છે.

તેથી જ ‘પૂતદક્ષ મિત્ર’ નો અર્થ અન્ય પદાર્થનું તોલ અથવા માપ બતાવવા વાળો બળવાન વાયુ એવો થાય છે. હાઈડ્રોજનથી બધાનું માપ કે તોલ થાય છે. તેથી જળના ઘટકોમાં મિત્રવાયુ હાઈડ્રોજન સંભવિત રીતે હોય છે. ‘દક્ષ’ શબ્દનો અર્થ To merese અર્થાત કદમાં (આકારમાં) વધારો થાય છે. આ ગુણ હાઈડ્રોજનને પણ સંબંધિત હોઈ શકે છે. ‘પૂત’ શબ્દનો અર્થ (Pure) શુદ્ધ છે. શુદ્ધ હાઈડ્રોજન હવા કે જેનાથી દરેકનું વજન થાય છે. તે (હાઈડ્રોજન) બીજા પ્રાણવાયુ સાથે મળી જળ ઉત્પન્ન કરવાનું કાર્ય કરે છે. જે ઉરોક્ત મંત્રનો આસય છે.

‘હું પૂતદક્ષ -મિત્ર વાયુને લેઉં છું અને હું રીશદસ- વરુણને પણ લઉં છું. તેઓ બંને મળીને જળ ઉત્પન્ન કરવાનું કામ(કાર્ય) કરે છે.’ તે ઉપરોક્ત મંત્રનો શબ્દાર્થ છે. પાઠક જાણીશકે છે કે શબ્દોમાં કેટલો ગુઢ અર્થ ભરેલો છે.

આ બધાં વર્ણનથી જળનો ‘જન્મ’ નામ કેટલો અર્થપૂર્ણ છે, તેની સમજ આપી શકે છે. મિત્રાવરુણનો જળ સાથે સંબંધ અને પૂર્વોક્ત મૈત્રવારુણીય ગાથાના ગુઢાર્થ અહીં સ્પષ્ટ થઈ શકે છે. વેદમંત્રના ગુઢ આવસ્યકતા વિશે બ્રાહ્મણો અને પુરાણોમાં મોટી મોટી કથાઓ બનાવવામાં આવી છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ તે કથાઓનો અર્થ સમજી શકતો નથી, જ્યાં સુધી તેમના સંબંધો મંત્રો સાથે જ્ઞાત ન થાય. આનાથી વેદના સ્વાધ્યાયનું કેટલું મહત્વ હશે તેનું પરિજ્ઞાન થઈ શકે છે.

વેદમાં આ મંત્રમાં જળની મહત્તા કેટલી હશે તે દર્શાવે છે. જળ વગર જીવન શક્ય નથી, જીવનનું મુખ્ય તત્વ જ જળ છે. ઋષિમુનિઓ દ્વારા વર્ણવિત કરવામાં આવ્યું છે. “જળ હશે તો બધું હશે” જળથી જ અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે. જળ અને અન્નથી પશુ-પક્ષી કે મનુષ્ય જીવિત રહી શકે છે. તેથી જ તેને અમૃત ગણવામાં આવ્યું છે.

વિશ્વે અમૃતસ્ય પુત્રા...12 કહીને આપણા સૌનું પણ મહત્વ વધારી દે છે.

અથર્વવેદમાં જીવનયોગી પવિત્ર, કલ્યાણકારી, જળની કામનાઓ મંત્રોમાં ઉદ્ઘૃત થાય છે.

શં નો દેવીરભિષ્ટા આપો ભવન્તુ પીતયો

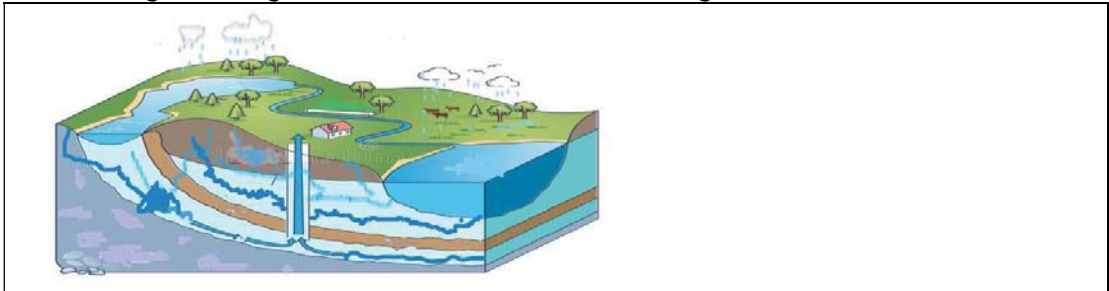
શં યોરભિ સ્ત્રવન્તુ નઃ॥3

દૈવીગુણોથી યુક્ત- જળ આમારે માટે દરેક રીત કલ્યાણકારી અને પ્રસન્તાદાયક થાવ, તે આકાંક્ષાઓની પૂર્તિ કરીને આરોગ્ય પ્રદાન કરે.

વૈદિક સમયમાં જળવ્યવસ્થાપન (જળ મેળવવાના) સ્થાનો જે દિવ્યતાયુક્ત પવિત્રજળ (સુલભ) પ્રાપ્ત થાય તેનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

યા આપો દિવ્યા ઉત વા સ્ત્રવન્તિ ખનિમિત્રા ઉત વા યાઃ સ્વયઞ્જાઃ।

સમુદ્રાર્થ યાઃ શુચયઃ પાવકાસ્તા આપો દેવીરિહ મામવન્તુ॥4.1

જે દિવ્યજળ આકાશમાંથી (વૃષ્ટિ દ્વારા) મળે છે. જે નદીઓમાં હંમેશા જનારૂ છે. કૂવા વગેરેમાંથી ખોદીને કાઢવામાં આવે છે અને જે જાતે જ સ્ત્રોતો દ્વારા ઝમીને પ્રવાહિત થઈને, પવિત્રતા ફેલાવતાં સમુદ્ર તરફ જાય છે એ દિવ્યતાયુક્ત પવિત્ર જળ અમારું રક્ષણ કરો.

અથર્વવેદમાં પણ ભૂગર્ભજળ વ્યવસ્થા દર્શાવતા મંત્રો નિરૂપિત છે.

શં ન આપો ધન્વન્યાઃ: શમુ સન્ત્વનનૂપ્યા:।

શં ન: ખનિત્રિમા આપ: શમુ યા: કુમ્ભ આમૃતા: શિવા ન: સન્તુ વાર્ષિકી:॥ 5

સૂકાપ્રાંત (રણ)નું

જળ અમારા માટે કલ્યાણકારી થાઓ; જળમય દેશનું જળ અમને સુખ આપો. જમીન ખોદીને કાઢવામાં આવેલું કૂવા વગેરેનું જળ અમારા માટે સુખપ્રદ થાઓ. પાત્રમાં રહેલું જળ અમને શાંતિ આપનારું થાઓ.

વૈદિક સમયમાં વરસાદના પાણીને પવિત્ર ગણવામાં આવે છે. તેનું જળ નદીઓ કૂવા તળાવરૂપે સંગ્રહિત થઈ અને સમુદ્ર તરફ પ્રવાહિત થાય છે. આ મંત્ર દ્વારા ઋષિમુનિઓ જળવ્યવસ્થાપનમાં નદીના જળનો તળાવ કૂવાના જળનો ઉપયોગ કરતા હોય તેમ જણાય છે. જેમાં કૂવાના જળ માટે ‘**ખનિત્રિમા**’ ખોદીને કાઢવામાં આવે છે. તે જળ સતત સ્ત્રોતરૂપે ઝમીને પ્રાપ્ત થાય છે તેમ પણ કહ્યું છે. આમ એક સ્થાને સંગ્રહિત પાણી કરતા ઝમીને ગતિશીલ જળ કૂવામાં હોવું જોઈએ, જે પવિત્ર અને દિવ્ય હોય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ભૂમિમાં રહેલ ભૂગર્ભજળ નાની-નાની નાડીઓ (શીરા) દ્વારા સતત પ્રવાહિત રહે છે. જે નાડીનાં ચોક્કસ ભાગ પર ખોદકામ કરવામાં આવે તો જ સતત ગતિશીલ અને દિવ્યત્વયુક્ત જળ પ્રાપ્ત થાય. જેનું જળ પણ સમુદ્રની દિશા તરફ જતી હોય એવો નિર્દેશ જોવા મળે છે.

કૂવા દ્વારા જળવ્યવસ્થાપન: વૈદિક સમયમાં કૂવાના નિર્માણ તથા તેના દ્વારા અન્ય સાધનોથી બહાર લાવવાની પદ્ધતિ/ક્રિયા આપણને જોવા મળે છે. જે નીચેના મંત્રો દ્વારા આપણે જોઈએ.

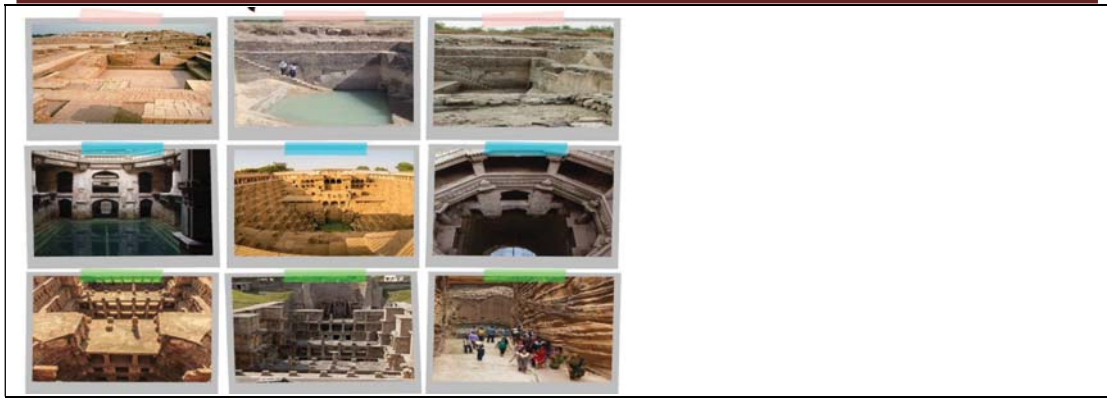

નિરાહવાન્કૃણોતન સં વસ્ત્રા દધાતના

સિજ્વામહા અવતમુદ્રિણં વયં સુષેકમનુપક્ષિતમ્॥6

હે મિત્રો! ગાય વગેરે પશુઓને જળ પીવા માટે પર્યાપ્ત સ્થળોનું નિર્માણ કરો. દોરડીઓને પરસ્પર જોડો અમો શ્રેષ્ઠ જળસ્ત્રોતોથી યુક્ત ઉત્તમ પ્રકારે ખેતરોને સિંચવામાં અજસ સ્ત્રોતવાળા કૂવામાંથી જળ લઈને સિંચાઈ કરીએ છીએ.

જળ કુંડ(વાવ) દ્વારા જળવ્યવસ્થાપન:

शरस्य चिदार्चत्कस्यावतादा नीचादुच्चा चक्रुथुः पातवे वाः।

शयवे चिन्नसत्या शचीभिर्जसुरये स्तर्य पिप्यथुर्गाम्॥⁷

વૈદિક સમયમાં પાણી પીવા માટે સર્જનાત્મક ક્ષમતા અને સાધનો દ્વારા ચારેયબાજુ પથ્થરની ગોઠવણી કરીને કે જેમાંથી જળ જમીને એક જગ્યાએ ભરેલું રહે તેવા કુંડથી વ્યવસ્થાને જળ કુંડ કહેતા હતા. જે મનુષ્ય તથા પશુઓ પણ તેના પાણીનો પીવા માટે ઉપયોગ કરતા હતા.

વૈદિક આધુનિક વિજ્ઞાન-શાસ્ત્ર કહે છે કે પાણી બે પવનના જોડાણથી જન્મે છે. આધુનિક વિજ્ઞાન મુજબ, પાણીનું 'જન્મ' નામ અર્થપૂર્ણ છે. પાણી ઉત્પન્ન કરવાનું કામ મિત્ર અને વરુણનું છે અને વરસાદ વર્ષાવે છે. એટલે કે, પાણીનો જન્મ મિત્ર વરુણના સંબંધથી થાય છે. વૈદિક સમયમાં જળવ્યવસ્થાપન (જળ મેળવવાના) સ્થાનો જે દિવ્યતાયુક્ત પવિત્રજળ (સુલભ) પ્રાપ્ત થાય તેનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રસ્તુત શોધપત્ર વૈદિક સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યમાં જળવિજ્ઞાન

ઋષિમુનિઓ દ્વારા નિરૂપિત કરવામાં આવ્યું છે જે આજે પણ ઉપયોગી બની રહે છે.

સંદર્ભ સૂચિ

1 ઋ. ૧,૨૩,૧૮

2 વૈ. વિ. પૃ. ૫

3 વા.યજુ.૨/૧૬, શત.બ્રા.૧/૮/૩/૧૨

4.1 ઋ. ૧/૨/૭

4.2 ઋ. ૨૬/૨૩/૨.

5 અથર્વ. ૧/૬/૧

6 ૦૪ ઋ, ૭/૪૯/૦૨

7 અથર્વ. ૧/૬/૪

8 ઋ. ૧૦/૧૦૨/૦૫

9 ઋ. ૦૧/૧૧૭/૨૨

10 ઋ. ૦૪/૧૭/૧૬

A Study on the Relation Between Aesthetics and Cultural Identity

Yoginikumari B. Patel
Research scholar
SURENDRANAGAR UNIVERSITY
SURENDRANAGAR, Wadhwan

Abstract: Aesthetics and cultural identity are significant topics in contemporary cultural studies. As the study of beauty and sensory experience, aesthetics has long surpassed the mere aesthetic experience to become a central mode of cultural expression and self-awareness. At the same time, cultural identity, as an individual's or group's recognition and sense of belonging to their culture, exhibits dynamic and pluralistic characteristics. In the context of globalization and cross-cultural communication, the interaction between the two has become increasingly complex, driving the reconstruction and innovation of cultural identity. This paper explores the interaction between aesthetics and cultural identity, analyzing its multi-dimensional expression in visual arts, literature, performing arts, and other fields. It reveals how this interaction shapes cultural identity and its transformation in the contemporary context. The study points out that aesthetics not only provides a platform for the expression of cultural identity but also facilitates the flow and reconstruction of cultural identity in cross-cultural exchanges. Future research could further explore the profound impact of digital aesthetics, virtual reality, and postmodern art on the construction of cultural identity.

Keywords: Aesthetics; Cultural Identity; Interaction Mechanism; Cross-Cultural Communication; Digital Aesthetics

Introduction

Aesthetics and cultural values are closely intertwined in human societies. Aesthetic values are the standards and principles that govern our judgments of beauty and art, while cultural values are the beliefs, customs and practices that define a particular culture of society. In contemporary society, the rapid development of globalization and information technology has led to an unprecedented fluidity and diversity of cultural identity. Aesthetics, as the study of the perception of beauty and cultural expression, has long expanded beyond traditional artistic appreciation to include cultural symbols, social practices, and the construction of individual identity. Cultural identity, in this process, is both the foundation of self-awareness and an essential link for group cultural transmission. The interaction between aesthetics and cultural identity not only shapes individual cultural identity but also plays an important role in globalization and cross-cultural exchanges. Therefore, studying this interaction mechanism is of significant theoretical and practical importance for understanding the changes in contemporary cultural identity. By analyzing the multi-layered interaction between aesthetics and cultural identity, this research aims to reveal its deeper cultural functions, explore emerging development paths in the contemporary context, and provide theoretical support for future studies on cultural identity.

1. Theoretical Foundations of Aesthetics and Cultural Identity

A. The Connotation of Aesthetics and Its Cultural Functions

Aesthetics, as a discipline about beauty and sensory experience, encompasses multidimensional elements such as perception, imagination, emotion, and form. Throughout history, the connotation of aesthetics has been continuously enriched, gradually evolving from pure aesthetic experience to a multilayered cultural representation system. Aesthetics not only concerns the appreciation of beauty

but also reflects cultural values and expresses human self-awareness. From a cultural functional perspective, aesthetics, as a carrier of cultural symbols, can reflect people's values and worldviews in specific historical and social contexts. These aesthetic symbols manifest through art, rituals, language, and other forms, becoming a cultural bridge that transcends time and space. Therefore, aesthetics is not only a way for individuals or groups to position themselves culturally but also subtly shapes the interaction models between different cultures. The construction of cultural identity through aesthetics occurs in this process, where the expression of beauty enables people to gain profound cultural recognition when understanding and experiencing their relationship with the other.

B. The Concept of Cultural Identity and Its Components

Cultural identity is the recognition and sense of belonging that an individual or group has toward its culture. It is both a product of history and social environment and a dynamic existence generated through interaction. Cultural identity includes not only explicit symbols (such as language, clothing, festivals) but also implicit psychological structures (such as values, customs, and ways of cognition). In modern society, cultural identity is increasingly characterized by diversity and reconstruction, with individuals often holding multiple layers of cultural identity. The components of cultural identity primarily include linguistic symbols, behavioral norms, historical memories, and religious beliefs. These components are not only specific manifestations of culture but also core ways of cultural transmission. In the context of increasingly frequent cross-cultural communication, cultural identity is not static but continuously adapts, adjusts, and reconstructs under the impact of globalization and information technology. Through continuous aesthetic practices, cultural identity strengthens and highlights the self-awareness of individuals and groups in symbols, rituals, and forms of expression.

C. The Basic Mechanism of the Interaction Between Aesthetics and Cultural Identity

The interaction between aesthetics and cultural identity is a two-way construction mechanism: aesthetics provides specific forms of expression for the construction of cultural identity, while cultural identity imbues aesthetic symbols with specific meanings and values. This interaction is realized through channels such as artistic creation, aesthetic activities in daily life, and ritual behaviors. Specifically, first, aesthetics, through its sense of form, symbolism, and aesthetic pleasure, enables individuals and groups to resonate emotionally, thereby gaining a sense of cultural identity in the aesthetic experience. Second, as a visual and perceptual language, aesthetics can transcend cultural boundaries and form the basis for understanding and communication between different cultures. For example, ethnic art and traditional crafts, through their unique aesthetic symbols, enhance the communicative power and influence of a particular cultural identity. Additionally, aesthetics can deconstruct and reconstruct cultural identity, especially in the context of postmodern aesthetics, where individual cultural identity is no longer singular but presents features of diversity, fluidity, and self-definition. Therefore, the interaction between aesthetics and cultural identity is not only about the inheritance of existing cultures but also about the creative reshaping of culture, continuously evolving to form new cultural meanings.

2. The Multi-layered Interaction Between Aesthetic Expression and Cultural Identity

A. The Representation of Cultural Identity in Visual Arts

Visual arts provide an explicit platform for the representation of cultural identity through their forms, symbols, and spatial arrangements. Art forms such as painting, sculpture, and photography can directly display cultural characteristics through expressive techniques and symbolic usage, allowing viewers to experience the history, emotions, and values of a particular culture in a tangible way.

1 The Cultural Encoding of Visual Symbols and Identity Recognition

In visual arts, cultural identity is often represented symbolically, with visual treatment of symbols carrying the collective memory and modes of identity recognition for a specific group. These symbols often include ethnic patterns, colors, and designs, which, through careful arrangement, symbolize the cultural traits of particular ethnic groups or communities. For example, in traditional ethnic painting, colors and images are directly linked to cultural connotations, while modern art reinterprets cultural symbols through abstraction and reconstruction. This symbolic expression not only evokes emotional resonance in viewers but also imbues cultural identity with stability and continuity, making it an important medium for cultural memory and identity recognition.

2 The Historical Continuity of Artistic Styles and the Reshaping of Cultural Identity

Changes in artistic styles reflect the historical evolution and contemporary reshaping of cultural identities. During the development of styles, cultural identity is not fixed but is continually updated through artistic creation. For example, Chinese landscape painting, with its unique brushwork, expresses the philosophical view of harmony between nature and humans, while modern artists reinterpret the relationship between nature and the individual using abstract and expressionist techniques, bringing traditional cultural identity into a contemporary context. Through multi-layered aesthetic expression, visual arts reflect the changes and adaptability of cultural identity, giving it new vitality in different historical periods.

C. Literary Aesthetics and the Reshaping of Cultural Identity

Literature, as an art form of language, constitutes an important field for conveying and reconstructing cultural identity. Literary aesthetics, through language, narrative, and plot structure, expresses the emotions and values of specific groups, allowing the construction of cultural identity to be realized within the aesthetic experience. Literature is not only a medium for the reproduction of cultural symbols but also a platform for the generation and reshaping of cultural identity.

1. Narrative Structure and Emotional Resonance of Cultural Identity

In literature, narrative structure triggers emotional resonance regarding cultural identity through the arrangement of events and character development. Writers construct collective consciousness of a specific culture by narrating ethnic stories, historical memories, or personal experiences. For instance, in ethnic literature, authors depict major events, beliefs, and customs from collective life, vividly presenting the values, historical context, and sense of identity of a particular culture within the narrative. At the same time, narrative structure, through character relationships and conflicts, implies the complexity of cultural identity, allowing readers to understand the unique connotations and emotional tensions of cultural identity from multiple perspectives.

2. Linguistic Style and the Symbolic Representation of Cultural Identity

The linguistic style in literature reflects the language structure, thinking patterns, and expressive habits of a specific culture, allowing cultural identity to be deeply expressed in the art of language. For example, through the use of dialects, poetic meter, and narrative tone, writers can reinforce the uniqueness and symbolism of cultural identity. Different linguistic styles represent different cultural identities and aesthetic tendencies, making literature a symbolic reproduction of cultural identity. At the same time, the symbolic nature of literary language provides cultural identity with multiplicity and openness, allowing it not only to remain within its original cultural context but also to acquire new meanings and recognition in cross-cultural communication.

3. The Construction of Cultural Identity in Performing Arts

Performing arts, as a dynamic form of aesthetic expression, play an important role in the construction of cultural identity through immediacy, interactivity, and participatory engagement. Theater, dance, and music are not only carriers of cultural identity but also, through the interaction

between performers and audiences, provide multi-layered spaces for the expression of cultural identity.

4. The Symbolization of Cultural Identity and Emotional Communication in Theater

In theater performances, costumes, language, stage design, and character portrayal form a symbolic system of cultural identity, allowing the audience to directly perceive and understand specific cultural identities during the performance. For example, in traditional theater, costumes and makeup reflect the identity traits of a particular era and culture, while dialogue and movements convey the unique values and social relationships of that culture. At the same time, the emotional expression in theater, such as the resonance in tragedy or the tension in comedy, allows the audience to emotionally connect and identify with the culture, thereby deepening their understanding of cultural identity in the theatrical experience.

5. The Construction of Cultural Identity and Aesthetic Experience in Dance and Music

Dance and music, as the most dynamic forms in performing arts, vividly express cultural identity through rhythm, movement, and melody. Dance movements, steps, and rhythms are not only artistic forms but also symbolic carriers of cultural identity. For example, ethnic dances, through specific movement designs and body language, showcase the historical memories, customs, and belief systems of a particular ethnic group. Meanwhile, in music, instruments, melodies, and rhythms transmit the aesthetic tendencies and emotional states of a specific culture through sound, reinforcing the expression of cultural identity on an auditory level. In the process of watching and listening, the audience establishes a deeper identification with cultural identity through a multi-sensory experience of dance and music.

C The Integration Trends of Aesthetic Changes and Cultural Identity in Contemporary Contexts

1. Aesthetic Symbiosis and the Reconstruction of Cultural Identity in the Context of Multiculturalism

In the context of globalization, the interweaving and integration of multiculturalism have driven innovation and transformation in aesthetics, particularly in the fields of visual arts, literature, and music, where traditional cultural boundaries have gradually blurred. Aesthetic symbiosis within a multicultural context provides new perspectives and pathways for the reconstruction of cultural identity. Aesthetic expressions in different cultural contexts not only reflect formal integration but also delve into the interactions between aesthetic values, symbol systems, and cultural imagery.

1. Cultural Collision and Reshaping in Aesthetic Symbiosis

Cultural exchange and collision often serve as the source of aesthetic innovation. In the interaction of multiculturalism, cultural identity of individuals and groups is not fixed, but rather gradually shaped into new forms through contact and interaction. Aesthetic symbiosis is not merely cultural blending; it is also a process of reshaping cultural identity through artistic practice. By absorbing and integrating elements from other cultures, traditional cultures can find new vitality within the context of globalization, while emerging cultures gain richer spaces for expression in this fusion.

2 .The Rise of Digital Aesthetics and the Fluid Characteristics of Cultural Identity

With the rapid development of information technology, digital aesthetics has become an emerging form of aesthetic expression and an important means of cultural dissemination in contemporary society. Digital media break the limitations of time and space, providing a unique platform for the fluidity and multiplicity of cultural identity. Within the framework of digital aesthetics, the expression of cultural identity is not only conveyed through traditional artistic forms but also through virtual spaces and interactive platforms, showcasing the openness and fluidity of cultural identity.

D. The Multidimensionality of Digital Aesthetics and the Reconstruction of Cultural Identity

Digital technology endows cultural expression with multidimensionality, and traditional art forms present a new look in the digital environment. Digital art not only transcends the two-dimensional and three-dimensional space of visual arts but also creates immersive aesthetic experiences through multimedia and virtual reality techniques. The multidimensional nature of this aesthetic expression makes the construction of cultural identity more complex and layered. Cultural identity, as exhibited on digital platforms, can simultaneously incorporate multiple cultural symbols and visual elements, thus forming a flowing, open expression of cultural identity.

1. Social Media and the Instantaneous Construction of Cultural Identity

Under the influence of social media and online platforms, the expression of cultural identity has become more instantaneous and personalized. Social media provides users with spaces for selfpresentation and cultural recognition, allowing individuals to quickly construct and express their identity through posting personal life, creative works, and participating in global discussions. This process not only accelerates the reconstruction of cultural identity but also leads to greater diversification. Cultural identity formed by users in the flow of global information is a continuously evolving dynamic process, influenced by both global cultural trends and individual behaviors.

2. Identity Construction in Virtual Reality and Augmented Reality

The application of virtual reality (VR) and augmented reality (AR) technologies further expands the boundaries of cultural identity expression. In virtual spaces, individuals can create entirely new identity roles and express self-recognition through digital avatars and behaviors. By manipulating aesthetic styles and identity symbols in virtual reality, cultural identity is no longer confined to traditional social roles or cultural backgrounds, but instead presents an infinitely possible mode of construction. The popularization of AR technology also allows people to integrate virtual elements into the real world, thereby enhancing the interactivity and fluidity of cultural identity.

E. Postmodern Aesthetic Styles and the Self-Expression of Cultural Identity

1 .The Decentralizing Effect of Postmodern Aesthetics on Cultural Identity

Postmodern aesthetics, by rebelling against traditional cultural norms, introduces a decentralized concept of aesthetics. Under this influence, the construction of cultural identity is no longer dependent on the guidance of authoritative cultures but becomes a space for individuals to express themselves freely. Postmodern aesthetics emphasizes the fluidity and non-fixity of identity, allowing individuals to redefine their cultural identity through artistic creation and self-presentation, freeing them from cultural constraints and displaying more personalized cultural recognition.

2. The Multiple Expressions of Cultural Identity in Postmodern Aesthetics

The freedom and diversity of postmodern aesthetics provide ample space for the multiplicity of cultural identities. Under this aesthetic paradigm, cultural identity is no longer seen as a fixed or closed cultural label but as an open concept full of possibilities. Individuals, through diverse cultural symbols, aesthetic forms, and expression methods, freely express self-recognition and construct their own cultural identity. Postmodern aesthetics make the expression of cultural identity more rich and complex, allowing cultural identities from different backgrounds and groups to coexist and interact within the same space.

Conclusion

The interaction between aesthetics and cultural identity is an evolving dynamic process. In the context of globalization, multiculturalism, and digital aesthetics, the construction of cultural identity presents more open and fluid characteristics. Aesthetics not only strengthens the sense of identity through the expression of artistic forms but also promotes the reconstruction and re-creation of identity in crosscultural communication. With the rise of postmodern artistic styles and the application of digital technologies, individual cultural identity presents more complex and

multidimensional characteristics. Future research could further explore the impact of digital aesthetics, virtual reality technologies, and social media platforms on cultural identity construction, particularly their interaction and integration in the globalized context. Such research would provide a more comprehensive understanding of the interactive mechanisms between aesthetics and cultural identity, offering new perspectives for the development of cultural identity theory.

Fund Project

“Southwest Ethnic Minority Music Culture Guide” - Phase Achievements of the Sichuan Provincial Social Science "14th Five-Year Plan" Popular Science Project (SC21KP027)

References

- [1] Zheng, P. (2024). A Multi-dimensional Exploration of the Cultural Genes and Aesthetic Connotations of Kunqu Opera: Review of "Research on the Cultural Identity of Kunqu Opera in a Cross-Cultural Context" by An Peizhi. *Appreciation of Famous Works*, (19), 127-130.
- [2] Yu, J. (2024). The Rhythms and Innovative Expressions of Chinese Music Aesthetics. *Contemporary Music*, (08), 28-30.
- [3] Wang, Y., & Chu, H. (2023). The Aesthetic of Reality and Cultural Identity in the Films of Abdellatif Kechiche. *Film Literature*, (09), 136-139.
- [4] Huang, Y., Chen, A., & Wu, W. (2023). Historical Changes in Chinese Aesthetics in Different Eras: A Review of The History of Beauty. *Art Education Research*, (11), 50-52.
- [5] Yang, M. (2023). Art and Cultural Development in Aesthetic Research. *New Aesthetics*, (06), 96-99.
- [6] Gu, X. (2021). Aesthetic Anthropology and the Study of Ethnic and Folk Aesthetic Identity. *Literary Education (Part 2)*, (11), 38-39.

Depiction of Gandhian principles in the works of R.K. Narayan

Dr. Vimal D. Machhi
Assist. Professor,
Government Arts College, Shehara

Abstract

This paper explores main about Mahatma Gandhi as leader of nation and his ideologies. It presents Gandhian thoughts in the novels of R.K.Narayan. M.K. Gandhi's formation of opinions on truth, non-violence, *satyagraha*, *Sarvodaya*, *Swaraj*. Equality of man, Emancipation of women, *Khadi* etc. guided man and society in India to attain liberation not only from the British rule but also from all kinds of social evils to a great extent. M.K. Gandhi has come to benefit the creative writings especially the Indian English novelists in two ways-first by offering his opinions on different subjects and issues as a writer and secondly by launching many action - plans during his life time in terms of social political and economic activities which provided subject matter to the creative writers and instilled a national consciousness in them.

This paper attempts to find out R.K. Narayan manner of adoption of Gandhi-tide in ideas and actions as major themes in their novels to mirror the contemporary life and reality. It tries to explore how these writers have designed their themes in the line of Gandhian concern for social, political, economic, and cultural aspects and how they have adopted native elements in terms of narrative technique to present their themes and portray their characters.

Key words: Gandhian ideology, R.K. Narayan, Indian English Literature

Introduction

Gandhiji has rightly been regarded as the modern Christ. He is acclaimed by his devotees and admires as the greatest Indian after the Buddha. General Smuts, Head of the Union of South Africa, has written that Gandhiji embodies the noble attributes of a prophet of mankind. Romain Rolland has rightly called him 'The Saint Paul of our Times.'

A man of deep love and faith and inspired soul, Gandhiji is called Mahatma because of his devoted character and selfless dedication to the cause of uplifting and emancipating the Indian masses. G.K. Ghokhale has remarked about Gandhiji 'He is without doubt made of the stuff of which heroes and martyrs are made.'

Gandhian ideologies (thoughts)

Before tracing the nature and various manifestations the Gandhian thought on Indian English fiction it is essential that we should discuss the various aspects, dimensions and implications of the Gandhian thought which shaped the creative ethos of the writers of Indian English fiction.

The uniqueness of Gandhian thought lies in the fact that it is derives from an interaction between his ideas and dictions. It is in a constant process of growth in which ideas gets modified in the light of the experience gained. The germinal ideas of Gandhi contained in the 'Hind Swaraj,' 'Young India' and 'Harijan' continued to record the nature of Gandhiji's incessant experiments with translating his ideas into actions and actions modifying his ideas. For Gandhi truth was God, God truth. He writes: 'This truth is not only truthfulness in word but truthfulness in thought, also, and not only the relative truth of our conception, but the Absolute Truth, the Eternal principle, this is God.'

He was a man of the mass. He realized that being uneducated and poor, the average India was being exploited, neglected, and discriminated against in every walk of life. Like Christ, Gandhi

considered love to be the strongest force in the world. The path he followed was that of non-violence. He used it not only as a weapon of practical policies, but also because of the conviction that the right thing should be done in the right spirit. He never wanted to have the credit for being the victor and he believed in conquering his enemies not through physical force, but through the force of love.

He believed a true religion should teach us to love and tolerate all religions. God is one and different religions are only different means of attaining the same God. He writes:

‘To me God is truth and love, God is ethics and morality; God is fearlessness; God is the source of light and life and he is above and beyond all these.’

His religion advocated truth, love and ‘ahimsa’ which he felt should govern not only a man’s personal, but also public life. He regarded truth as identical with true knowledge. He believed that devotion to this truth is the sole justification for our existence.

Gandhi regarded untouchability as ‘the greatest bolt of Hinduism’, because it is based on injustice, untruth, and violence. He believed in doctrine of equality as taught by ‘Gita’.

‘In the eyes of God, who is the creator of all, His creatures all equal. Had he made any distinction of high and low between man and man, they would have been visible as are the distinctions between, say, an elephant and an ant.’

Being a passionate lover of humanity and an antagonist of injustice, he espoused the women’s cause from the very beginning. He preached against the wrongs done to women in the name of religion, tradition, and law. He opposed the dedication of girls to temples, as well as enforced marriage, the lowry system, ‘purdah’, enforced widow-hood, prostitution, the economic bondage and the marital slavery of woman. He wanted women to have the same liberty and opportunity for self-developments as men. He wanted sons and daughters to be treated on an equal footing.

Gandhi considered fasting to be a necessity as an external aid ‘Brahmacharya’ because it helps in gaining control over the senses but only when the mind co-operates with the body. He felt disguised with the education system that was introduced by the British India. He insisted on education being imparted in the mother-tongue and wanted it to satisfy not only the requirements of the body and the spirit.

Gandhi believed in speaking the truth and attaining self-mastery through self-restraint and self-denied. His life was an endless campaign against foreign rule, the use of foreign goods, untouchability, economic suppression and deep rooted prejudices and superstitious.

Gandhi began to influence both national policies and national literature. His unique ways of dealing with the imperialist government through satyagraha, civil disobedience, love, truth and non-violence fired the imagination of Indians including creative literatures. moreover, the other social and political issues advocated by Gandhi, i.e, education, culture, religion, village economy, the use of indigenous goods, khaddar, and spinning wheel, the boycott of English goods, the child-marriage, dowry system, widow-marriage etc. aroused national consciousness and provided literature with fresh materials.

‘Young Indian’ and ‘Harijan’, the journals launched by Gandhi, evidences the wide impact of Gandhian thought all over country. In Indian Literature written in Indian languages, Premchand is the representative writer of Gandhian thought. He wrote his novels- Rangbhumi, Kayakalp, Nirmala, Gaban, Godan, mainly under the influence of Gandhi.

Indian English literature of Gandhian age, particularly the English fiction was inevitably influenced by this epoch-making development in Indian life. Creative artists such as Mulk Raj Anand, R.K. Narayan, Raja Rao gave a new turn to the contemporary fiction. Anand dealing with

the humble life of the down trodden revealed its dignity and majesty. Narayan depicted the life of the middle class, and Raja Rao liked to soar into utopias of the soul.

R.K. Narayan, one of the most prominent senior Indian English novelists. The nature of the impact of the Gandhian thought on Narayan is not of the same kind as it is in the cases of Raja Rao and Anand, on a close analysis, however, many of his novels reveal that his creative ethos was influenced by the Gandhian ideology. To quote Rama Jha:

‘It is Gandhian thought that brought the colonial encounter to the fore. It is in this social situation created by Gandhian thought that Narayan like other contemporary novelists, found his subject matter’.

Michel Pousse remarks:

‘Narayan presented the heart of Gandhi’s teaching. He separated the obviously ephemeral implications of his philosophy from what was eternal in it and he gave literary existence to the latter’.

Rama Jha aptly remarks:

‘The influence of Gandhian thought is incorporated in the vision of life that Narayan’s novels present. His novels uphold traditional Indian values, but, these are not the values of ancient Indian tradition, but values reoriented by Gandhian thought, Narayan’s novels, right from his first, *Swami and Friends* and *The Vendor of Sweets* unmistakably highlight and endorse Gandhian Philosophy

As a writer Narayan believed that mere telling of stories with the purpose of entertaining the readers should not be the aim of a novelist. The writer must be conscious of his commitment to society. The Gandhian movement created ferment in the whole social milieu and like other contemporary novelists Narayan too found his subject in the consequent changes. It is true that Narayan in his novels does not attempt to deal directly with the contemporary socio-political issues, as his interest in politics is very little. He is more interested in depicting the variety of human responses to social issues in his novels. He is not at all fascinated by Gandhi’s political ideology. It is the social aspect of the Gandhian thought that evokes interest.

In *The Swami and Friends*, the tolerance of missionary Ebenzer, whom Swami offends by asking questions, reminds one of the Gandhi’s own experiences of the Christian missionaries whom as a school boy he found it against Hinduism.

Narayan obviously has introduced in this novel conflict between the rulers and the ruled in colonial India. In his characteristic mode of comedy, he views this conflict in terms of cultural collision between Christianity and traditional Hinduism. His treatment of this theme reflects the Gandhian views on religion and politics. In *Swami* Narayan presents this theme in an unobtrusive manner. The interaction in the classroom seems to be the very central to the plot of the novel.

True to the spirit of Gandhi, Narayan’s simple language creates a picture that could be corroborated by historical facts of how people’s apathy turned into their involvement with the national cause.

The protagonist’s spirit of sorrow and silence is suggestive of the Gandhian philosophy of non-violence in *The Swami and Friends*. The Gandhian impact on Swami may also be noticed in the protagonist’s refusal to pay taxes to the exploiting government, since this was a part of Gandhian political strategy.

The closer analysis of the novel narrates the fact that Gandhian thought is comprehensively present through in its political, cultural, and economic aspects. Thus we can see that the reflection of Gandhian ideology is seen in the actions of the protagonist.

In *The Bachelor of Arts*, Narayan also expresses the treads of Gandhian movement. If we read this novel critically, we find that Chandran, the central figure in it, appears to be an extended and fuller

portrayal of Swami. The detailed study of this novel portrays the fact that the theme of Europe vs India, which critics usually term as East-West theme in Narayan, is embodied in Chandran's character. The protagonist asks the very basic questions which every sensitive Indian faced during the 1930s and 1940s. In this way we see that Chandran is the true representative of Gandhian ideology.

The English Teacher, the novel of R.K. Narayan explores the theme of cultural conflict and the mental enslavement and resultant alienation of an individual from his roots. Krishna, the protagonist of this novel seems to be more complex. He is of the view that English education has done harm to the deeper aspects of life. If we throw ample light on the basic structure of this novel, we find that it would take a complete rejection of the value system engendered by the Western education to restore Krishnan to his cultural roots. At the end of the novel, we see that the English teacher ceases to be an English teacher and achieves freedom to experiment with education on Gandhian lines.

The next novel, *Mr. Sampath* discusses with Narayan's thematic concern which is related to the Gandhian ideology. This novel shows the change in the post-Independence India. Srinivas is the central character around which all the events revolve. As a typical Gandhian character Srinivas does not and cannot avoid politics. When Mr. Sampath evades the Registrar of Newspapers' question as to whether he was going to deal with politics in his paper, Srinivas snaps at him: 'Why did you say it was going to be literary? Far from it. I shall certainly not avoid politics; ... The close analysis of the mental outlook of Mr. Sampath reveals this fact he is committed to socio-political matter. Like, Gandhi, Srinivas tries to find a frame of reference for the conduct of life from the Upanishads.

By the character of Margayya in *The Financial Expert* provides illustration of Narayan's preoccupation with Gandhian concerns. We find that Narayan's attitude to the Gandhian idea of the relationship between means and ends is also explicit here. Margayya's making money by publishing a book on sex projected as morally questionable. It is also significant that Narayan, though unobtrusively, always introduces an episode that reflects his puritanic Gandhian attitude to sex.

In *The Vendor of Sweets*, the relationship between Mali and Grace, his Korean mistress, is mildly censored by the Gandhian character Jagan. In *The Man-Eater Malgudi* Vasu's attitude to sex and marriage are presented as a complete antithesis to the Gandhian Natraj.

Thus, the close analysis of these novels represent the fact that Gandhian thought colours Narayan's vision of life as projected through his characters in these novels.

References:

- J. Lal Nehru, *The Discovery of India*. London.
- M.K. Naik, *A History of English Literature*. New Delhi: Sahitya Akademi, 1982.
- J.B. Kriplani, *Gandhi: His Life and Thought*. New Delhi: Publication Division, Government of India, 1970.
- Gandhi, *Selected: Writing*, ed. B.K. Ahluwalia. Delhi: Sagar Publications, 1970.
- M.K. Gandhi, *Satyagraha in South Africa*. Ahmedabad: Navjivan Publishing House, 1961.
- M.K. Gandhi, *Untouchability*. Ahmedabad: Navjivan Publishing House, 1954.
- M.K. Gandhi, *Women and Social Injustice*. Ahmedabad: Navjivan Publishing House, 1961.
- *Young India*, 20 October, 1927.
- *The Harijan*, 6 March 1973.
- Rama Jha, *Gandhian Thought and Indo-Anglian Novelists*. Delhi: Chanakya Publications, 1983.
- Richard Cronin, *The Politics of R.K. Narayan, "Imagining India*. London: Macmillan Press, 1989.
- R.K. Narayan, *Swami and Friends*, Mysore: Indian Thought Publication, 1952.
- R.K. Narayan, *The Bachelor of Arts*, Mysore: Indian Thought Publication, 1975.
- R.K. Narayan, *The English Teacher*, Mysore: Indian Thought Publication, 1975.
- R.K. Narayan, *The Vendor of Sweets*, Mysore: Indian Thought Publication, 1967.

Design and Implementation of Face Expression Recognition Using CNN to Improve Performance Analysis

**Dave Nikhil Yogeshbhai,
Research Scholar, Department of Computer Science,
Sabarmati University, Ahmedabad**

Face recognition technology in artificial intelligence is developing quickly in the new era due to the rapid advancement of information technology; among these, recent years have seen a surge in research focused on facial expression identification. Deep learning's influence on these algorithms in recent years has led to the broad use of convolutional neural networks, multilayer perceptron's, and other related algorithms in the area of face expression identification, thereby shaping the journey of facial emotion recognition research and exploration. Furthermore, the extensive use of computer software in daily life necessitates the development and implementation of a clever, present moment, and worldwide relevant system for detecting facial expressions. Thus, this article first developed a convolutional neural network (CNN) face recognition model trained using the FER2013 expression database. Additional functional libraries like OpenCV and Keras are responsible for designing and implementing the system UI. In the end, it reveals the foundation upon which the system rests regularly scheduled algorithm and user interface review, and its use cannot only recognise the picture that has been captured, but it is also able to recognise the face of the camera in real time.

In this age of swift advancements in science and technology, artificial intelligence has emerged as a prominent area of research. Consequently, facial expression identification in artificial intelligence has emerged as a focal research area for numerous scientists. In daily interactions among individuals, there are often two modalities: verbal and non-verbal. Research indicates that around 45 percent of human communication is verbal, but the other 55 percent is non-verbal, predominantly conveyed through facial expressions. Consequently, facial expression serves as a crucial and significant mode of non-verbal communication in interpersonal interactions, mostly utilized to convey individuals' intricate and fluctuating inner ideas. We can classify emotional expressions into seven categories: neutral, anger, contempt, fear, happiness, sadness, and surprise. In numerous applications, these facial expressions can communicate signals that represent human consciousness and psychological states. Consequently, it is essential to develop and execute a facial emotion detection system to establish extensive applications in psychological education, human-computer interaction, autonomous driving, and public safety.

Facial expression recognition presents significant challenges within the domains of biometric recognition and affective computing. Recent decades have seen its development, and it has gradually become a focal point of research. Numerous institutes domestically and internationally are conducting research in this domain. We can categorize facial expression recognition into two components: the extraction and selection of facial expression elements and the classification methodologies. Examples of feature extraction techniques include principal component analysis (PCA) with feature faces, independent component analysis (ICA), wavelet transform (WT), and other methods for extracting facial features. Deep learning constitutes a subset of machine learning, which is the sole pathway to attaining artificial intelligence. The notion of deep learning derives from the examination of artificial neural networks. The multi-layer perceptron featuring several hidden layers is a deep learning architecture. Deep learning integrates low-level characteristics to

create a more abstract, high-level representation of attribute categories or features, enabling the discovery of distributed data features.

In the 1940s, neural networks aimed to address numerous machine learning challenges by emulating cognitive processes of the brain. Furthermore, a neural network qualifies as a neural network algorithm because it is a machine learning architecture that interconnects individual units through weights derived during network training. The design of artificial neural network algorithms mimics the cognitive processes of the human brain. The human brain processes incoming signals via the nervous system and subsequently reacts accordingly. The researchers aspire to abstractly recreate the cognitive processes of the brain. The neural network can discern the distribution law of extensive data and execute the entire learning process utilizing the backpropagation technique. The backpropagation algorithm computes the parameter errors for each layer. The network model continuously refines and adjusts itself based on the errors among layers. We specifically tailor CNNs to the attributes of data structures. CNN is the most biologically inspired network architecture to date and demonstrates exceptional performance across various application domains. Consequently, the use of deep learning and convolutional neural networks for photos and videos has emerged as a prominent research focus for numerous scholars in recent years. Currently, local research on the utilization of deep learning and convolutional neural networks for facial emotion recognition is in its nascent stages [5].

The study investigates the effectiveness of deep learning and CNN techniques in facial expression recognition. The study investigates the field of facial expression recognition and the application of deep learning and CNN techniques. Furthermore, the advancement of computer software and user interface design (UI) has positioned the integration of facial expression recognition into visual interfaces or software as a key developmental trajectory.

Mini_Xception is the most renowned framework inside CNNs (refer to Figure 1). [1] Google proposed the Xception architecture, an improvement upon Inception V3, as the foundation for the Mini_Xception architecture. Sometimes, people consider Depthwise convolution (S) to be a replacement for the convolution operations in Inception V3. Although both architectures maintain an identical parameter count, Xception's network architecture surpasses Inception V3 somewhat on the ImageNet dataset and significantly on image classification datasets containing 350 million or more images. The enhancement in performance results from a more efficient utilization of model parameters.

The Mini_Xception architecture has four residual depth-separable convolutions. It is a complete convolutional neural network (CNN) incorporating batch normalization and ReLU activation algorithms following each convolutional layer. The last layer generates predictions with softmax activation functions and global average pooling.

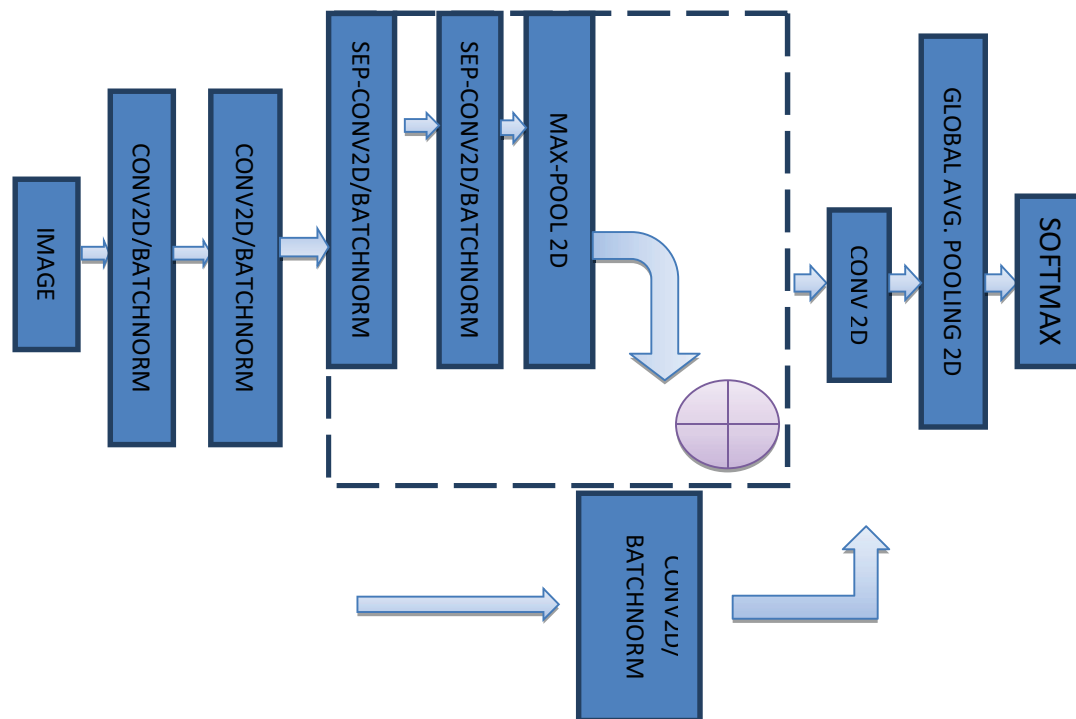

FIGURE 1: The framework of mini_XCEPTION.

The principal processes in face emotion recognition include pretreatment, feature extraction and selection, classification, and further processing (refer to Figure 2). Feature extraction converts pixel data regarding the face's shape, movement, color, texture, and spatial arrangement into structured data for the purpose of expression classification. It generally reduces the dimensionality of the input space; hence, it alleviates the dimensionality burden. CNN employs the Mini_Xception architecture for classification recognition and feature selection.

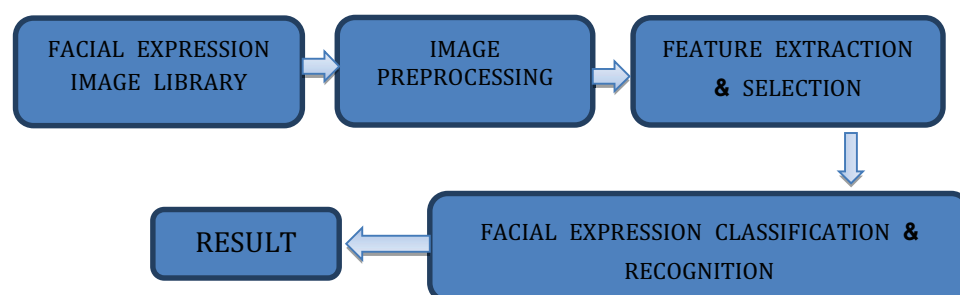

FIGURE 2: FACIAL EXPRESSION RECOGNITION STEPS

The primary function of the system is the identification of facial expressions. After obtaining the trained model file, it's crucial to use the correct code to initiate the model invocation. This is

conducted to evaluate the model's ability to generate anticipated good outcomes in the expression picture data under real-world conditions. We also evaluate the network training outcomes using data from the test set. We will develop the complete system in software utilizing PyQT5, OpenCV, Keras, and additional tools, emphasizing network training and expression recognition [1]. Figure 3 illustrates the overarching concept.

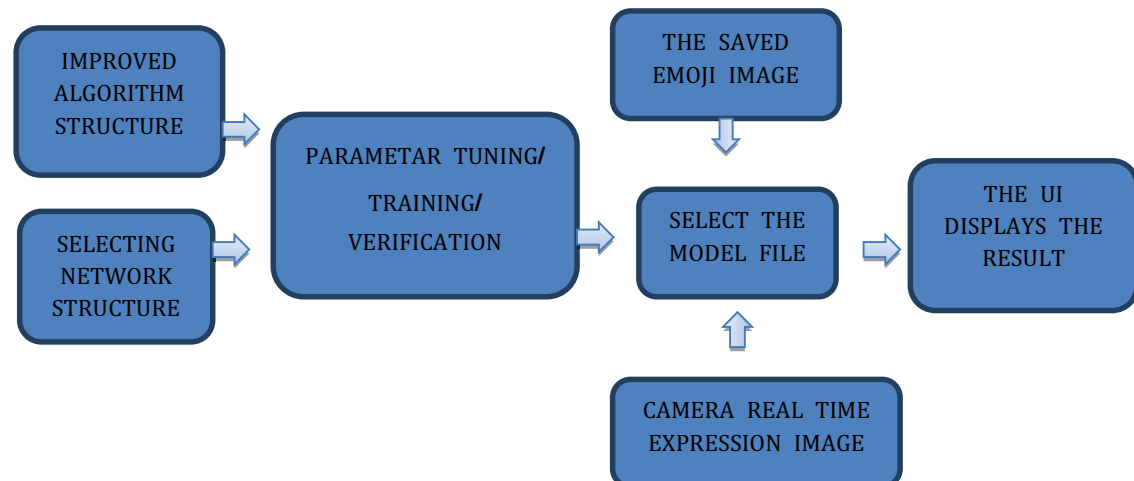

FIGURE 3: SYSTEM OVERALL FRAME DESIGN

This system aims to utilize the Mini_Xception network for facial expression recognition, as examined in this paper, to swiftly identify input facial images or real-time faces via the system's user interface, recognize facial expressions promptly, and display the recognition time, results, and proportion of each emotion. The overall impact of the system is positive. In the future, the algorithm's recognition accuracy can be enhanced, and the refined algorithm model can be selected via the system interface for recognition, allowing use in relevant domains.

REFERENCES:

Paper/Article

1. Kopalidis, Thomas, VassiliosSolachidis, Nicholas Vretos, and PetrosDaras. "Advances in Facial Expression Recognition: A Survey of Methods, Benchmarks, Models, and Datasets." *Information*, vol. 15, no. 3, 2024, pp. 135. <https://doi.org/10.3390/info15030135>.
2. Xie, Yuanlun, et al. "Facial expression recognition through multi-level features extraction and fusion." *Soft Computing*, vol. 27, 2023, pp. 11243–112581. https://www.researchgate.net/publication/371290235_Facial_expression_recognition_through_multi-level_features_extraction_and_fusion
3. Hong-Jie Zhang, Hong-Jie Zhang, Guo-Jun Lin Hong-Jie Zhang, Tian-Tian Chen Guo-Jun Lin, Shun-Yong Zhou Tian-Tian Chen, and Hong-Rong Jing Shun-Yong Zhou. "Facial Expression Recognition Based on Improved Residual Block Network." *電腦學刊*, vol. 33, no. 4, Aug. 2022, pp. 159–68. <http://dx.doi.org/10.53106/199115992022083304013>.
4. Padmapriya K.C., Leelavathy V., and AngelinGladston. "Automatic Multiface Expression Recognition Using Convolutional Neural Network." *International Journal of Artificial Intelligence and Machine Learning*, vol. 11, no. 2, July 2021, pp. 1–13. <http://dx.doi.org/10.4018/ijaiml.20210701.oa8>.

5. Dosovitskiy, Alexey, et al. "An Image is Worth 16x16 Words: Transformers for Image Recognition at Scale." International Conference on Learning Representations, 2021.
6. Valstar, Michel, et al. "A Unified Framework of Deep Learning-Based Facial Expression Recognition." Applied Sciences, vol. 11, no. 17, 2021, p. 91743.
7. Owusu, Ebenezer, Ebenezer Komla Gavua, and Zhan Yong-Zhao. "Facial Expression Recognition – A Comprehensive Review." International Journal of Technology and Management Research, vol. 1, no. 4, Mar. 2020, pp. 29–46. <http://dx.doi.org/10.47127/ijtmr.v1i4.36>.

Flavor Enhancement and Consumer Acceptance of Whey-Pineapple Beverages: The Role of Natural Additives

Hetal P. Shaha*, Dr Rashmi Thakkar
Sardar Patel University, Vidyanagar, Anand, India

Abstract

Whey protein is a valuable by-product of cheese production, but its inherent taste limitations, such as bitterness, have led to consumer reluctance towards its use in beverages. Combining whey protein with pineapple juice, known for its refreshing flavor and nutritional benefits, has been explored as a solution. This study examines the role of natural additives in improving sensory attributes, flavor enhancement, biochemical analysis and consumer acceptance of whey-pineapple beverages. The impact of different natural additives such as stevia, ginger, and mint on flavor, texture, and overall palatability evaluated. Sensory evaluations and consumer preference testing conducted to identify the optimal formulation. The results suggest that natural additives can significantly enhance the flavor profile of whey-pineapple beverages, leading to higher consumer acceptance. This study provides insights into the development of functional, palatable beverages that combine the nutritional benefits of whey protein with the refreshing qualities of pineapple and natural flavor enhancers.

Key words: Pineapple juice, Whey protein, flavor enhancers – Ginger, Mint, Artificial Sweetener-Stevia, Flavored Whey Pineapple beverage.

Introduction

Whey protein, a rich source of essential amino acids, is increasingly used in the beverage industry due to its health benefits. However, the characteristic bitter taste of whey often limits its acceptance by consumers. Pineapple, with its natural sweetness and distinct aroma, has been proposed as a potential flavor mask for whey-based beverages. Additionally, the use of natural additives such as stevia, ginger, and mint can further enhance flavor and improve consumer palatability. This study explores the combined effect of whey protein and pineapple juice, supplemented with natural flavor enhancers, on the sensory attributes and consumer acceptance of the final beverage.

Materials and Methods:

Flavor Beverage Preparation

Material: Whey protein concentrate, fresh pineapple juice, natural sweeteners (stevia), flavor enhancers (ginger, mint), and stabilizers (citric acid, sodium benzoate).

Preparation of Flavor Whey Pineapple Beverage: Freshly Pineapple juice (T1-80%, T2-70%, T3-60%) was blended with whey protein at varying concentrations (T1-20%, T2-30%, and T3-40%) which was heating whey at 45°C. Stevia, ginger, and mint were added in different formulations to assess their impact on flavor. The mixtures homogenized, pasteurized at 88°C for 15 min, and stored at refrigeration temperature (7°C) for sensory evaluations. Analysis of beverages every 5 days interval up to 15 days (TPC, Yeast and mold count, pH, Acidity, TSS, Reducing sugar, Ascorbic acid).

There are different ratio of experimental samples for whey and pineapple beverages.

Code	Whey (ml)	Pineapple Juice (ml)
Control	0	100
T1	20	80
T2	30	70

T3	40	60
----	----	----

Table 1: different ratio of different experimental Samples (T1, T2 and T3)

Sensory Evaluation

Panel: A trained sensory panel of 20 participants evaluated the beverages based on appearance, aroma, flavor, mouthfeel, and overall acceptability.

Methodology: A 9-point hedonic scale (1 = Dislike extremely, 9 = Like extremely) was used to assess each parameter. Sensory tests were conducted under controlled conditions, and the panel was provided with standardized instructions to ensure consistency in responses.

Consumer Preference Testing

A larger group of 100 participants from various age groups and dietary preferences were recruited for consumer preference testing. They were asked to rate the beverages based on flavor, sweetness, aftertaste, and overall liking.

Results

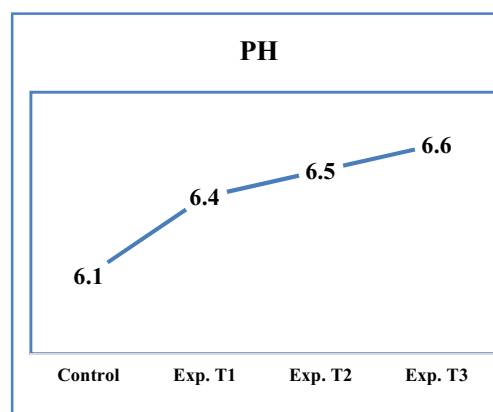
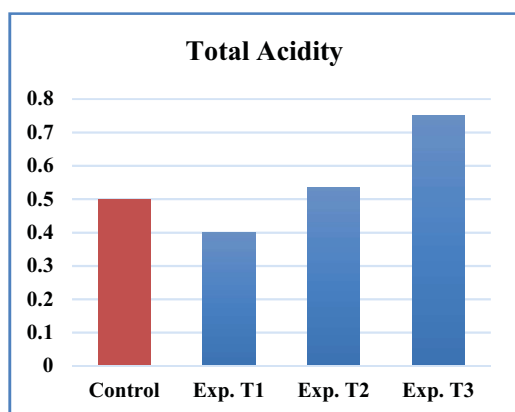
Biochemical Analysis:

Whey pineapple beverage was prepared at the laboratory of biology for present study. The pineapple juice and panner whey were the major ingredients of whey-pineapple beverage with the natural sweetener stevia and flavor ingredients Ginger and Mint. The samples analyzed through sensory evaluation best scored sample stored for 10 days at refrigerated for the study of storage stability.

Biochemical analysis of fresh samples of controlled and experimental juice:

Table 2 Biochemical analysis offresh samples of control and experimental juice

The experimental juice contains Titrable acidity ranged from 0.40 to 0.75% LA, pH ranged from 6.4 to 6.6 and total protein ranged from 0.49 to 0.44 mg%. Data indicates that the experimental whey pineapple juice had significantly higher nutritional values of all the biochemical compounds compared to control. Significant differences were observed between controlled and experimental Samples.

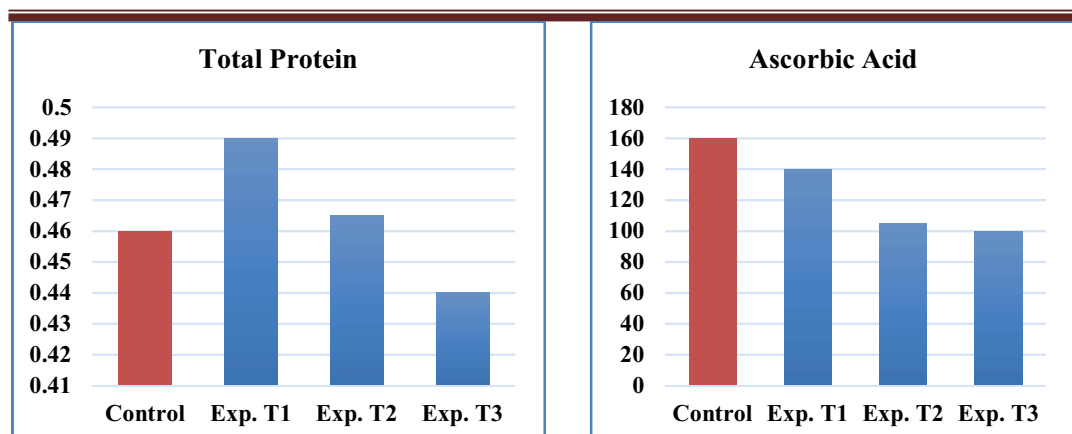

Figure 1: Total Acidity, pH, Total Protein and Ascorbic Acid value

Parameters	Control	Experimental T1	Experimental T2	Experimental T3
pH	6.1	6.4	6.5	6.6
Total Acidity	0.5	0.4	0.535	0.75
Ascorbic Acid	160	140	105	100
Total Protein	0.46	0.49	0.465	0.44

Table 2: All Biochemical analysis of fresh flavor samples of controlled and experimental beverages.

Sensory Evaluation Results

Table 3 below presents the average sensory scores for each beverage formulation, including the control (whey-pineapple without additives) and the experimental beverages with stevia, ginger, and mint.

Beverage Formula	Appearance	Aroma	Flavor	Mouthfeel	Overall Acceptability
Control (Whey + Pineapple)	7.0	7.5	5.0	6.0	6.0
Whey + Pineapple + Stevia	7.5	7.8	6.5	7.0	7.5
Whey + Pineapple + Ginger	7.8	8.0	7.0	7.5	8.0
Whey + Pineapple + Mint	8.0	8.5	8.0	8.0	8.5
Whey + Pineapple + Stevia + Ginger	8.2	8.3	8.2	8.3	8.5

Table 3: Sensory Evaluation Scores for Whey-Pineapple Beverages with Natural Additives

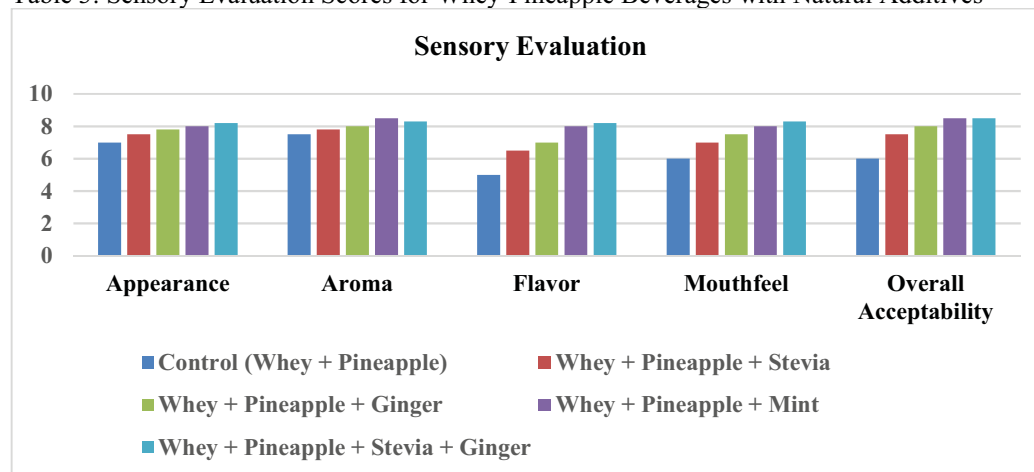

Figure 2: Sensory Evaluation Graph for Whey-Pineapple Beverages with Natural Additives
Consumer Preference Testing Results

The whey-pineapple beverage with mint received the highest consumer preference score, followed by the ginger-enhanced formulation.

Mint-enhanced beverages preferred for their refreshing taste, and the addition of ginger helped mask the bitter aftertaste of the whey protein.

Stevia found it to be effective in reducing sweetness levels but did not significantly enhance the overall flavor of the beverage.

Consumer feedback also highlighted the smooth mouthfeel and natural flavor enhancement as key positive factors influencing acceptance.

Discussion

The findings indicate that natural additives, particularly ginger and mint, play a significant role in improving the flavor profile and overall acceptance of whey-pineapple beverages. The addition of ginger enhanced the aroma and flavor complexity, while mint contributed to the beverage's refreshing taste. Stevia, although beneficial in providing sweetness without added calories, did not significantly improve the flavor compared to ginger or mint.

Sensory evaluations suggest that consumers find whey-pineapple beverages more acceptable when natural additives are used to enhance the flavor. The formulation with both ginger and mint had the highest overall acceptance score, making it an optimal candidate for commercialization. These findings support the idea that combining whey protein with fruit juices and natural flavor enhancers can overcome the bitterness associated with whey and improve consumer preference.

Moreover, experimental juice has improved nutritional properties, which could make it a more desirable beverage for health-conscious consumers which explores the full potential of the experimental juice in both nutritional and market contexts.

Conclusion

This study demonstrates that the combination of whey protein and pineapple juice, supplemented with natural additives such as ginger and mint, significantly enhances the flavor, sensory attributes and nutritive value of the beverage. The use of natural flavor enhancers improves consumer

acceptance, making the whey-pineapple beverage a viable product for health-conscious consumers seeking functional beverages with improved taste and nutritional values. Future research could explore the stability, shelf-life, and health benefits of these formulations, including the potential role of bioactive compounds in supporting digestive and metabolic health.

References

- Shukla, A., & Mishra, R. (2015). Flavored dairy beverages: Trends and developments. *Food Reviews International*, 31(4), 372-389.
- Tiwari, U., & Kumar, D. (2017). Functional beverages: Impact of natural additives on consumer preference. *International Journal of Food Science*, 52(8), 1234-1242.
- Murugan, K., & Hegde, P. (2018). Consumer acceptance of dairy beverages with pineapple and other fruits. *Dairy Science & Technology*, 97(1), 45-59.
- Gautam, P., & Pandey, A. (2019). Application of ginger and mint in functional beverages: A review. *Food Chemistry*, 272, 234-239.
- Kapil Kumar*, Jaivir Singh, Suresh Chandra, and Samsher, Formulation of Whey Based Pineapple Herbal Beverages and Its Storage Conditions, Department of Agric. Engg& Food Tech., svpuat, Meerut 250110 (U.P.).
- Ashutosh Pandey*, Atul Anand Mishra, R.N. Shukla, Praveen Kumar Dubey and Rahul Kumar Vasant, Development of the Process for Whey Based Pineapple Beverage, Department of Food Process Engineering, Vaugh Institute of Agriculture Engineering and Technology, Sam Higginbottom University of Agriculture, Technology and Sciences, shiats University P.O Naini, Allahabad, U.P-211007, India.
- Manasi Shukla¹, Yogesh Kumar Jha^{1,2*} and Shemelis Admassu², Development of Probiotic Beverage from Whey and Pineapple Juice, Department of Food Science and Technology, Govind Ballabh Pant University of Agriculture and Technology, Pantnagar, Uttarakhand 263145, India.

A Study on Investment Behavior and Preference of Youth in Jamnagar City

Ms. Neepa Tanna,
Research Scholar, Commerce Department
Surendranagar University, Surendranagar

Abstract:

Savings are often defined as the difference between income and expenses. With the intention of generating more income or increasing the value of the money invested, investments take place when these savings are either invested or distributed away. An investment has three components: the amount invested, the amount of sacrifice made in the now, and the predicted return in the future.

Investing is an essential part of wealth creation in India. It helps to beat inflation, fulfil financial goals and secured our financial future. In spite of letting money idle in bank, we will get more return if we diversify our investment portfolio in different avenue like equities, mutual fund, fixed deposits. With the diversify our investment we will reach our financial goals & live a secure life.

Recent years have seen a rise in the popularity of studies examining public awareness of investments and behaviour. Income and spending have increased in response to shifting market conditions and the economy, which has raised people's purchasing power. In an effort to increase their returns on investment, people have grown increasingly intelligent and conscientious.

Key words: Saving, Investment, Behavior, Preference.

Introduction:

The word "risk" has a particular meaning in the world of finance. It refers to the potential for financial transactions resulting in losses. Investing is often regarded to have a low risk profile and is only done through safe major options. The investing of high-risk capital is referred to as "speculation."

Investing can be an exciting process as it allows people to participate in decision-making and see results immediately. However, it is important to note that not all investments yield positive results. Investors may not always choose the best assets over the years, which can lead to losses. This is why having a diverse portfolio is crucial. A diverse portfolio contains a mix of different assets such as stocks, bonds, and real estate. This helps to spread risk and increase the chances of yielding a profit over the long term.

Review of Literature:

Priyanka Sahu and Dr. Monica Sainy (2023) performed a survey on behaviour of Youth in central India regarding Investment. The purpose of this study is to look into how young people in Central India make investments, including their investment preferences, decision-making processes, and obstacles to investing. These findings add to the body of knowledge already available on investment decision-making.

Statement of the problem

These days, investment is the most crucial factor. Both government and private sector workers receive competitive pay. They have sufficient funds to invest and spend somewhat. However, they invest in the most popular and low-risk investment avenues due to a lack of time to learn about these avenues. There are many different investment options in the market right now. Because it identifies the investment avenues that they favoured and the factors that should be taken into account when choosing these investment avenues, this study is extremely important.

Objective of the study:

- To find out the problems faced by youth while taking investment decisions.
- To evaluate the investment habit of youth.
- To study the preferences of different age groups of youth towards financial investment.
- To find the most preferred sector which people are investing in and likely to invest in the near future.

Research Methodology:

A random sample technique will be applied to collect data from investors. To choose the investors, a random sampling procedure is employed. Each unit in the population has an equal probability of being included in the sample when using the random sampling technique. It is the most often used method for selecting representative samples. The benefits of this type of sampling include the availability and speed of data collection.

Sample design

Generally speaking, sampling is a methodical process for choosing a suitable number of samples from the population, which is beneficial for studying the features of the population and even for streamlining the findings of the sample research. I have gathered 209 Youth from the city of Jamnagar as respondents for my data analysis. Convenience sampling was employed by the researcher in this instance.

Tools and Techniques used for the research

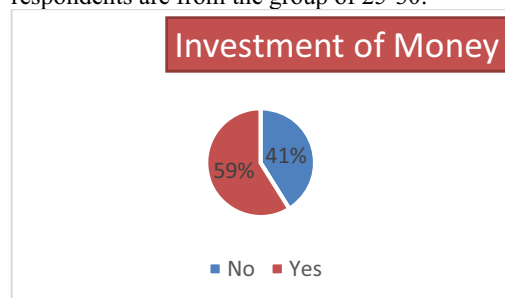
Tabular analysis and bar charts are utilised for the purpose of presenting the data that has been collected with the objective to achieve the goal of data analysis and interpretation. For Research Microsoft Excel and SPSS software is used.

Limitations

- Jamnagar city is taken only for research. So very small area is covered for study.
- Sample size 209 might not represent the full population of Jamnagar.
- Age group is constraining so, can't get idea of all age group about investment.

Analysis and Interpretation

The researcher has gathered an immense amount of information about the respondents, which can be reviewed in the above table. From the table researcher finds that very few responds are male. So, female is more aware and interested for the study. While for researcher takes only youth for the study. Researcher takes three different categories 15-25 ,25-30 and 30-35. from study it is found that majority respondents are from the group of 25-30.

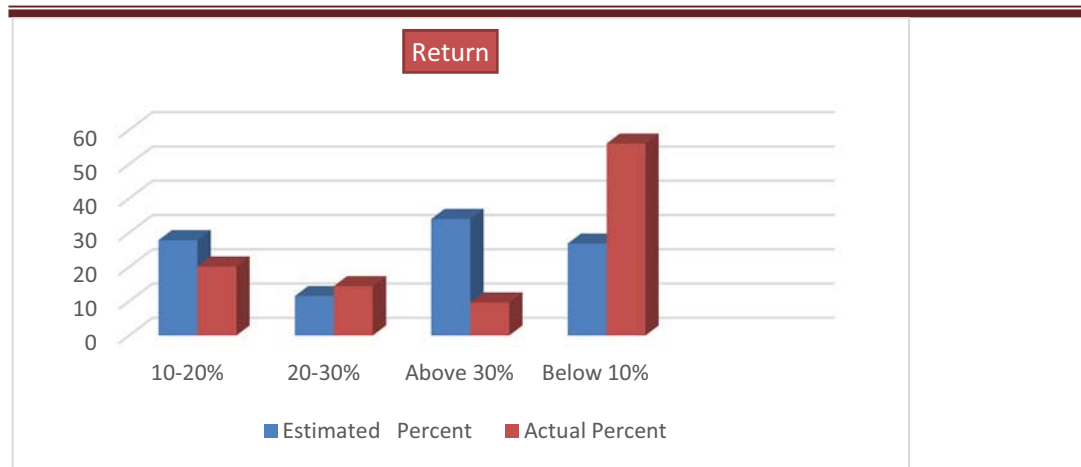

Different age groups have different desirable investment times. Some investors choose to make long-term investments, while others prefer to make short-term ones. 62.2% respondent are investing up to 1 year. So majority youth are interested in short term investment. Only 21.1% respondent are investing in long term more than 5 years.

The frequency of investments is another crucial consideration. How often do respondents want to invest their money throughout the year? 31.6% respondent invest their money once in a year. While 26.8% respondent invest their money monthly. 2.9% invest their money twice in a year.

These investors are young people who have recently begun making money. Therefore, they are confused of where and how to invest their money. Thus, they get advice and make decisions based on it. 32.1% investor invest their money by mutual understanding, while 29.7% investor take decision to invest money by their family member. While 31.1% investor invest their money by themselves. It means they are independent to invest their hard earned money.

Researcher wants to examine the frequency to check the Investment. Only 11% check the investment Daily. 52.2% check the investment monthly. While 36.8% check the investment Occasionally.

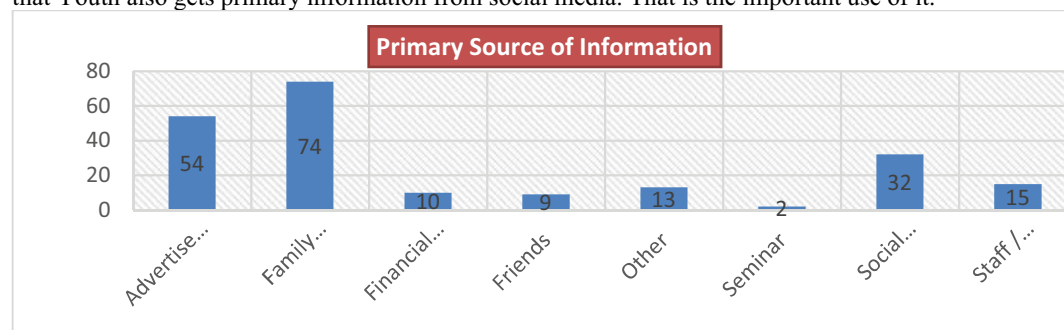

Estimated Return	Frequency	Percent	Actual Return	Frequency	Percent
10 - 20 %	58	27.8	10-20%	42	20.1
20 - 30 %	24	11.5	20-30%	30	14.4
Above 30%	71	34.0	Above 30%	20	9.6
Below 10%	56	26.8	Below 10%	117	56.0
Total	209	100.0	Total	209	100.0

Investment of money	Frequency	Percent	Diversify the Investment	Frequency	Percent
No	86	41.1	No	95	45.5
Yes	123	58.9	Yes	114	54.5
Total	209	100	Total	209	100.0
Investment Tenure	Frequency	Percent	Principal Decision maker	Frequency	Percent
1 to 3	26	12.4	With mutual understanding	67	32.1
3 to 5	9	4.3	Your family member	62	29.7
more than 5	44	21.1	Your Spouse	15	7.2
Up to 1 Year	130	62.2	Yourself	65	31.1
Total	209	100.0	Total	209	100.0
% of Invested money	Frequency	Percent	Checking Investment	Frequency	Percent
0-10%	152	72.7	Daily	23	11.0
10-20%	29	13.9	Monthly	109	52.2

Above 20%	28	13.4	Occasionally	77	36.8
Total	209	100.0	Total	209	100.0
Frequency of Investment	Frequency	Percent	Primary Source of Information	Frequency	Percent
Annually	66	31.6	Advertisement	54	25.8
Half yearly	6	2.9	Family Members	74	35.4
Monthly	56	26.8	Financial Advisor / Broker	10	4.8
Not Fixed	69	33.0	Friends	9	4.3
Quarterly	12	5.7	Other	13	6.2
Total	209	100.0	Seminar	2	1.0
Type of Investor	Frequency	Percent	Social Media like YouTube and Instagram	32	15.3
Conservative	77	36.8	Staff / colleague	15	7.2
Long term Investor	109	52.2	Total	209	100.0
Speculator	13	6.2			
Trader	10	4.8			
Total	209	100.0			

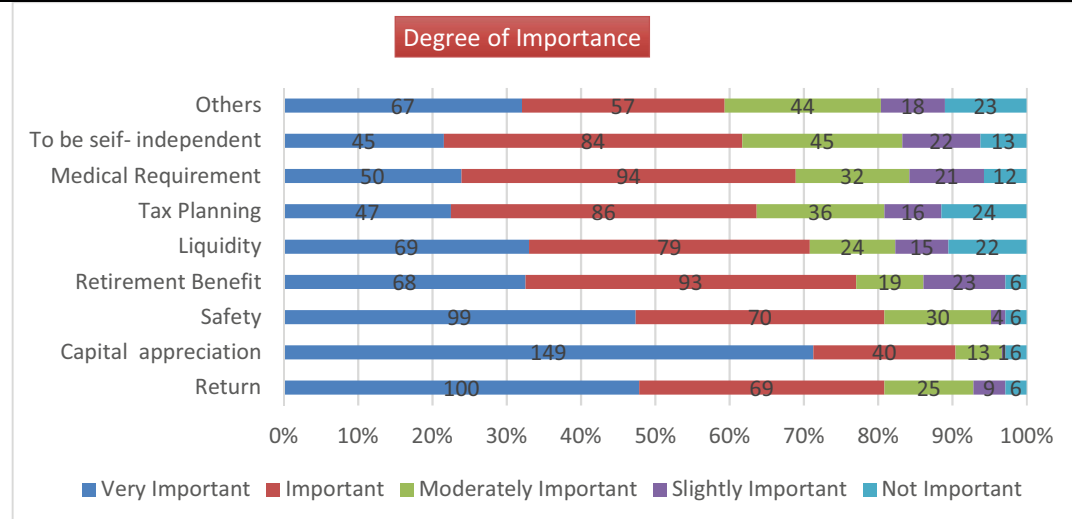
Researcher also wants to find that from where they take the primary Information. from the research it reveals that 25.8% gets information from advertisement, 35.4% from Family member, 4.8% gets information from financial Advisor and only 1% gets information from seminar. Researcher also finds that Youth also gets primary information from social media. That is the important use of it.

Researcher takes different categorise for expected return. Here, Researcher wants to do the comparative study between estimated and actual return. If return is more than they attract more to do investment. Here majority respondent is estimating above 30% return from their investment. Only 26.8% are expected below 10% return from investment.

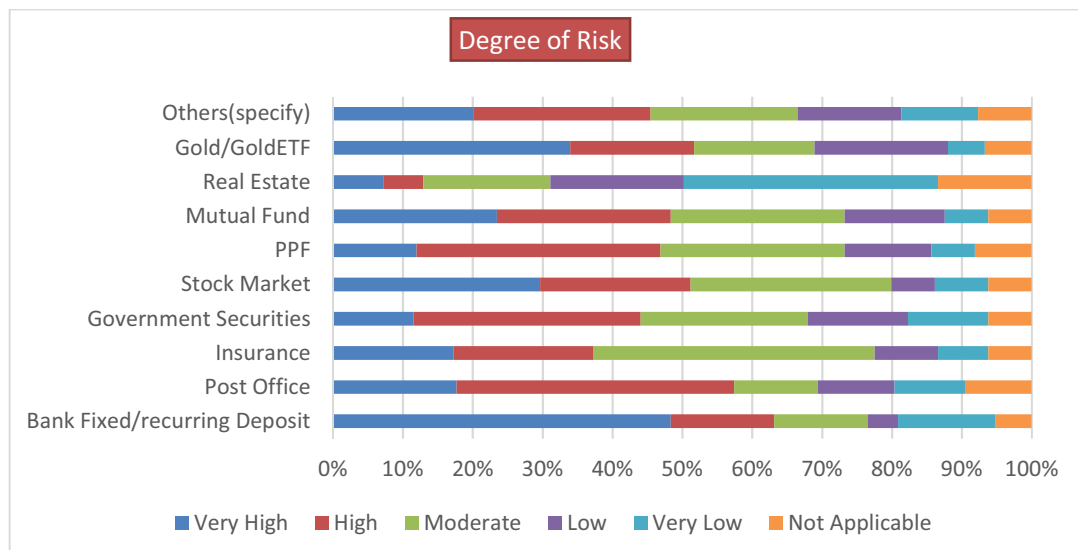
Investors are more likely to make additional investments if they see a higher return on their capital. Therefore, the actual return is just a single factor that encourages investors to make ever-larger investments. 117 respondents are gets below 10% return from their investment. While only 9.6% investor gets return above 30% 14.4% respondent gets actual return between 20-30%

Degree of importance					
Particular	Very Important	Important	Moderately Important	Slightly Important	Not Important
Return	100	69	25	9	6
Capital appreciation	149	40	13	1	6
Safety	99	70	30	4	6
Retirement Benefit	68	93	19	23	6
Liquidity	69	79	24	15	22
Tax Planning	47	86	36	16	24
Medical Requirement	50	94	32	21	12
To be self-independent	45	84	45	22	13
Others	67	57	44	18	23

Why investor are investing their money? investor wants return,Capital appreciation,for safety, for retirement benefit or any other factor.out of 209 respondent 100 respondent return are very important,while for only for 6 respondent return is not important.for 149 respondent capital appreciation is very important while for only 1 respondent it is Slightly important.99 respondent safety is very important, for 93 respondent retirement benefit is important.for 36 respondent tax planning is moderately important. For 94 respondent medical requirement is also important and 84 respondent ,self independent is also important factor.

Degree of Risk						
Particular	Very High	High	Moderate	Low	Very Low	Not Applicable
Bank Fixed/recurring Deposit	101	31	28	9	29	11
Post Office	37	83	25	23	21	20
Insurance	36	42	84	19	15	13
Government Securities	24	68	50	30	24	13
Stock Market	62	45	60	13	16	13
PPF	25	73	55	26	13	17
Mutual Fund	49	52	52	30	13	13
Real Estate	15	12	38	40	76	28
Gold/Gold ETF	71	37	36	40	11	14
Others(specify)	42	53	44	31	23	16

From the above table it revealed from the study that how youth take the degree of risk from current investment Avenue. Out of 209 respondents 9 respondent believe that low risk is in the Fixed Deposits.71 respondent feels risk is very high in Gold. 83 respondent feels that high risk in Post Office. Moderate risk in the insurance. In the stock market very high risk is there as per 62 respondents because there is a price fluctuation in share market for every second.13 respondent believe that very less risk in the mutual fund. Normally in real Estate, investor has to invest more amount compare to other investment. Most of respondent feels that very low risk, while investing in Real assets.

Cronbach's Alpha test for the level of Satisfaction for various investment avenues

How much do you know about the following investment Avenues?

Reliability Statistics	
Cronbach's Alpha	N of Items
.918	10

Interpretation:

While analysing the list of investment avenues used for scales to measure the level of satisfaction for the investment avenues, the above table's Cronbach's Alpha value of 0.918 reveals that the list is internally trustworthy and consistent.

Normality test for the level of consciousness for various investment avenues

Tests of Normality						
	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
	Statistic	df	Sig.	Statistic	df	Sig.
Bank Fixed/ Recurring Deposit	.287	209	.000	.674	209	.000
Post –Office	.362	209	.000	.718	209	.000
Insurance	.223	209	.000	.845	209	.000
Government Securities	.291	209	.000	.838	209	.000
Stock Market	.178	209	.000	.909	209	.000
PPF	.216	209	.000	.883	209	.000
Mutual Fund	.202	209	.000	.892	209	.000
Real Estate	.255	209	.000	.849	209	.000
Gold / Gold ETF	.199	209	.000	.886	209	.000
Others (Specify)	.244	209	.000	.823	209	.000
a. Lilliefors Significance Correction						

Interpretation:

The Shapiro-Wilk and Kolmogorov-Smirnov tests in the table above indicate non-normality. Since the p-values for each factor are less than 0.20, the data significantly deviates from a normal distribution. The results of the Shapiro-Wilk and Kolmogorov-Smirnov tests suggest that the data does not follow a normal distribution. This is supported by the fact that the p-values for each mentioned factor are less than 0.20, indicating a significant departure from normality.

Ho: There is no significant relation between the level of Satisfaction of various investment avenues and Gender

H1: There is significant relation between the level of Satisfaction of various investment avenues and Gender

Independence Sample Mann-Whitney U Test for level of Satisfaction of various investment avenues across Gender.

Hypothesis Test Summary				
	Null Hypothesis	Test	Sig.	Decision
1	The distribution of Bank Fixed/ Recurring Deposit is the same across categories of Gender.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	.261	Retain the null hypothesis.
2	The distribution of Post Office is the same across categories of Gender.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	.390	Retain the null hypothesis.
3	The distribution of Insurance is the same across categories of Gender.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	.655	Retain the null hypothesis.

4	The distribution of Government Securities I is the same across categories of Gender.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	.302	Retain the null hypothesis.
5	The distribution of Stock Market I is the same across categories of Size of Gender.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	.300	Retain the null hypothesis.
6	The distribution of PPF I is the same across categories of Gender.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	.630	Retain the null hypothesis.
7	The distribution of Mutual Fund I is the same across categories of Gender.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	.286	Retain the null hypothesis.
8	The distribution of Real Estate I is the same across categories of Gender.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	.036	Reject the null hypothesis.
9	The distribution of Gold or Gold ETF I is the same across categories of Gender.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	.007	Reject the null hypothesis.
10	The distribution of Others(specify) is the same across categories of Gender.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	.003	Reject the null hypothesis.

Interpretation:

From the above table of calculation of Mann-Whitney U Test to check if there is any significant relationship between the level of satisfaction of various investment avenues and Gender, it has been examined that Gender of respondents does have significant relation with the level of satisfaction of certain investment avenues such as Real Estate, Gold and others

References:

Priyanka Sahu and Dr. Monica Sainy (2023) in their research paper titled “Investment Behavior Among Youth in Central India” published in © JUN 2023 | IRE Journals | Volume 6 Issue 12 | ISSN: 2456-8880

विद्या परमं बलम्

IRed

संशोधन * शिक्षण * विकास

AYUDH PUBLICATION

Publication of Books with ISBN

AYUDH JOURNAL (2321 : 2160)

SURABHI JOURNAL (2349 : 4557)

Contacts: 9428343635, 9106942482

Email: ayudh2020@gmail.com

